

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

OĞUZ (TÜRKİYE, AZERBAYCAN), KIPÇAK
(BAŞKURT, TATAR) VE KARLUK (ÖZBEK, UYGUR)
TÜRKÇELERİNDE FİİL ÇATISI

Türkan HÜSEYNOVA

2502110470

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Fikret TURAN

İSTANBUL - 2017

Bu tez İstanbul Üniversitesi BAP birimince 52888 nolu proje olarak desteklenmiştir.

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : TÜRKAN HÜSEYNOVA Numarası : 2502110470
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI Danışmanı : PROF.DR FİKRET TURAN
Tez Savunma Tarihi : 19.10.2017 Saati : 14:00
Tez Başlığı : Oğuz (Türkiye, Azerbaycan), Kıpçak (Başkurt, Tatar) ve Karluk (Özbek , Uygur) Türkçelerinde Fiil Çatısı

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR FİKRET TURAN		Kabul
2-PROF.DR ABİD NAZAR MAHDUM		Kabul
3-PROF. DR MEHMET ÖLMEZ		Kabul
4-PROF.DR GÜLŞEN SEYHAN ALIŞIK		Kabul
5-YRD.DOÇ.DR FERYAL KORKMAZ		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-YRD.DOÇ.DR MEHMET YALÇIN YILMAZ		
2-YRD.DOÇ.DR MUHAMMET SANİ ADIGÜZEL		

ÖZ

OĞUZ (TÜRKİYE, AZERBAYCAN), KIPÇAK (BAŞKURT, TATAR) VE KARLUK (ÖZBEK, UYGUR) TÜRKÇELERİNDE FİİL ÇATISI

TÜRKAN HÜSEYNOVA

Bu tez çalışmasında Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Türkiye, Başkurt, Tatar, Özbek ve Uygur Türkçelerindeki fiil çatıları incelenmiştir. Yapmış olduğumuz bu çalışma Giriş ve Sonuç bölümleri ile birlikte üç bölümden ibarettir. I. Bölümde Türk Lehçelerinde Fiil Çatıları, II. Bölümde Fiil Teşkilinde Kullanılan Morfemlerin Çatı Kategorisindeki Görevleri, III. Bölümde Türk Lehçelerinde Fiil Kullanımında Ortaya Çıkan Çatı ve Anlam Farklılaşmaları hakkında bilgiler sunulmuştur.

Fiil çatılarının çeşitli tasnifleri olsa da her altı Türk dilinde beş çatı ortak olduğu için tasnifimizi beş fiil çatısına göre yaptık: etken, edilgen, dönüşlü, işteş, ettirgen. Çalışmada bahsedilen altı Türk dilindeki fiil çatısının çok sayıdaki ortak yanlarını göstermek ve tarihi şeklini koruyarak günümüzde dilde kullanımını devam ettiren az sayıdaki farklılıkları belirtmek amaçlanmıştır.

Araştırmada Oğuz Türkçesi için Azerbaycan ve Türkiye’de, Kıpçak Türkçesi için Rusya sınırları içinde bulunan Başkurdistan ve Tataristan’da, Karluk Türkçesi için Özbekistan ve Çin sınırları içinde bulunan Doğu Türkistan’da konu ile ilgili çalışmalar derlenmiş ve mevzuya ilişkin çeşitli görüşler ve problemler aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lehçeler, Türk lehçeleri, Fiil, Fiil çatısı.

ABSTRACT

THE VERB VOICE OF OGHUZ (TURKEY, AZERBAIJANI), KIPCHAK (BASHKIR, TATAR) AND KARLUK (UZBEK, UYGHUR) TURKISH

TÜRKAN HÜSEYNOVA

This thesis investigates verbal voices of Turkic Languages. Azerbaijani Turkic and Turkey Turkic for Oghuz Dialect, Tatar and Bashkir Turkic for Kipchak dialect, and Uzbek and Uyghur for Karluk dialect are included for this study. The study consists of three chapters including the Introduction and Conclusion part. In the first chapter verbal voices in all Turkic Languages, in the II chapter the function of the Verbal Voice Suffixes that used in the constitution of the verbs, in the III chapter Verbal Aspects that formed in usage and Meaning Differentiation in Turkic Languages are analysed.

Although there are various classifications of Verbal Voices, we classified in five groups as all six Turkic Languages have common Voices: Active Voice, Passive Voice, Reflexive Voice, Reciprocal and Causative.

In this thesis verbal voices in Azerbaijani Turkic, Turkey Turkic, Bashkir Turkic, Tatar Turkic, Uzbek Turkic and Uyghur Turkic one identified and compened. The study with Introduction and Result groups consist of three groups. In thesis these information presented: In First Group Verb Voices of Turkic Languages, in Second Group The missions of Voices Suffixes, and in Third Group Meaning Differentiation of Verb Voice Suffixes in Turkic Languages.

Although there are various classificationes of verb voices in Turkic languages, five groups are common. Therefore we selected these: active, passive, reflexive, reciprocal and causative major groups. One of the main purposes of our thesis is to show a lot common aspects and to remark few differences protecting its old form of verb voices in Turkic languages.

In the research the studies that related to the subject in the areas such Azerbaijan and Turkey for Oghuz Dialect, Bashkirdistan and Tatarstan Republics that situated in Russian Federation, Uzbekistan and East Turkstan of China were compiled and various theories and problems related to the issue were stated.

Key Words: Dialects, Turkish dialects, Verb, Verb voice.

ÖNSÖZ

Dilbilimin şekil bilim bölümünde en çok kategoriye sahip alan fiil alanıdır. Bu nedenle problemler en çok fiil ile alakalı olmuştur. Fiilin problemler kategorilerinin başında fiil çatısı gelir. Fiil çatısı dilbilimin tartışılmaya hâlâ açık olan, sürekli araştırılan konularından biridir. Gramer kitaplarında çatı konusu, tanımı, terimleri, eklerinin sayısı ve özellikleri açısından çelişen durumlar göstermektedir. Sovyet Türkoloji'sinde çeşitli Türk yazı dilleri ve lehçelerinin yapılanmasına ilişkin çalışmalar kapsamında fiil çatısına ilişkin araştırmalar 1970'lerden başlayarak yapılmış, Avrupa ve Türkiye'de ise 1990'lı yıllardan sonra dikkat çekmeye başlamıştır. (Zeynalov, 1993: 328). Tüm Türk lehçelerindeki fiil çatısı konusuna gelince ise konu üzerine yeterince çalışma, araştırma yapılmış, çeşitli sempozyumlar, seminerler düzenlenmiştir.

Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinden Kazak, Özbek ve Azerbaycan Türkçelerinde fiil çatısı konusu Türkiye'de pek çok akademisyen ve uzman tarafından araştırılmıştır. Türk lehçelerinin genel olarak gramer yapısını ele alan araştırmalar dışında Başkurt, Tatar ve Uygur Türkçelerinde fiil çatısı ayrıntılı çalışılmamıştır. Tez çalışmamızda Tatar, Başkurt ve Uygur Türkçeleri de dahil olmak üzere Oğuz, Karluk ve Kıpçak Türkçelerinden 2'şer dil seçerek bu dillerdeki fiil çatısı konusu ele alındı.

Türk lehçelerinde fiil çatılarının sınıflandırılmasına dair çeşitli tasnifler olsa da her altı Türk dilinde beş çatı (etken, edilgen, dönüşlü, işteş, ettirgen) ortak olduğu için tasnifimizi beş fiil çatısına göre yaptık. Araştırmamızda Türkiye Türkçesinde bulunan *Oldurgan Çatı*, Azerbaycan Türkçesindeki *Şahıssız Növ* veya *Öznesiz Meçhul Çatı* ve tüm Türk dilleri için bir sorun oluşturan *İkili Çatı* hakkında görüşlere de yer verildi.

Türk lehçelerindeki çatı şekillerinin incelendiği bu çalışmada altı Türk dilindeki toplam 30 eserden 1079 fiil fişlenmiş, aldıkları çatı eklerine göre çatı bölümlerinde tasnif edilmiştir. Tezimiz giriş, üç bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Giriş bölümünde Avrupa ve Türk dilbilimcilerinin fiil ve çatı hakkındaki yaklaşımları, altı Türk (Türkiye, Azerbaycan, Başkurdistan, Tataristan, Özbekistan ve Uygur) dilciliğinde konuya genel bakışlar sunuldu. Hint-Avrupa ve Türk lehçelerindeki fiil çatıları, çatı morfolojileri, konuya ilişkin yerli ve yabancı dilbilimcilerin görüşleri, Orhon Türkçesinden Eski Anadolu Türkçesine kadar tarihi Türk şiveleri ve çağdaş Türk lehçelerindeki fiil çatıları ve morfolojilerinin kıyaslamalı tabloları I. Bölümde, bir kaç

fiil çatısının oluşmasında kullanılan çatı morfemleri II. Bölümde, aynı anlamı ifade etmek üzere Türk lehçelerinde farklı çatı morfemleri almış fiiller III. Bölümde değerlendirildi. Sonuç bölümünde ise elde edilen ortak ve farklı sonuçlar gösterildi.

Tez araştırmamız Türk dilinin üç büyük (Oğuz, Kıpçak ve Karluk) grubunun fiil çatılarını aynı çalışmada değerlendirmemiz, ilk defa Başkurt, Tatar ve Uygur Türkçelerinde fiil çatısı konusunu ele almamız açısından kaydadeğer önem bildirir. Çalışmamızda fiil çatısının esasen çağdaş Türk lehçelerindeki durumundan bahsedilse de çatı yapısının tarihi Türk şivelerindeki durumu hakkında da kısa bilgilere ve örneklere yer verildi.

Araştırmada çok sayıda yerli ve yabancı dilbilimcinin fiil çatısı üzerine olan çeşitli eserlerinden (kitaplar, makaleler, tezler) faydalanıldı. Tez kaynaklarına ulaşmamda bana yardımcı olan İstanbul Üniversitesinin değerli profesörleri Prof. Dr. Hayati Develi, Prof. Dr. İsmet Biner, Mimar Sinan Üniversitesi'nden Doç. Dr. İsmail Türkoğlu, Ege Üniversitesi'nden Prof. Dr. Alimcan İneyet, Gazi Üniversitesi'nden Doç. Dr. Erkin Emet, Kazan Federal Üniversitesinden Doç. Dr. Asya Rahmanova hocalarıma, Özbek Türkçesindeki eser ve kaynaklara dair teklifleri için değerli arkadaşlarım Mamura Mamatkulova'ya ve Saidbek Boltabayev'e, Uygur Türkçesindeki edebiyat listesi için ve metinlerin çevirisinde bana yardımcı olan değerli arkadaşım Ali Hekim'e, maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen sevgili aileme, eğitimim süresince beni bursla temin eden Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na derin şükranlarımı sunar, öneri ve yorumlarıyla çalışmamın hazırlanmasında bana yardımcı olan tez danışmanım sayın hocam Prof. Dr. Fikret Turan'a teşekkür ederim.

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ	iv
TABLolar LİSTESİ	xiii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiv
TRANSKRİPSİYON	16
TARANMIŞ ESERLER.....	19
GİRİŞ	21

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TÜRK DİLİNDE FİİL ÇATILARI.....	42
1.1. ETKEN ÇATI	42
1.1.1. Etken Çatı Kavramı Hakkında Genel Dilbilim Bakışı.....	42
1.1.2. Türkiye Dilciliğinde Etken Çatı.....	43
1.1.3. Azerbaycan Dilciliğinde Etken Çatı.....	44
1.1.4. Başkurdistan Dilciliğinde Etken Çatı	44
1.1.5. Tataristan Dilciliğinde Etken Çatı	45
1.1.6. Özbekistan Dilciliğinde Etken Çatı	45
1.1.7. Uygur Dilciliğinde Etken Çatı	45
1.1.8. Etken/Yalın Çatı Kavramına Karşı Görüşler	46
1.2. EDİLGEN ÇATI.....	47
1.2.1.1. Edilgen Çatı Kavramı Hakkında Genel Dilbilim Bakışı.....	47
1.2.1.2. Türkiye Dilciliğinde Edilgen Çatı.....	49
1.2.1.3. Azerbaycan Dilciliğinde Edilgen Çatı.....	50
1.2.1.4. Başkurdistan Dilciliğinde Edilgen Çatı.....	51
1.2.1.5. Tataristan Dilciliğinde Edilgen Çatı	51
1.2.1.6. Özbekistan Dilciliğinde Edilgen Çatı	53
1.2.1.7. Uygur Dilciliğinde Edilgen Çatı.....	54
1.2.2. Edilgen Çatı Ekleri	55
1.2.2.1 –(I)l- Morfemi.....	55
1.2.2.1.1. Eski Türkçede	55

1.2.2.1.2. Karahanlı Türkçesinde.....	56
1.2.2.1.3. Harezmi Türkçesinde	56
1.2.2.1.4. Çağatay Türkçesinde.....	57
1.2.2.1.5. Eski Anadolu Türkçesinde.....	57
1.2.2.1.6. Türkiye Türkçesinde	57
1.2.2.1.7. Azerbaycan Türkçesinde.....	63
1.2.2.1.8. Başkurt Türkçesinde	65
1.2.2.1.9. Tatar Türkçesinde	68
1.2.2.1.10. Özbek Türkçesinde	71
1.2.2.1.11. Uygur Türkçesinde.....	74
1.2.2.2. -(I)n- Morfemi	78
1.2.2.2.1. Eski Türkçede	78
1.2.2.2.2. Karahanlı Türkçesinde.....	78
1.2.2.2.3. Harezmi Türkçesinde	78
1.2.2.2.4. Çağatay Türkçesinde.....	79
1.2.2.2.5. Eski Anadolu Türkçesinde.....	79
1.2.2.2.6. Türkiye Türkçesinde	79
1.2.2.2.7. Azerbaycan Türkçesinde.....	80
1.2.2.2.8. Başkurt Türkçesinde	82
1.2.2.2.9. Tatar Türkçesinde	82
1.2.2.2.10. Özbek Türkçesinde	83
1.2.2.2.11. Uygur Türkçesinde.....	85
1.2.3. Öznesiz Meçhul Çatı veya Şahıssız Çatı	87
1.3. DÖNÜŞLÜ ÇATI.....	89
1.3.1.1. Dönüslü Çatı Kavramı Hakkında Genel Dilbilim Bakışı.....	89
1.3.1.2. Türkiye Dilciliğinde Dönüslü Çatı Kavramı	89
1.3.1.3. Azerbaycan Dilciliğinde Dönüslü Çatı Kavramı.....	90
1.3.1.4. Başkurdistan Dilciliğinde Dönüslü Çatı Kavramı	91
1.3.1.5. Tataristan Dilciliğinde Dönüslü Çatı Kavramı	91
1.3.1.6. Özbekistan Dilciliğinde Dönüslü Çatı Kavramı.....	92
1.3.1.7. Uygur Dilciliğinde Dönüslü Çatı Kavramı	92
1.3.2. Dönüslü Çatı Ekleri	93
1.3.2.1. -(I)n- Morfemi	93
1.3.2.1.1. Eski Türkçede	93

1.3.2.1.2. Karahanlı Türkçesinde.....	94
1.3.2.1.3. Harezmi Türkçesinde.....	94
1.3.2.1.4. Çağatay Türkçesinde.....	94
1.3.2.1.5. Eski Anadolu Türkçesinde.....	94
1.3.2.1.6. Türkiye Türkçesinde.....	95
1.3.2.1.7. Azerbaycan Türkçesinde.....	97
1.3.2.1.8. Başkurt Türkçesinde.....	99
1.3.2.1.9. Tatar Türkçesinde.....	99
1.3.2.1.10. Özbek Türkçesinde.....	100
1.3.2.1.11. Uygur Türkçesinde.....	101
1.3.2.2. -(I)l- Morfemi.....	103
1.3.2.2.1. Eski Türkçede.....	103
1.3.2.2.2. Karahanlı Türkçesinde.....	103
1.3.2.2.3. Harezmi Türkçesinde.....	103
1.3.2.2.4. Çağatay Türkçesinde.....	103
1.3.2.2.5. Eski Anadolu Türkçesinde.....	104
1.3.2.2.6. Türkiye Türkçesinde.....	104
1.3.2.2.7. Azerbaycan Türkçesinde.....	106
1.3.2.2.8. Başkurt Türkçesinde.....	108
1.3.2.2.9. Tatar Türkçesinde.....	109
1.3.2.2.10. Özbek Türkçesinde.....	110
1.3.2.2.11. Uygur Türkçesinde.....	111
1.3.2.3. -lan- ve -la- + -n- Morfemi.....	113
1.3.2.4. -(I)ş- Morfemi.....	114
1.3.2.5. -laş- Morfemi.....	116
1.4. İŞTEŞ ÇATI.....	117
1.4.1.1. İşteş Çatı Kavramı Hakkında Genel Dilbilim Bakışı.....	117
1.4.1.2. Türkiye Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı.....	117
1.4.1.3. Azerbaycan Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı.....	118
1.4.1.4. Başkurdistan Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı.....	120
1.4.1.5. Tataristan Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı.....	120
1.4.1.6. Özbekistan Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı.....	122
1.4.1.7. Uygur Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı.....	123
1.4.2. İşteş Çatı Ekleri.....	124

1.4.2.1. -(I)ş- Morfemi.....	124
1.4.2.1.1. Eski Türkçede	124
1.4.2.1.2. Karahanlı Türkçesinde.....	124
1.4.2.1.3. Harezmi Türkçesinde	124
1.4.2.1.4. Çağatay Türkçesinde.....	124
1.4.2.1.5. Eski Anadolu Türkçesinde.....	125
1.4.2.1.6. Türkiye Türkçesinde	125
1.4.2.1.7. Azerbaycan Türkçesinde.....	126
1.4.2.1.8. Başkurt Türkçesinde	127
1.4.2.1.9. Tatar Türkçesinde	127
1.4.2.1.10. Özbek Türkçesinde	129
1.4.2.1.1.1. Uygur Türkçesinde.....	131
1.4.2.2. Kalıplaşmış –Iş- Morfemi.....	133
1.5. ETTİRGEN ÇATI	134
1.5.1.1. Ettirgen Çatı Kavramı Hakkında Genel Dilbilim Bakışı.....	134
1.5.1.2. Türkiye Dilçiliğinde Ettirgen Çatı Kavramı	135
1.5.1.3. Azerbaycan Dilçiliğinde Ettirgen Çatı Kavramı.....	136
1.5.1.4. Başkurdistan Dilçiliğinde Ettirgen Çatı Kavramı	136
1.5.1.5. Tataristan Dilçiliğinde Ettirgen Çatı Kavramı	137
1.5.1.6. Özbekistan Dilçiliğinde Ettirgen Çatı Kavramı.....	137
1.5.1.7 Uygur Dilçiliğinde Ettirgen Çatı Kavramı	138
1.5.2. Ettirgen Çatı Ekleri	139
1.5.2.1. -Dir- Morfemi.....	139
1.5.2.1.1. Eski Türkçede	139
1.5.2.1.2. Karahanlı Türkçesinde.....	139
1.5.2.1.3. Harezmi Türkçesinde	139
1.5.2.1.4. Çağatay Türkçesinde.....	139
1.5.2.1.5. Eski Anadolu Türkçesinde.....	140
1.5.2.1.6. Türkiye Türkçesinde	140
1.5.2.1.7. Azerbaycan Türkçesinde.....	144
1.5.2.1.8. Başkurt Türkçesinde	147
1.5.2.1.9. Tatar Türkçesinde	149
1.5.2.1.10. Özbek Türkçesinde	151
1.5.2.1.11. Uygur Türkçesinde.....	155

1.5.2.2. -dAr- Morfemi.....	157
1.5.2.2.1. Harezmi Türkçesinde	158
1.5.2.2.2. Çağatay Türkçesinde.....	158
1.5.2.2.3. Eski Anadolu Türkçesinde.....	158
1.5.2.2.4. Azerbaycan Türkçesinde.....	158
1.5.2.2.5. Özbek Türkçesinde	158
1.5.2.2.6. Uygur Türkçesinde.....	159
1.5.2.3. -(I)r-, -r- Morfemi.....	159
1.5.2.3.1. Eski Türkçede	159
1.5.2.3.2. Karahanlı Türkçesinde.....	159
1.5.2.3.3. Harezmi Türkçesinde	160
1.5.2.3.4. Çağatay Türkçesinde.....	160
1.5.2.3.5. Eski Anadolu Türkçesinde.....	160
1.5.2.3.6. Türkiye Türkçesinde	161
1.5.2.3.7. Azerbaycan Türkçesinde.....	162
1.5.2.3.8. Başkurt Türkçesinde	162
1.5.2.3.9. Tatar Türkçesinde	163
1.5.2.3.10. Özbek Türkçesinde	163
1.5.2.3.11. Uygur Türkçesinde.....	164
1.5.2.4. -(A)r- Morfemi.....	165
1.5.2.4.1. Karahanlı Türkçesinde.....	165
1.5.2.4.2. Harezmi Türkçesinde	165
1.5.2.4.3. Çağatay Türkçesinde.....	166
1.5.2.4.4. Eski Anadolu Türkçesinde.....	166
1.5.2.4.5. Türkiye Türkçesinde	166
1.5.2.4.6. Azerbaycan Türkçesinde.....	167
1.5.2.4.7. Başkurt Türkçesinde	167
1.5.2.4.8. Tatar Türkçesinde	168
1.5.2.4.9. Özbek Türkçesinde	168
1.5.2.4.10. Uygur Türkçesinde.....	169
1.5.2.5. -(I)t- Morfemi	169
1.5.2.5.1. Eski Türkçede	169
1.5.2.5.2. Karahanlı Türkçesinde.....	170
1.5.2.5.3. Harezmi Türkçesinde	170

1.5.2.5.4. Çağatay Türkçesinde.....	170
1.5.2.5.5. Eski Anadolu Türkçesinde.....	170
1.5.2.5.6. Türkiye Türkçesinde.....	171
1.5.2.5.7. Azerbaycan Türkçesinde.....	173
1.5.2.5.8. Başkurt Türkçesinde.....	175
1.5.2.5.9. Tatar Türkçesinde.....	176
1.5.2.5.10. Özbek Türkçesinde.....	177
1.5.2.5.11. Uygur Türkçesinde.....	178
1.5.2.6. -(I)z- Morfemi.....	181
1.5.2.6.1. Eski Türkçede.....	181
1.5.2.6.2. Karahanlı Türkçesinde.....	181
1.5.2.6.3. Harezmi Türkçesinde.....	181
1.5.2.6.4. Çağatay Türkçesinde.....	181
1.5.2.6.5. Eski Anadolu Türkçesinde.....	182
1.5.2.6.6. Türkiye Türkçesinde.....	182
1.5.2.6.7. Azerbaycan Türkçesinde.....	182
1.5.2.6.8. Başkurt Türkçesinde.....	182
1.5.2.6.9. Tatar Türkçesinde.....	183
1.5.2.6.10. Özbek Türkçesinde.....	183
1.5.2.6.11. Uygur Türkçesinde.....	184
1.5.2.7. -set- Morfemi.....	185
1.5.2.7.1. Başkurt Türkçesinde.....	185
1.5.2.7.2. Tatar Türkçesinde.....	186
1.5.2.7.3. Özbek Türkçesinde.....	186
1.5.2.8. -kAz-, -gAz- Morfemi.....	186
1.5.2.8.1. Karahanlı Türkçesinde.....	186
1.5.2.8.2. Harezmi Türkçesinde.....	186
1.5.2.8.3. Çağatay Türkçesinde.....	186
1.5.2.8.4. Başkurt Türkçesinde.....	186
1.5.2.8.5. Özbek Türkçesinde.....	187
1.5.2.8.6. Uygur Türkçesinde.....	187
1.5.3. Oldurgan Çatı.....	188

İKİNCİ BÖLÜM

2. FİİL TEŞKİLİNDE KULLANILAN MORFEMLERİN ÇATI KATEGORİSİNDEKİ GÖREVLERİ	190
2.1. <i>-(I)n-</i> Morfemi ve Görevleri	190
2.2. <i>-(I)l-</i> Morfemi ve Görevleri	193
2.3. <i>-(I)ş-</i> Morfemi ve Görevleri.....	197
2.4. <i>-dIr-, -tIr-</i> Morfemi ve Görevleri.....	200
2.5. <i>-(I)r-</i> Morfemi ve Görevleri.....	201
2.6. <i>-Ar-</i> Morfemi ve Görevleri	204
2.7. <i>-(I)t-</i> Morfemi ve Görevleri	205
2.8. <i>-dAr-</i> Morfemi ve Görevleri	207
2.9. <i>-(I)z-</i> Morfemi ve Görevleri.....	208
2.10. <i>-set-</i> Morfemi ve Görevleri	210
2.11. <i>-kAz-, -gAz-</i> Morfemi ve Görevleri	211

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRK LEHÇELERİNDE FİİL KULLANIMINDA ORTAYA ÇIKAN ÇATI VE ANLAM FARKLILAŞMALARİ.....	213
SONUÇ	220
DİZİN	225
KAYNAKÇA.....	228

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Türk Lehçelerinde Fiil Çatıları ve İsimleri	26
Tablo 2: Altay, Hint-Avrupa ve Hami-Sami Dillerinde Etken Çatı	38
Tablo 3: “Demek”, “Yemek” ve “Koymak” fiillerinin Edilgen Çatısı	54
Tablo 4: Türk Lehçelerinde Edilgen Çatı Ekleri	80
Tablo 5: Türk Lehçelerinde Dönüşlü Çatı Ekleri	108
Tablo 6: Türk Lehçelerinde İşteş Çatı Ekleri	124
Tablo 7: Türk Lehçelerinde Ettirgen Çatı Ekleri	175
Tablo 8: “Doğmak” Fiilinin Ettirgen Çatısı	200
Tablo 9: “Doğurmak” Fiilinin Ettirgen Çatısı	201
Tablo 10: “Demek”, “Yemek” ve “Koymak” Fiillerinin Edilgen Çatısı	204
Tablo 11: Tezde Edilgenlik, Dönüşlülük ve İşteşlik Çatı Eklerinin Eklendiği Fiillerin İstatistiği	207
Tablo 12: Ettirgenlik Çatı Eklerinin Eklendiği Fiillerin İstatistiği	210

KISALTMALAR LİSTESİ

A. – Anar	ed. – editör
A.E. – Abduveli Eli	E.E. – Ehmet Ependi
A.G. – Ayaz Gıylecev	F. – Frontovikler
A.İ. – Aygöl İle	Far. – Farsça
A.K. – Aktau Kelgehi	Fr. – Fransızca
Alm. – Almanca	G. – Gülüstan
A.Ö. – Abdurehim Ötkür	G.A. – Garif Ahunov
Ar. – Arapça	G.G. – Getl Günü
A.R. – Abdurrahim Rahman	G.Ş. – Gumbasgan Şehir
A.Ü. – Ahmet Ümit	Ğ.B.G. – Ğimer Bir Gine
B.E.A.M. – Beşmertebeli Evin Altıncı Mertebesi	Haz. - Hazırlayan
B. – Bedölet	H. – Hezine
B.İ. – Biz İnsanlar	H.T. – Hudoyberdi Tuhtaboyev
B.İ.S. – Balık İzlerinin Sesi	H.Z.U.T. – Hazirki Zaman Uygur Tili
B.U. – Buket Uzuner	İ. – İzdiniş
B.V. – Bahtiyar Vahabzade	İ.E.O. – İkki Eşik Orası
C. – Cilt	İ.H. – İstanbul Hatırası
C.K.K.B. – Comga Kön Kiç Bilen	İng. – İngilizce
Çev. – Çeviri	İ.Ş. – İsmayıl Şıhlı
D.B. – Denis Bülekov	K. – Karat
D.K. – Deli Kür	K.K. – Kutluğ Kon
DLT – Divânü Lügâti't – Türk	Lat. – Latince
D.Y. – Dogalı Yellar	M.E.H. – Muhammed Emin Hoşur

M.G. – Marsel Galiyev
M.H. – Mehdi Hüseyin
M.K. – Mostay Kerim
M.M. – Möhemmet Mehdiyev
N. – Nizami
N.G. – Nebire Gıymatdinova
O. – Oybek
O.H. – Otkir Hoşimov
P.K. – Pirimkul Kodirov
P.S. – Peyami Safa
R.Ö. – Rıdvan Öztürk
Rus. – Rusça
S. – Sayı
s. – sayfa
S.A. – Samiha Ayverdi
S.D.M. – Sarik Devni Minib
Ş. – Şeytanat
TDK – Türk Dil Kurumu

T.M. – Tohir Malik
U.V.Ö.T.F – Uygur ve Özbek
Türkçelerinde Fiil
Ü.G.B. – Üzim Gine Bilem
vb. – ve benzeri
Y. – Yaugir
Yay. – Yayınları
Y.B.A. – Yeryüzünde Birkaç
Adım
Y.E. – Yari Ebeydullah
Y.S. – Yusif Semedoğlu
Y.T. – Yulduzlu Tunlar
yy. – yüzyıl
Z.S. – Ziya Semediy
Z.Sa. – Zordin Sabir
Z.U. – Zinnur Uraksin

TRANSKRİPSİYON

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Tatar Türkçesi	Transkripsiyon
A a	A a	A a	A a	A a
B b	B b	Б б	Б б	B b
C c	C c		Ж ж	C c
Ç ç	Ç ç	Ч ч	Ч ч	Ç ç
D d	D d	Д д	Д д	D d
E e	E e	Е е	Е е	É é
F f	F f	Ф ф	Ф ф	F f
G g	G g	Г г	Г г	G g
Ğ ğ	Ğ ğ	Ғ ғ		Ğ ğ
H h	H h	Һ һ	Һ һ	H h
I ı	I ı	Ы ы	Ы ы	I ı
İ i	İ i	И и	И и	İ i
J j	J j	Ж ж	Ж ж	J j
K k	K k	К к	К к	K k/ Қ қ
L l	L l	Л л	Л л	L l
M m	M m	М м	М м	M m
N n	N n	Н н	Н н	N n
O o	O o	О о	О о	O o
Ö ö	Ö ö	Ө ө	Ө ө	Ö ö
P p	P p	П п	П п	P p
R r	R r	Р р	Р р	R r
S s	S s	С с	С с	S s
Ş ş	Ş ş	Ш ш	Ш ш	Ş ş
T t	T t	Т т	Т т	T t
U u	U u	У у	У у	U u
Ü ü	Ü ü	Ү ү	Ү ү	Ü ü
V v	V v	В в	В в	V v
Y y	Y y	Й й	Й й	Y y
Z z	Z z	З з	З з	Z z
	X x	X x	X x	Ҥ ҥ
	Q q	К к		Ġ ġ
	Ə ə	Ə ə	Ə ə	E e
				Å å
		Щ щ	Щ щ	Ş ş
		Э э	Э э	E e

		Ю ю	Ю ю	Yu yu
		Я я	Я я	Ya ya
		Ё ё		Yo yo
		Ў ў	Ў ў	Ñ ñ
				Ng ng
		Ц ц	Ц ц	Ç ç
		Ъ ъ	Ъ ъ	kalın harf
		ь ь	ь ь	ince harf
		З з		Ž ž
		С с		Ś ś

Uygur Türkçesi	Transkripsiyon	Özbek Türkçesi Kiril	Özbek Türkçesi Latin	Transkripsiyon
ئا	A a	А а	A a	Ä ä
ب	B b	Б б	B b	B b
ج	C c	Ж ж	J j	C c / J j
چ	Ç ç	Ч ч	Ch ch	Ç ç
د	D d	Д д	D d	D d
ې	É é	Е е	E e	É é
ف	F f	Ф ф	F f	F f
گ	G g	Г г	G g	G g
غ	Ğ ğ	Ғ ғ	G' g'	Ğ ğ
ھ	H h	Х х	H h	H h
ئى	İ i	И и	İ i	İ i
ژ	J j	Ж ж	J j	J j
ك	K k	К к	K k	K k
ل	L l	Л л	L l	L l
م	M m	М м	M m	M m
ن	N n	Н н	N n	N n
ئو	O o	Ў ў	O' o'	O o
ئۆ	Ö ö	П п	P p	P p
پ	P p	Р р	R r	R r
ر	R r	С с	S s	S s
ع	S s	Ш ш	Sh sh	Ş ş

ش	Ş ş		Т т	T t	T t
ت	T t		У у	U u	U u
ئو	U u		В в	V v	V v
ئو	Ü ü		Й й	Y y	Y y
ؤ	V v		З з	Z z	Z z
ي	Y y		Х х	X x	Ҳ ҳ
ز	Z z		Қ қ	Q q	Қ қ
خ	Ҳ ҳ		О о	O o	Å å
ق	Қ қ		Э э		E e
ه	E e		Ю ю		Yu yu
ك	Ng ng		Я я		Ya ya
			Ё ё		Yo yo
			Нг нг	Ng ng	Ng ng
			Ц ц		Ç ç Ts ts
			Ъ ъ		Kalın harf
			Ь ь		İnce harf

TARANMIŞ ESERLER

Türkiye Türkçesindeki Eserler:

UZUNER, Buket.: 2012

ÜMİT, Ahmet.: 2014

AYVERDİ, Samiha: 2008

PALA, İskender.: 2013

SAFA, Peyami.: 1999

Azerbaycan Türkçesindeki Eserler:

HÜSEYN, Mehdi.: 2005

SAMEDOĞLU, Yusif.: 1991

ŞIHLI, İsmail.: 1983

VAHABZADE, Bahtiyar.: 1959

ANAR.: 1970

Başkurt Türkçesindeki Eserler:

URAKSİN, Zinnur.: 2005

URAKSİN, Zinnur.: 2005

URAKSİN, Zinnur.: 2005

KERİM, Mostay.: 1972

BÜLEKOV, Denis.: 1994

Tatar Türkçesindeki Eserler:

AHUNOV, Garif.: 1981

GALİYEV, Marsel.: 1998

GIYLECEV, Ayaz.: 1982

GIYMATDİNOVA, Nebire.: 2013

Balık İzlerinin sesi, Everest yay., İstanbul.

İstanbul Hatırası, Everest yay., İstanbul.

Yeryüzünde Birkaç Adım, Kubbealtı, İstanbul.

Şah Sultan, Kapı yay., İstanbul.

Biz İnsanlar, İstanbul.

Nizami, Avrasiya-Press, Bakü.

Katıl Günü, Şerg-Gerb, Bakü.

Deli Kür, Şerg-Gerb, Bakü.

Gülüstan, Önder Neşriyyatı, Bakü.

Beş Mertebeli Evin Altıncı Mertebesi, Lider, Bakü.

Aktau Kelgehi, Ufa.

Karat, Ufa.

Yaugir, Ufa.

Aygöl ile, Başkörtostan Kitap Neşriyeti Ufa.

Ğimer Bir Gine, Ufa.

Hezine, Kazan.

Dogalı Yellar, Kazan.

Cumga Keç Bilen, Kazan.

Üzim Gine Bilem, Kazan.

MEHDİYEV, M6hemmet.: 1973

6zbek T6rk6esindeki Eserler:

KODİROV, Pirimkul.: 1969

HOŞİMOV, Otkir.: 2012

OYBEK.: 1969

MALİK, Tohir.: 1992

TUHTABOYEV, Hudoyberdi.: 1982

Uygur T6rk6esindeki Eserler:

ELİ, Abduveli.: 1997

HOŞUR, Muhammed Emin.: 2006

ÖTKÜR, Abdurehim.: 2006

SABİR, Zordin.: 2006

SEMEDİY, Ziya.: 1995

Frontoviklar, Kazan.

Yulduzlu Tunlar, Taşkent.

İkki Eşik Orası, Şark Neşriyoti, Taşkent.

Kutluğ Kon, Ğafur Ğulom Nomidagi Badiiy Adabiyot Neşriyoti, Taşkent.

Şeytanat, C. 1, Taşkent.

Sarik Devni Minib, Taşkent.

Bed6let, C. 2, Şincañ Universiteti Neşriyatı, Ürümçi.

Ėumbaşkan Şehir, Şin Jiang Neşriyatı, Ürümçi.

İz, Şincan Helk Neşriyatı, Ürümçi.

İzdiniş, Şin Jiang Neşriyatı, Ürümçi.

Ehmet Ependi, Jazuşı, Almaata.

GİRİŞ

Fiil herhangi bir eylemi gösteren kelimedir. Fiiller geniş anlamda hareket, dar anlamda ise iş, hal, durum bildiren adlandırmalarla sınıflandırılmıştır. Fiiller Türk lehçelerinin şekil bilim bölümünde zengin dil özelliklerine sahiptir. Fiilde geçişlilik, geçişsizlik, çatı, olumsuzluk, zaman gibi kategorilerin olması da bunu kanıtlamaktadır.

Fiillerin iş, oluş ve hareket olarak en temel sınıflandırılması Aristo'ya kadar dayanmaktadır. Aristo'ya göre hareket süreklidir ve sürekli olan da sonsuza kadar bölünebilen şey olarak tanımlanır. (Ross, 2002: 102) Dilin en küçük biriminin sözcük olduğunu söyleyen Aristo, sözcüğün karşımıza isim ve fiil olarak iki farklı şekilde çıktığını ifade eder. O, ismin bir gönderimi olduğunu ama fiilin özne hakkında bir şeyler söylediğini ve buna ek olarak zamanı gösterdiğini belirtir. (Cevizci, 2009: 59) Aristo fiil kavramının misallerle daha iyi anlatılabileceği düşüncesindedir. O, fiil ile hareketi ayırır. Ona göre zayıflama, yürüme, inşa gibi şeyler hareket olup, her hareket de tamamlanmış fiildir. Aristo, fiili tamamlanmış aksiyon olarak kabul ettiği için hareket noksan olmakta ve hareket fiili meydana getirmektedir. Eğer bir fiil, bedeni bir ihtiyaçtan dolayı yapılırsa bu tabiidir; örnek vermek gerekirse: yeme, uyuma, ani bir ağrıya ve benzer olaylara tepki gösterme gibi. İradi fiile gelince, belirli bir fiil belirli bir zihni faaliyet sonucunda şuurlu olarak yapılırsa, bu iradi fiil sınıfına girer. (Açıkgenç, 2001: 87-98)

Neredeyse tüm Türk lehçelerinde aynı olan, bazen de birbirinden farklı anlamları içermesi (*düşmek-inmek, saklamak-bulundurmak* vb.) bakımından sadece bu yönüyle birbirinden ayrılan fiiller Türk lehçelerinde en az değişikliğe uğrayan kelime gruplarından. Tahsin Banguoğlu fiili bir kılış, bir durum veya oluş, toplu bir deyimle olup biteni anlatan kelime olarak tanımlar: “Aslında fiil tabanı yalın olarak yalnız emir kipinin 2. kişisinde görülür. Biz fiilleri onların bir adfiil, mastar şekliyle anarız”. (Banguoğlu, 1990: 408) Muharrem Ergin'e göre fiiller hareketleri karşılayan kelimeler, hareketler ise nesnelerin zaman ve mekan içindeki yer değiştirmeleri, oluşları, kılışları, duruşları, her türlü faaliyetleridir. (Ergin, 1993: 266) Zeynep Korkmaz'a göre fiil, bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan; olumlu ve olumsuz şekillere girebilen kelimelerdir. (Korkmaz, 2003: 91)

Azerbaycanlı dilbilimci Hasan Mirzeyev Türk lehçelerinin sözlüklerinde en az alıntı kelimeleri olan fiillerin dilin en eski unsurlarını en iyi şekilde koruduğunu bildirir: “Türk lehçelerindeki sadece tek heceli fiillerin içerisinde değil, fiil yapım eklerinde de alıntı, yabancı

olanı yoktur. Fiillerde eşanlamlı, zıtanlamlı ve yakınanlamlı kelimeler yalnız ve yalnız yerli (Türk kökenli) fiillerin aracılığıyla oluşmaktadır”. (Mirzeyev, 1986: 22)

Modern dilbilimciler fiil hakkında görüşlerini şu şekilde bildirir:

George Davidson’un görüşüne göre fiil (öznenin veya nesnenin) hareketi veya bir durumu ifade eder, ya da ifade etmeye yardımcı olur: “İngilizcede *verb* (fiil) kelimesi Latince kelime anlamını veren *verbum* (*word*) kelimesinden gelir. Eski Yunan ve Roma gramercileri fiili cümlede en önemli kelime olarak nitelemişlerdir”. (Davidson, 2003: 1, 2)

David Crystal’ın tabirince fiil, geleneksel olarak iş veya hareket gibi tarif edilmiş kelimelerin gramer sınıflandırılmasında kullanılan bir terimdir (bu tanımlama duyu ile alaklı olan birtakım fiillerde (*görmek* vb.) hareketin olmaması gerekçesiyle dilbilimde eleştirilmektedir): “Fiil tanımı morfolojik çelişkiler gösteren zaman, çatı, kip gibi öğeleri kapsar”. (Crystal, 2008: 510)

Eser Erguvanlı Taylan’a göre tüm dillerde fiil, cümle yapısının bel kemiğini oluşturmakta ve dolayısıyla temel öğesi, aynı zamanda da farklı bilgi türleri ve düzeylerinin kaynağıdır: “Bir sözcük kategorisi olarak fiil evrensel olarak kabul görmüş iki kategoriden biridir, sadece iyi tanımlanabilir isim ve fiil kategorilerinin dünyanın tüm dillerinde var olduğu gözlemlenmiştir. Dilbilimsel düşünce tarihinin ilk zamanlarından beri, bu kategori, özellikle biçim bilimsel yapısı ve anlam bilimsel ifadesi ile ilgili olarak araştırma ve analizin hedefi olmuştur. Fiilin çok sayıda yapım ve çekim ekinin birbirine bağlanmasına izin vermesi biçim ve söz dizimi arasında sıkı bir bağ doğurur”. (Taylan, 2001: VIII)

Fiil çatısı konusuna gelince ise şunları belirtmeliyiz: *Çatı* fiilde ekler aracılığı ile oluşan işlev ve anlam değişimidir. Çatı, yüklem anladığı iş, oluş, kılışın özne ve nesneyle ilişkisini belirler. Batı dilciliğinde (Lat.) *verbum vox*,¹ (Fr.) *voix verbe*,² (İng.) *verb voice*,³ (Rus.) *zalog glagol*,⁴ doğu dilciliğinde (Ar.) *seftul fialun*⁵ olan *fiil çatısı*⁶ Türk lehçelerinden Azerbaycan

¹ Faruk Zeki Perek, **Latince Grameri**, Bölüm I., İstanbul 1947, s. 8-9.

² Ahmet Topaloğlu, **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken, İstanbul 1989, s. 69.

³ Gerald Walton, “Voice and Transitive and Intransitive Verbs”, **American Speech**, Duke University Press, 1965, s. 187.

⁴ Ayşe Pamir Dietrich, **Rusça-Türkçe Dil Bilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara 2001.

⁵ http://www.onlinearabic.net/forum/forum_posts.asp?TID=1353 29 mart 2016.

⁶ Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Ankara, TDK Yay., 2003, s. 545.

Türkçesinde *feilin grammatik növü*,⁷ Başkurt ve Tatar Türkçelerinde *fiğil yönelişi*,⁸ Özbek Türkçesinde *fel nisbatı*,⁹ Uygur Türkçesinde ise *peil dericisi*¹⁰ terimleri ile karşılanmıştır.

Hint-Avrupa dilciliğinde fiillerin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinden yola çıkılarak sadece iki çatı üzerinde durulmuştur; bu nedenle Batı dilciliğinde fiil çatısı genellikle iki çatıdan: *etken* ve *edilgen çatıdan* ibarettir ve bu çatılar yardımcı fiillerin aracılığıyla oluşur. Sami dillerinden biri olan Arapçada etken bir fiili edilgen yapmak için sondan bir önceki harf kesre ile, son harf arasındaki diğer harekeli harfler ise zamme ile harekelenir, son harfe dokunulmaz. Hint-İran dillerinden biri olan Farsçada geçişli bir fiili edilgen yapmak için fiilin geçmiş zaman sıfat fiilinin sonuna *şoden* “olmak” fiili getirilir.

David Crystal çatıyı fiilin öznesi ve nesnesi arasındaki ilişkiyi cümlenin anlamına dokunmadan değiştirebilen bir fiil kategorisi olarak tanımlamıştır: “Etken ve edilgen çatı arasındaki ana fark *the cat bit the dog* (kedi köpeği ısırdı) ve *the dog was bitten by the cat* (köpek kedi tarafından ısırdı) örneklerinde de görülebileceği üzere şöyledir: ilk cümlede özne gramer açısından fiili gerçekleştirendir, ikinci cümlede ise özne eylemin hedefidir ve bu nedenle pasiftir. Her iki cümledeki hareket aynı olarak kalmaktadır. Dilde önemli role sahip çeşitli diğer fiil çatıları vardır. Örneğin: *dönüşlü, ettirgen, edilgen kişisiz yapılar*. İngilizce pasif cümleler üç ögenin hepsini (çekim, kelime sırası ve yardımcı fiil) kendinde bulundurabilir. Örnek: *I was kicked by a bull* (Boğa tarafından tekmelendim)”. (Crystal, 2008: 515) Faruk Zeki Perek, Latin gramerciliğinde fiillerin iki bakımdan sınıflandığını belirtir;

a) özne bakımından; b) tümleç bakımından.

Özne bakımından fiiller: Fiillerin özne bakımından sınıflanması onların çatısını (*vox*) verir. Latin gramerciliğinde fiillerde iki çatı vardır:

1) *Activa*: (etken) fiilin gösterdiği iş özne tarafından yapılıyorsa o fiil etken olur: *ego amo* (ben seviyorum)

⁷ Hasan Mirzeyev, *Azerbaycan Dilinde Feil*, Bakı 1986.

⁸ F. M. Hisamova, G. R. Galiullina, M. H. Enverova, A. E. Gafurova, *Hezirgi Tatar Edebi Tili Morfolojiyası*, Kazan 2010, M. V. Zeynullin, *Hezirgi Başkurt Ezebi Tili, Morfolojiya*, Kitap, Öfö 2005.

⁹ Azim Hociyev, *Fel*, Taşkent 1973.

¹⁰ Abdurrahim Rahman, Yari Ebeydullah, *Hezirgi Zaman Uyğur Tili*, Şin Jiang Neşriyatı, Ürümçi 2010.

2) *Passiva*: (edilgen) fiilin gösterdiği iş özne üzerine yapılıyorsa o fiil edilgen olur: *ego amor* (ben seviliyorum). (Perek, 1947: 8-9)

Z. Zühre İlkelen, Fransız gramerciliğinde çatının etken ve edilgen çatıya ayrıldığını belirtmektedir. (İlkgelen, 1983: 177) Creissels, Fransızcada üç çatı bulunduğunu ileri sürer: “être” yardımcı fiiliyle belirginleşen *edilgen çatı*, “se” morfemiyle belirginleşen *ortaklık çatısı* (*voix moyenne*) ve “faire” yardımcı fiiliyle belirginleşen *ettirgen çatı*. Bundan hareketle, eylemleri çatı bakımından, *etken*, *edilgen*, *ettirgen* ve *ortaklık* olmak üzere dört ayrı kategoride sınıflandırmak mümkündür. (Bosnalı, 2012: 76) Fransız dilbilimcisi Grevisse çatıyı öznenin eylemdeki rolünü ifade etmek için fiilin almış olduğu biçimler olarak tanımlar, *etken* ve *edilgen* olmak üzere iki ayrı çatı kategorisinden bahseder, *dönüşlü*, *ortaklık* ve *adılı* (*pronominal*) *çatıları* ise etken çatının özel biçimleri olarak değerlendirir. (Bosnalı, 2012: 76)

Hint-Avrupa dil ailesinden farklı olarak Türk lehçelerinde çatı sayısı ortalama olarak beştir. Türk lehçelerinde etken çatı dışında, tüm fiil çatıları sadece çatı eklerinin yardımıyla oluşmaktadır. Bununla ilgili aşağıdaki paragraflarda bilgi verilmiştir.

Türk Dilinde Çatı Kavramına Bakış: Genel Yaklaşımlar ve İlk Çalışmalar

Tez çalışmamızda Türk lehçelerinde fiil çatısı ile ilgili az sayıda monografilere ulaştık da elde ettiğimiz monografiler araştırmamız için bize yeterince katkı sağladı. Edindiğimiz monografiler, eserler aşağıdakilerdir:

1) K. Z. Zinnatullina, **Zalogi Glagola v Sovremennom Tatarskom Literaturnom Yazıke (Çağdaş Tatar Edebi Dilinde Fiil Çatısı)**, Kazan 1969. Eserde Sovyetler Birliği zamanında 1957 yılında Başkurdistan’ın başkenti Ufa’da gerçekleştirilen Türk lehçelerinde çatı kavramı ve çatı ekleri konulu ilk sempozyumdan bahsedilmiş, çeşitli ülkelerden gelen Türkologların çatı konusuna ilişkin farklı ve benzer görüşlerini kendinde kapsayan çeşitli bildirilerine ve Tatar dilindeki fiil çatılarının çeşitli dilbilimcilerce tarihi tasniflerine yer verilmiştir.

2) Muanbar Aglamova, **Ozbek Tilida Nisbat Kategoriyası**, Fan Neşri, Taşkent 1987. Eser Özbek Türkçesindeki fiil çatılarını ele alan nadir eserlerden biridir. Aglamova, eserinde diğer Türk lehçelerindeki fiil çatısı tasniflerinden farklı olarak fiil çatılarını derecelere bölmüş, etken çatı, geçişli ve geçişsiz fiilleri I. dereceye, diğer dört çatıyı: edilgen, ettirgen, dönüşlü, işteş çatıları ise II. dereceye ait etmiştir.

3) Prof. Dr. Ömer Demircan, **Türk Dilinde Çatı**, Papatya Yay., İstanbul 2003. Dilbilimci, eserinde fiil çatılarını farklı bakış açısıyla değerlendirmiş, öztürkçe terimler kullanarak fiil çatılarını yeni terimlerle anlatmıştır.

Azerbaycan, Başkurt ve Uygur Türkçelerinde konuya ilişkin monografiler bulamamak da karşılaştığımız genel gramer kitaplarında çatı ile ilgili bölümlerden faydalandık. Esas olarak seçtiğimiz gramer kitapları aşağıdakilerdir:

Azerbaycan Türkçesinde yazılmış gramer kitaplarından biri:

Hasan Mirzeyev, **Azerbaycan Dilinde Feil**, Bakı 1986. Dilbilimci, eserde fiil, fiil kavramı, fiil yapımı, onun çeşitli gramer kategorilerinden (geçişlilik, geçişsizlik, çatı, olumsuzluk, zaman) ayrıntılı şekilde bahsetmiştir.

Başkurt Türkçesi için Rusça ve Başkurt Türkçesinde yazılmış gramer kitapları:

1) N. K. Dmitriyev, **Grammatika Başkirkogo Yazıka (Başkurt Dili Grameri)**, Moskova 1948.

2) A. A. Yuldaşev, **Grammatika Sovremennogo Başkirkogo Literaturnogo Yazıka (Çağdaş Başkurt Edebi Dili Grameri)**, Moskova 1981. Başkurt Türkçesinin grameri ile ilgili her iki kitapta fiil çatısına ayrıntılı olmasa da, Rusçadaki fiil çatılarıyla kıyaslamalı şekilde değinilmiştir.

3) M. V. Zeynullin, **Hezirgi Başkört Ezebi Tili, Morfologiya**, Kitap, Öfö 2005. Başkurt Türkçesi için genel gramer kitaplarından biri olan bu çalışmada fiil kategorileri de ele alınmıştır.

Uygur Türkçesi için İngilizce ve Uygur Türkçesinde yazılmış gramer kitapları:

1) Hamit Tömür, **Modern Uyghur Grammar (Çağdaş Uygur Dili Grameri)**, Yıldız, İstanbul 2003. Uygur Türkçesiyle ilgili edindiğimiz İngilizce kaynak niteliğindedir, küçük hacmine rağmen kitapta fiil çatısı ve ekleri, özelliklerine ilişkin detaylı bilgilere ulaşıldı.

2) Abdurrahim Rahman, Yari Ebeydullah, **Hezirgi Zaman Uyğur Tili**, Şin Jiang Neşriyatı, Ürümçi 2010. Doğu Türkistan'da basılan ve Uygur Türkçesine dair temel bilgileri kapsaması açısından değerli bir çalışma olan bu kitapta isim ve fiil, onun kategorileri, fiilin özne ve nesne ile ilişkisine göre çatıları hakkında bilgiler sunulmuştur.

3) Erkin Emet, Adilcan Eruygur, **Temel Uygurca**, Ankara 2013. Bu kitapta fiil çatısı, türleri, ekleri ve oluşum süreçlerine dair bilgiler verilmektedir.

Konuya ilişkin yüksek lisans ve doktora tezlerinden de faydalandı:

1) Ayşe İlker, **Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil** (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 1992. Tezde Batı Grubu Türk Yazı Dillerinden Türkmen, Gagauz, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerindeki fiil yapıları ele alınmış, fiilin çatı ekleri çatı bahsinde değil, fiilden fiil yapma ekleri içerisinde değerlendirilmiştir.

2) Suzan S. Tokatlı, **Başkurt Türkçesi Grameri** (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1994. Bu tezde çatı ekleri yapım ekleri bölümünde değerlendirilmiş, Tokatlı, çatı eklerini yapım ekleri olarak kabul etmiştir.

3) Turgay Sebzecioğlu, **Türkçede Edilgenlik**, (Doktora Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir 2008. Tezde çağdaş Türk lehçelerinde ve tarihi Türk şivelerinde: Eski Türkçe (Orhon Türkçesi ve Eski Uygurca), Orta Türkçe (Karahanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi), Osmanlı Türkçesi (Klasik Osmanlı Türkçesi ve Yeni Osmanlı Türkçesi) ve Çağdaş Türkçede edilgen çatı yapıları, eski ve yeni dönemdeki oluşum şekilleri bulgular üzerine değerlendirmeler yapılarak araştırılmıştır.

4) Burcu Aslan, **Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Çatı Ekleri**, (Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi, Ankara 2009. Bu çalışmada özne ile ilişkisine göre fiil çatıları ve nesne ile ilişkisine göre fiiller ele alınmış, günümüzde kullanılan, işlevini kaybeden, işlev kaymasına uğrayan ve fiillerle kalıplaşmış çatı eklerine ilişkin bilgiler aktarılmıştır.

5) Seda Yılmaz, **Türkiye Türkçesi Çatı Şekilleri ve İşlevleri**, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012. Tezde Türkiye Türkçesindeki çatı şekillerine morfeminin olmaması sebebi esas getirilerek sadece etken çatı dahil edilmemiş, Hint-Avrupa dillerinde mevcut olan *Medial-Orta Çatı* hakkında bilgi verilmiş ve Türkiye Türkçesi ile kıyaslandırılmıştır.

6) Uğur Çakır, **Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde Çatı**, (Yüksek Lisans Tezi) Celal Bayar Üniversitesi, Manisa 2013. Bu tez Türkiye’de diğer Türk lehçelerindeki fiil çatılarını ele alan birkaç tezden biridir. Tezde fiil çatıları tarihi açıdan Türk şivelerinde ve günümüzdeki çağdaş Türk yazı dillerinde değerlendirilmiş, Azerbaycan, Özbek ve Kazak

Türkçelerindeki fiil çatılarından özellikle bahsedilmiş, diğer Türk lehçelerindeki fiil çatılarına değinilmiştir.

Türk lehçelerinde fiil çatısı dilbilimciler tarafından üzerinde çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Bir çok dilbilimci fiil çatısını gramer bir kategori olarak değerlendirmektedir. Çatı meselesi bir çok toplantıda tam olarak bir aydınlığa kavuşamamıştır. Bunun sebebi sorunun temelini ne olduğunun kavranılamamasıdır. Bugüne kadar Türk lehçelerindeki çatı konusuyla ilgili iki sempozyum gerçekleştirilmiştir:

1. Türk lehçelerinde çatı kavramı ve çatı ekleri konulu ilk sempozyum Sovyetler Birliği zamanında çeşitli ülkelerden gelen Türkologların katılımlarıyla 1957 yılında Ufa'da,

2. Sadece Türkiye Türkçesindeki fiil çatıları ve konuya ilişkin sorunları ele alan ikinci sempozyum ise “II. Türk Gramerinin Sorunları Sempozyumu” ismiyle 14 ekim, 1995 yılında Ankara’da yapılmıştır.

Ufa’da gerçekleştirilen ilk sempozyumun içeriği hakkında Tatar dilbilimcisi K. Z. Zinnatullina Rusça yayımladığı **Modern Tatar Edebi Dilinde Fiil Çatısı (Zalogi Glagola v Sovremennom Tatarskom Literaturnom Yazıke)** isimli kitabında bilgi vermiştir. K. Z. Zinnatullina konuyla ilgili Öfö şehrindeki toplantı için şunları yazmaktadır: “B. A. Serebrennikov’un yorumuna göre Türk lehçelerinde çatı yapısı gelişmiş bir sınıflandırmaya sahip değildir. Çatı anlamları her zaman ve her koşulda kendi çatı yapısını verememektedir. A. H. Fatihov’a göre ise çatı olarak kabul edilemeyen yapı oluşumlarına diğer dillerde de rastlamaktayız”. (Zinnatullina, 1969: 21) K. Z. Zinnatullina bahs ettiğimiz sempozyumda diğer Türkolog ve dilbilimcilerin görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır: “E. V. Sevortyan’a göre Türk lehçelerinde çatıların gelişim etapları bazı dillerde tam olarak dilbilgisi kuralları halini almışken, diğerlerinde hâlâ kelime türemesi biçiminde kalmıştır. Bu halde Sevortyan tarafından ortaya atılan Türk lehçelerindeki çatı tanımı bizim anlayabileceğimiz ifadeyle morfolojik ifadenin nesneye ve özneye olan etkisi gerçek anlamda eyleme etki etmemektedir. Başka bir ifadeyle çatıların yapısı itibariyle fiilin şahıslı ve şahıssız halini ortaya koymaktadır. M. Z. Zakiyev’in ortaya koyduğu tanımlamalara göre cümlenin öznesine olan ilişkisi ele alınarak bir sonuç çıkarmak doğru değildir. 1951 yılında ünlü Sovyet Türkoloğu N. A. Baskakov’un “Karakalpak Dilinde Çatılar” isimli araştırması ortaya çıktı. Araştırmacı yapmış olduğu bu ve

diğer dillerdeki çalışmalarında çatıları kelime türetme durumlarına göre değerlendirmiş, kelimeleri ise cümle içerisinde bir parça ve yapılandırma görevinden ziyade cümlenin bir parçası olarak yorumlamıştır. Fakat bu çatılar aynı zamanda cümle içerisinde özne ve nesnenin harekete ve hareketin de özne ve nesneye göre ilişkisini ortaya koymaktadır. Bunun sebebi de çatıların kelime değişimi kategorisinden kaynaklanmaktadır. N. A. Baskakov fiil çatılarını aşağıdaki şekilde ayırmaktadır:

1- Doğrudan, eklerle karmaşık hale gelmemiş geçişli ve geçişsiz fiillerden türemiş kelimeler

2- İşteş ve uyumlu

3- Dönüşlü

4- Ettirgen

5- Edilgen". (Zinnatullina, 1969: 20, 22, 24)

Tatar dilbilimcisi K. Z. Zinnatullina'ya göre çatı yapısı olarak kabul edilebilecek ölçütler düşünülürken eski Hint-Avrupa ve İran dillerindeki ölçütler düşünülmüştür: "Aslına bakılacak olursa çatı konusu bu dillerde de tam olarak çözüme kavuşturulmuş bir husus değildir. Orada tam ne sayısal bakımdan bir netlik, ne de genel dilbilgisel ve anlam açısından bu çatıları belli bir sınıflandırmaya dahil edecek açıklık mevcut değildir". (Zinnatullina, 1969: 25)

Türk lehçelerinde fiil çatılarının sayısında da çeşitlilik vardır. Bazı Türk dilbilimciler tarafından kabul görülen Türkiye Türkçesinde *oldurgan çatı*¹¹, *öznesiz meçhul çatı*¹², Azerbaycan Türkçesinde ise *şahıssız növ*¹³ dışında tüm Türk lehçelerinde çatı şekillerinin sayısı ortalama olarak beştir. Türk lehçelerinde fiil çatıları ve isimleri aşağıdaki tabloda kıyaslamalı şekilde gösterilmiştir:

Tablo 1: Türk Lehçelerinde Fiil Çatıları ve İsimleri.

Oğuz Grubu	Kıpçak Grubu	Karlık Grubu
------------	--------------	--------------

¹¹ Mehmet Kaya Bilgegil, **Türkçe Dilbilgisi**, Dergay Yay., İstanbul 1982, s. 279.

¹² Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yay., 2003, s. 549.

¹³ Muhtar Hüseyinzade, **Azerbaycan Dili-Morfologiya**, Bakı 1983, C 3., s. 156.

Türkçe	Azerbaycan Türkçesi	Baş kurt Türkçesi	Tatar Türkçesi	Özbek Türkçesi	Uygur Türkçesi
Etkin Çatı	Melul Növ	Töp Yünelişi	Töp Yünelişi	Boş/Arıq Nisbati	Addiy/Melul/Esli Derice
Edilgen Çatı	Mechul Növ	Töşöm Yünelişi	Töşöm Yünelişi	Meçhul Nisbati	Meçhul Derice
Dönüşlü Çatı	Gayıdış Növ	Kaytım Yünelişi	Kaytım Yünelişi	Özlik/Kaytım Nisbati	Özlük Derice
İşteli Çatı	Garşılıklı Birgelik Növ	Urta klık Yünelişi	Urta klık Yünelişi	Birgali k Nisbati	Ömlük Derice
Etilgen Çatı	İcbar Növ	Yökmetiv Yünelişi	Yökmetiv Yünelişi	Ärttir ma Nisbati	İcbari Derice
Öznesiz Meçhul Çatı	Şahıs sız Növ				
Oldurgan Çatı					

Türkiye Dilciliğinde Çatı kavramı

Çeşitli terimlerle isimlendirilen fiil çatılarına dilbilgisi eserlerinin hemen hepsinde yer verilmiştir. Türkiye Türkçesinde de çatı şekillerinin belirlenmesi ve sınıflandırılması

konusunda kesinleşmiş bir tasnif yoktur. Türkiye Türkçesinde çatı kavramı ile ilgili aşağıdaki görüşler vardır:

1) Çatı kavramını bağımsız bir bölümde incelemeyip Şekil Bilgisi kısmında “Yapım Ekleri Kategorisi”nde değerlendirenler;

2) Çatı kavramını eylemin özne ve nesneye göre durumu olarak değerlendirenler;

3) Çatı kavramını açıklarken eylem ile sadece öznenin bağlantısını esas alanlar;

4) Çatı kavramını eylemin özne ve tümleçlerle kurduğu ilişki çerçevesinde değerlendirenler;

5) Asıl çatı kavramını kullananlar.

Tahsin Banguoğlu fiil çatılarının her birini *görünüş* diye tanımlamaktadır: “Kimse (özne) söz içinde fiilin gerçekleşmesinde farklı işleyişler alarak etkiler, etkilenir, olumsuz davranır, fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı bu değişik şekillerden her birine görünüş diyoruz. Fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine ise fiilin çatısı adını veririz.” (Banguoğlu, 1974: 411) Türk dilinde sayısı beş olarak bilinen çatıya Banguoğlu, *olumsuz görünüşü* de eklemiştir. Zeynep Korkmaz’a göre *çatı* fiilin sözlü anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir. (Korkmaz, 2003: 159-165) Ömer Demircan’ın görüşüne göre ise sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan yapan/etkilenen/yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlemeye ya da eklemlemeye *çatı* denir. Ona göre çatıya konu olan öğeler olaya katılanlar ile eylemlerdir. Yüklem, özne ile ilgili:

1) bir *eylem* (**Ben yürüy**orum),

2) bir *oluş* (**Sen sarar**dım),

3) bir *durum* (**Ben okulday**ım),

4) bir *yargı* (**Sen suçsuz**sun),

5) bir *eşitlik* (**Bu Özg**edir), ... bildirir.

Eylemin anlattığı olaya göre tümceye:

1) bir *nesne* (Ben **gömleğ-i** yıkadım),

- 2) bir *yararlanan* (Ben *Umut-a* bir gömlek aldım),
- 3) bir *araç* (Ekmeği *bıçak-la* kestim), ... gibi başka eyleyenler,
- 4) *yer* (Çantamı *okul-da* bıraktım),
- 5) *zaman* (Eve *saat on-da* döndüm),
- 6) *uzaklık* (Okul *beşyüz metre* ötede),
- 7) *yön* (Otobüs *İzmir'den* gelip *Ankara'ya* gidecek), ... gibi konumlayıcılar,
- 8) *neden* (*Bütün gece kar yağdığından araçlar yolda kaldı*),
- 9) *koşul* (*Eğer bir milyon ödersen*, derneğe üye olabilirsin), ... gibi ek bilgiler katılabilir.

Demircan, yüklem biçimine göre çatıları şu şekilde tanımlamaktadır:

Düz çatı: Yüklemle yalnız öznel uyum içeren çatı

Ettirgen: Öznel uyuma ek olarak yüklem *-t/-Dir-* eki katılan çatı

Gizil: Öznel uyuma ek olarak özneyi izlenen ya da dışlanan yüklem *-(I)l/-n/-ş-* eki ile bağlayan çatı. (Demircan, 2003: 9, 11-12)

İşlek çatı ekleri ile kalıplaşmış çatı eklerinin birbirinden seçilememesi, öğrencilerin çatı şekillerini yüklem durumundaki fiillerde aramaları bu konunun öğretiminde yaşanan sorunlardan biridir. Çatı şekillerinin işlevlerinin dikkate alınması sonucunda çatı eklerinin yapım eki mi, yoksa çekim eki mi olduğunun belirlenmesi mümkündür. Gramer ve dil bilgisi kitaplarında çatı ekleri bazı dilbilimcilerce fiilden fiil yapma ekleri, bazılarınca ise çatı ekleri başlığı altında konu edilmiştir. Bu durum Türkiye Türkçesi için geçerlidir. Diğer Türk lehçelerinde çatı ekleri fiilden fiil yapma ekleri değil, fiil çatısı konulu bölümlerde yer almıştır. Zeynep Korkmaz'a göre çatı ekleri çekim ekleri olmayıp, şekilce fiilden fiil türeten eklerdir. Bu yönünden yapım ekleri ile ortaklaşırlar: "Yapım ekleri eklendikleri kök ve gövdelerde eskisinden farklı anlamlarda yeni kelimeler türetmiş olan eklerdir. Yapım ekleri arasında gösterilen fiilden fiil yapma ekleri ise fiilde köklü bir anlam değişikliği yapmıyor, birer durum değişikliği yaptıkları için onları çatı kavramına uygun olarak çatı eki olarak kabul etmekteyiz". (Korkmaz, (b) 2003: 194) Muharrem Ergin ise

çatı ekleri kavramını kullanmadan onları fiilden fiil yapan ekler başlığı altında değerlendirmiştir. (Delice, 2007: 420)

Türkçede çatı ekleri üst üste gelebilir. Korkmaz'ın görüşüne Türkçenin böyle bir şekillenmeye imkan vermesi dilin anlatım gücünü artırmakta, özne ve nesne değişmelerine imkan sağlamaktadır. Eyleme gelen en son çatı eki eylemin çatısı olarak kabul edilir. Korkmaz çatı eklerinin üst üste geldiği başlıca fiil yapılarını aşağıdaki şekilde belirtmektedir:

1) *-n-* dönüşlülük eki + *-l-* edilgenlik / *-Dir-* ettirgenlik ekleri gelir: *sev-in-/sev-in-il-*; *öze-n-/öze-n-dir-*;

2) *-l-* edilgenlik ekinden sonra öteki çatı eklerinden hiçbirisi gelmemektedir;

3) *-ş-* işteşlik eki + *-l-* edilgenlik / *-Dir-* ettirgenlik ekleri gelir: *anla-ş-/anla-ş-il-*; *karşı-la-ş-/karşı-la-ş-tır-*;

4) *-Dir-* ettirgenlik eki + *-l-* edilgenlik ve *-t-* ettirgenlik ekleri: *yaz-dir-/yaz-dir-il-/yaz-dir-t-*;

5) İki den fazla çatı ekleri üst üste gelebilir: *-n-DIr-* ve *-ş-DIr-* çatı eklerinden sonra *-l-* edilgenlik ve *-t-* ettirgenlik ekleri gelir: *beğen-dir-il-*, *gücen-dir-t-*; *gör-üş-dür-ül-*; *gör-üş-dür-t-*;

6) Ettirgenlik eki olan *-Dir-* bütün çatı eklerinden sonra gelebilir (*-l-* edilgenlik eki dışında), kendinden sonra ise yalnız *-l-* eki gelebilir;

7) *-n-* dönüşlülük ekiyle *-ş-* işteşlik eki yan yana bulunmaz;

8) Ettirgenlik çatı ekleri birbiri üstüne gelebilir: *geç-ir-t-tir-*, *ver-dir-t-* (Korkmaz, (b) 2003: 198).

Birkaç çatı ekinin arka arkaya gelmesi halinde son ekin işlevine bakılarak çatı belirleneceği ve adlandırılacağı için Bilal Yücel'in görüşüne göre şu terimlere gerek yoktur: *Katmerli edilgenlik*: başlanıl-; *Katmerli ettirgen*: böldürtür-; *Katmerli faktitif*: öldürtür-; *Katmerli sebepleme*: dedirt-; *Çift çatılı*: boyanıl-; *Katmerli çatı*: giyindir-, *Çok çatı*: tanıştırıl-, *Çok çatılı*: araştırıl-. Bilal Yücel'in daha bir görüşüne göre ise aşağıdaki kavram ve kategoriler de çatı sayılmamalıdır: *Geçişlilik*: Nesne alabilen kök veya gövde halindeki bütün fiiller, hangi

çatı altında olursa olsun, geçişlidir. *Geçişsizlik*: Kök veya gövde oluşuna bakılmaksızın, nesne alamayan her fiil, geçişsizdir. (Yücel, 1999: 188)

Bizim görüşümüze göre çatı ekleri yapım ekleri değildir, onlar eklendikleri fiillerde birer durum değişikliği yaparlar. Türk dilinde kök ve gövdelerin sonuna çok sayıda ekler gelebildiği için birden fazla çatı eki de fiilin sonuna eklenebilmektedir.

Azerbaycan Dilciliğinde Çatı Kavramı

Tatar dilbilimcisi K. Z. Zinnatullina A. A. Azer'in 1960'lerde Azerbaycan Türkçesi üzerine olan bir çalışmasından bahsederek şunları belirtir: "A. A. Azer, kendi araştırmasında Azeri dilinin çatı kategorisini yaygın olan Rus dilinin dil bilgileri açısından fiilin özne ve nesneye etkisi olarak tanımlamıştır. O, Azeri dilindeki fiillerde aşağıdaki 7 çatıyı öne sürer;

- 1) Etken (tüm kök ve türemiş geçişli fiiller, ayrıca geçişsiz fiillerin ettirgen yapıları),
- 2) Orta (geçişsiz fiiller; tüm kök ve türemiş geçişli fiiller, bunun yanında kendi anlamı itibariyle dönüş ve ettirgen anlam taşıyan fiiller haricindeki fiillerin dönüşlü halleri),
- 3) Dönüşlü (kendi anlamı itibariyle dönüşlü olan fiiller),
- 4) İşteş fiiller (etken ve orta geçişsiz fiillerin ve bunun yanında isimden fiil haline gelen *-laş/-leş-* eki ile son bulan işteş eylemler, karşılaştırma ve işteşlikler),
- 5) Ettirgen fiiller (etken fiillerden oluşturulmuş olan ettirgen fiiller),
- 6) Edilgen biçim (tam anlamıyla edilgen manaya sahip olan fiillerin edilgen ve dönüşümlü biçimleri);
- 7) Kişisiz biçim (orta geçişsiz biçimdeki fiillerin ettirgen ve dönüşümlü biçimleri)". (Zinnatullina, 1969: 21)

A. A. Azer Azerbaycan Türkçesindeki 7 fiil çatısından bahsetse de Azerbaycanlı dilbilimciler 6 fiil çatısını (etken (*melum növ*), edilgen (*meçhul növ*), dönüşlü (*gayıdış növ*), işteş (*garşılıklı-birgelik növ*), ettirgen (*icbar növ*), öznesiz meçhul çatı (*şahıssız növ*)) gösterirler. Fiil çatısı konusunda Azerbaycanlı dilbilimciler aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Azerbaycan dilbilimcisi Muhtar Hüseyinzade'ye göre fiil çatısı öznenin fiile karşı, öznenin nesneye karşı ve fiille nesne arasında olan ilişkiden oluşmaktadır. (Hüseyinzade, 1983: 157) Zerife Budagova da bu görüşe katılarak özne ile yüklem, özne, nesne ve yüklem birbirlerine

olan ilişkisinin fiil çatısını oluşturduğunu belirtir. Diğer bir deyişle, özne işi nesne üzerinde kendisi icra etmekte (*etken*), başkasına icra ettirmekte (*ettirgen*), özne işi başka özne ile birlikte icra etmekte (*işteş*), özne işi kendi üzerinde icra etmekte (*dönüştü*), bazen ise işin icrasında özne yerini nesneye vermekte (*edilgen*), bazen de özne cümlede mevcut değildir ve nesne de onun yerine geçemiyordur (*öznesiz meçhul çatı*). (Budagova, 1980: 238)

Azerbaycan dilciliğinde çatı eklerinden yapım ekleri başlığı altında değil, fiil çatısı konusu içerisinde bahsedilmiştir. Bu konuda da dilbilimciler aynı görüştedirler. Zerife Budagova'ya göre yapım ekleri eklendikleri fiillerde yeni anlamlı kelime oluşturmada, çatı ekleri ise eklendiği fiile yeni anlam katmayıp, sadece fiilin şeklini değiştirmektedir. Azerbaycan Türkçesinde üç çatının ekleri aynıdır: şahıssız çatı (öznesiz meçhul çatı), edilgen ve dönüştü çatı. Diğer Türk lehçelerinde sadece iki çatı: dönüştü ve edilgen çatının ekleri ortaktır. (Budagova, 1980: 242) Hasan Mirzeyev'in görüşüne göre bütün geçişli ve geçişsiz eylemler de çatı ekleri alır: "Fiil çatısı ve fiillerdeki geçişlilik-geçişsizlik birbirleriyle sıkı şekilde bağlıdır, çatı eklerinin geçişli ve geçişsiz fiillere etkisi tüm dilbilimciler tarafından belirtilmiştir". (Mirzeyev, 1986: 33)

Başkurdistan Dilciliğinde Çatı Kavramı

A. A. Yuldaşev'e göre fiil çatısı fiilin özel gramer kategorisi olup eylem ilişkilerini ifade etmektedir. (Yuldaşev, 1981: 242) Başkurt dilbilimcisi M. V. Zeynullin'in görüşü de meslektaşlarından farklı değildir: "Fiil çatısı eylemin özne ve nesne arasındaki ilişkisini bildirir". (Zeynullin, 2005: 252) N. K. Dmitriyev'in görüşüne göre çatı saf bir fiil kategorisi değildir, çünkü çatı ekleri tüm fiil biçimlerine eklenememektedir. Örneğin, Başkurt Türkçesinde edilgen çatı eki *-l-, -il-, -ıl-, -ol-, -öl-* ekleri çok az fiile eklenebilmekte, ettirgen çatı ekleri ise verimli ek olarak çok fiile gelebilmektedir. Örneğin, *bizev* (süslemek) fiili tüm çatı şekillerine girebilmektedir: 1) etken çatıda *bizev* (süslemek), 2) dönüştü çatıda *bizenev* (süslenmek), 3) edilgen çatıda *bizelev* (süslenilmek), 4) işteş çatıda *bizeşev* (birlikte süslenmek), 5) ettirgen çatıda *bizetev* (süsletmek). (Dmitriyev, 1948: 180) A. H. Fatıhov tarafından ortaya konulan Başkurt dilindeki çatılar konulu çalışmalarda çatılar hareketin özne ve nesneye göre durumunu belirten dilbilgisi öğeleri olarak kabul edilmektedir. Onlar da aynı şekilde beş çatıya ayrılır (etken (*töp yünelişi*), edilgen (*töşöm yünelişi*), dönüştü (*kaytım yünelişi*), işteş-birliktelik (*urtaklık yünelişi*) ve ettirgen (*yökmetiv yünelişi*) çatı). Fakat Baskakov'dan farklı olarak

Fatihov, ekler yardımıyla fiilden fiil oluşturulmasını ve onlara zıt olan fiilleri incelemiştir. (Zinnatullina, 1969: 20)

Tataristan Dilciliğinde Çatı Kavramı

Tatar dilinin dilbilgisi 19.yy'ın ikinci yarısında yazılmaya başlandığı için gramer dizilişler genel olarak Arap dilinden esinlenerek ortaya konulmuş ve çatı yapıları çok daha farklı bir biçimde incelenmiştir. K. Z. Zinnatullina'nın görüşüne göre Tatar dilindeki ilk dilbilgisi çalışmaları M. V. Lomonosov'un "Rusça Dilbilgisi" örneğine göre düzenlenmiştir. Tatar dilindeki bir çok konu da Rus diline göre açıklanmıştır. Bu durum Tatar dilindeki çatı yapısında da kendini hissettirmektedir. Örneğin, İ. Halfin geleneksel Rus dili gramerine göre çatı yapısını 6 parçaya ayırmıştır: *etken, orta, edilgen, dönüşlü, işteş ve genel*. Tatar dilbilimcilerine göre fiil çatısı:

- a) iş hareketin nesne ile olan ilişkisini ;
- b) iş hareketin özne ile olan ilişkisini ;
- c) iş hareketin özne ve nesne ile olan ilişkisini ;
- d) çeşitli nesne ve özne ilişkilerini bildirmektedir. (Hisamova, 2006: 209)

G. Faezhanov, çatı biçimlerini bir araya getirmeden onları ayrıca incelemektedir. Eserlerinde fiil çatılarının açıklanması karşılaştırma yoluyla yapılmış, fiiller söz dizimi kurallarına göre geçişli veya geçişsiz olarak değer kazanmıştır. (Zinnatullina, 1969: 33) Tatar dilbilimcilerinden L. Zalyay çatı yapısını fiilin özneye karşı ilişkisini açıklayan bir süreç olarak değerlendirmiştir. Bu tarifi diğer Tatar dilbilimcilerinden V. N. Hangildin fiilin özne ve nesneyle, D. G. Tumaşeva ise sadece nesneyle olan ilişkisine göre tanımlamışlardır. Tatar dilinin eğitim geçmişinde değişik görüşler de söz konusu olmuştur. A. Kazımbek ve M. Mahmudov onları türemiş fiiller olarak yorumlamışlardır. (Zakiyev, 1993: 161)

Çatı yapısındaki sorunlarla ilgili Ufa'da 1957 yılında yapılan toplantıda Tatar dilbilimcisi M. Z. Zakiyev bir sunum gerçekleştirmiştir. Ona göre çatı ekleri Tatar dilinde iki farklı fonksiyona sahiptir. Bunlar kelime değişimi ve kelime türemesidir. (Zinnatullina, 1969: 38) Tatar dilindeki çatı yapısıyla ilgili görüşler ilk olarak İ. Giginova'da karşımıza çıkmaktadır. K. Z. Zinnatullina, yazarın şahıs, nitelik ve nicelik kavramlarını da ele alarak fiil çatılarını 10 parçaya ayırdığından bahseder:

- 1) *Etken Çatı* birinin diğerine olan hareketini ifade eder' (*min söyemen*),
- 2) *Edilgen Çatı* başka bir şahıstan etkilenen anlamında kullanılır, *-la-* eki ile oluşur (*biremen- birelemen*),
- 3) *Dönüşlü Çatı* yapılan fiil ve hareketin tekrar yapan kişiye dönüşünü ifade eder, *-na-* eki ile yapılır (*yazamın-yazınamın*),
- 4) *Orta Çatı* – fiil tekrar kendine dönmekle beraber yeniden etken vaziyette görev alır (*yöremen, toramın*),
- 5) *İşteş Çatı* iki veya daha fazla sayıda şahsın ortak hareketini ifade eder, bütün fiil tipleri için geçerli olup *-şa-* eki yardımıyla yapılmaktadır (*sugamın- sugışamın*),
- 6) *Tekrarlanan Çatı* tekrar yapılan birden fazla eylemleri bildirmekte ve *-gala-/-gele-* ekleriyle oluşmakta,
- 7) *Ettirgen Çatı* *-dra-* ve *-da-*, *-ta-* ekleriyle oluşmakta,
- 8) *Lakayd Ettirgen Çatı* razı edilmiş ve mecbur edilmiş eylemi bildirir ve *-dır-* + *-t-* ekiyle yapılmakta,
- 9) *Genel Çatı* – fiil ve hareketin belirtildiği eklerle yapılır, ettirgen ve etken ekler kullanılabilir (*kilemen- kiteremen*),
- 10) *Özel Fiil Çatı* yapısı, burada fiilin sonuna *-lga-* eki getirilmektedir (*özemen- özlegemen*) (Zinnatullina, 1969: 29).

K. Z. Zinnatullina İ. Halfin'e ait gramer sınıflandırmasında onun iki ayrı cinsten bahsettiğini yazmaktadır:

- 1) Kendi başına bir şahsın hareketini tanımayan fiiller (bab tefgıyl);
- 2) Başka birinin tesiri ile meydana gelen hareketler (bab mefagıyl).

Yazara göre mevcut tüm ettirgenlik ortaçları fiil çatılarının tüm altı biçimine de (*etken, edilgen, dönüşlü, orta, genel, dönüşlü* vb.) uygulanabilir: “Bu fiillerdeki tüm değişimler çatı ekiyle birebir bağlantılıdır. Bu aslında tam olarak kesin bir ifade değildir. Mesela edilgen ve dönüşlü haldeki fiil yapısından ettirgen çatı yapılamayabilir”. (Zinnatullina, 1969: 30) Tatar dilbilimcisi Ç. M. Harisova'ya göre fiil çatılarının görevlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- a) Etken çatıda özne eylemi kendisi yapmakta;
- b) Dönüştü çatıda özne eylemi kendisi için yapmakta;
- c) Edilgen çatıda iş nesneye seyirci kalarak yürütülmekte;
- d) İşteş çatıda özne işi ortaklaşa yapmakta;
- e) Ettirgen çatıda özneler harekete katılmaktadır. (Harisova, 2006: 79)

K. Nasırov dönemi araştırmalarından sonra Tatar Türkçesinde çatı kavramına bir anlam yüklenmeye başlanmıştır. İlk olarak çatı kavramına anlam yükleme konusunu G. Nugaybek yapmıştır. Ona göre çatı fiilin ana faille olan ilişkisidir. Ana karakter kavramından yazarın anladığı konu ise fiilin ifade edip gösterdiği şahıs ya da nesnedir: *min kildem'*(ben geldim), *min aldım* (ben aldım), *ul yuuna* (o yıkıyor). (Zinnatullina, 1969: 35)

Tatar dilbilimcilerin fiil çatısına ilişkin görüşleri diğer Türkologlarla hemen hemen aynıdır. Fiil çatılarının sayısı da çağdaş Tatar dilinde beştir: etken (*töp yüneleşe*), edilgen (*töşem yüneleşe*), dönüştü (*kaytım yüneleşe*), işteş-birliktelik (*urtaklık yüneleşe*) ve ettirgen (*yükletü yüneleşe*) çatı. Örnek olarak: *bizeü* (süslemek), *bizelü* (süslenmiş olmak), *bizenü* (süslenmek), *bizeşü* (süslemeye yardım etmek), *bizetü* (birisine bir şeyi süsletmek, ona bu işi yaptırmak).

Özbekistan Dilciliğinde Çatı Kavramı

Özbek dilinde fiil çatıları konusundaki araştırmaları S. A. Ferdaus ve H. Yakubova ortaya koymuşlardır. S. A. Ferdaus bu çatıları dilbilgisi kategorisi olarak incelemiştir ve onun düşüncesine göre çatılar insan ile dış dünyanın ilişkisi ve aralarındaki etkileşimi ortaya koymaktadır. H. Yakubova Özbek dilinin çatı oluşumunu Rus dilindeki olgularla karşılaştırıp incelemiştir. Ona göre çatı, fiilin temel ilişkisi, dilbilgisel belirli göstergeler ile özne ve nesneye göre düzenlenmesidir. S. A. Ferdaus'da olduğu gibi H. Yakubova'da da bunlar; *dönüştü*, *edilgen*, *işteş* ve *ettirgen* çatılı fiiller olmak üzere ayrılmaktadır. (Zinnatullina, 1969: 21) Eski Türk anıtlarını inceleyen E. İ. Fazılov'un Özbek dilinde çatı yapısıyla ilgili görüşü budur: "Çatı yapısı söz biçiminden şekil biçimine doğru geçişli bir yapı ihtiva etmektedir". (Zinnatullina, 1969: 25) A. Hociyev'in *Fel* isimli kitabındaki görüşlerine göre çatı kategorisi hareketin özne ve nesneye olan ilişkisini gösterir: "Bu ilişki özel fiil şekilleri aracılığıyla kendisini ifade etmektedir. Çatı şekillerinin değişimi ile hareketin nesne ve özneye olan ilişkisi de

değişmektedir, kitabı oku- örneğindeki gibi: *kitâbni oқidi* (etken), *kitâbni oқitdi* (ettirgen), *kitâb oқildi* (edilgen) vs.” (Hociyev, 1973: 91)

Özbek dilbilimci Aglamova Muanbar Togrulovna, **Özbek Tilida Nisbat Kategoriyasi (Özbek Dilinde Fiil Çatısı)** isimli eserinde fiil çatısını derecelere bölmüş, etken çatı, geçişli ve geçişsiz fiilleri birinci dereceye, geriye kalan dört fiil çatısını ikinci dereceye, üstüste gelebilen fiil çatısı eklerine göre çatıları üçüncü ve dördüncü derecelere ayırmıştır. Biz bu tasnifi daha aydın şekilde göz önünde bulundurmak için aşağıdaki tabloda sınıflandırdık:

I.Derece	Boş Nisbat / Etken Çatı				
	Ötimli Fellar (Geçişli Fiiller)	Ötimsiz Fellar (Geçişsiz Fiiller)			
II. Derece	Özlik Nisbati (Dönüşlü Çatı)	Birgalik Nisbati (İsteş Çatı)		Ârttırma Nisbati (Ettirgen Çatı)	Machullik Nisbati (Edilgen Çatı)
	Ötimsiz Fellar (Geçişsiz Fiiller)	Ötimli Fellar (Geçişli Fiiller)	Ötimsiz Fellar (Geçişsiz Fiiller)	Ötimli Fellar (Geçişli Fiiller)	Ötimsiz Fellar (Geçişsiz Fiiller)
III. Derece				Ârttırma Nisbati (Ettirgen Çatı)	Machullik Nisbati (Edilgen Çatı)
				Ötimli Fellar (Geçişli Fiiller)	Ötimsiz Fellar (Geçişsiz Fiiller)
IV. Derece					Machullik Nisbati (Edilgen Çatı)

Bu cetvele göre III. derecedeki *Árttırma nisbat (Ettirgen Çatı)* II. derecenin *Özlik (Dönüşlü Çatı)*, *Birgalik (İşteş Çatı)*, *Árttırma nisbatlarından (Ettirgen Çatı)* hasil olmuştur: *tani-taniş-taniştir*.

a) Dönüşlü çatıdan oluşan ettirgen çatı şekilleri: *-(i)ntir-*, *-(i)ltir-* ekinin yardımıyla oluşmaktadır:

Etken Çatı: *Çocuk giysilerini giy-Ö-di.*

Dönüşlü Çatı: *Çocuk giyindi.*

Ettirgen Çatı: *Sen çocuğu giyindir.*

b) İşteş çatıdan oluşan ettirgen çatı: *-(i)ştir-* ekinin yardımıyla oluşmaktadır:

Etken Çatı: *Ben onu tanı-Ö-dim.*

İşteş Çatı: *Ben onunla tanıştım.*

Ettirgen Çatı: *Ben onu Ali ile tanıştırdım.*

c) Ettirgen çatıdan oluşan ettirgen çatı: *-ttir-*, *-kazdir-*, *-izdir-* ekinin yardımıyla oluşmaktadır:

Şu yerda kutib turing, kekaça yetkazdiraman (Burada bekleyin, akşama kadar ulaştıracağım). Vaziraning biletini ötkazdirdi (Vazira'nın biletini geçirtti). Meni royhatdan oçirtirdilar (Beni listeden sildirttiler). (Togrulovna, 1987: 89)

III. derecenin diğer fiil çatısı *Machullik nisbati (Edilgen Çatı)* esasen *Árttırma (Ettirgen Çatı)*, bazen *Birgalik nisbatından (İşteş Çatı)* oluşur: *ayttirdi-ayttirildi, soraşdi-soraşildi-*.

a) Ettirgen çatıdan oluşan edilgen çatı: *-til-*, *-tiril-*, *-kazil-* ekleri vasıtasıyla oluşmaktadır:

Etken Çatı: *Ğozalar suvga toydi* (Kozalar suya doymudu).

Ettirgen Çatı: *Suvçi ğozalarni suvga toydir*di (Sucu kozaları suya doymurdurdu).

Edilgen Çatı: *Ğozalar suvga toydir*ildi (Kozalar suya doymurduruldu (kendi tarafından değil, sucunun aracılığıyla)).

b) İşteş çatıdan oluşan edilgen çatı şekilleri: *-(i)şil-* ekinin yardımıyla oluşmaktadır. Bu çatı şekline çok az rastlanılsa da bir kaç örneği vardır:

İşteş Çatı: *Sovet delegatsiyasi Skopje şahri meri bilan uçraşdilar* (Sovyet heyeti Üsküp şehri valisi ile görüşüler).

Edilgen Çatı: *Skopje şahri meri bilan uçraşildi* (Üsküp şehri valisi ile görüşüldü).

IV. derecede ise sadece *Machullik nisbati* (*Edilgen Çatı*) var ve III dereceye özgü *Arttırma nisbati* (*Ettirgen Çatı*) şekillerinden oluşmaktadır:

a) fiil + dönüşlü çatı eki + ettirgen çatı eki + edilgen çatı eki: *giy-in-dir-il-di*,

b) fiil + ettirgen çatı eki + ettirgen çatı eki + edilgen çatı eki: *yâz-dir-tir-il-di* (yaz-dır-ıl-dı), *oқи-t-tir-il-di* (oku-t-tur-ul-du),

c) fiil + işteş çatı eki + ettirgen çatı eki + edilgen çatı eki: *tani-ş-tir-il-di*, *kör-iş-tir-il-di* (Togrulovna, 1987: 95).

Muanbar Aglamova'ya göre II. derece fiil çatısının dört şeklini kendinde barındırdığı için dereceler içinde en güçlü derece sayılmaktadır. (Togrulovna, 1987: 22) Görüldüğü üzere M. Aglamova, katmerli çatı diye tanımladığımız çatıları da fiil çatısı olarak kabul etmektedir.

Özbek Türkçesindeki fiil çatıları, sayıları ve onların tasnifleri konusunda Özbek dilbilimcilerinin görüşleri birbirinden neredeyse seçilmemektedir (Muanbar Aglamova istisna olmakla). Özbek Türkçesinde de fiil çatısı sayısı beştir: etken (*bâş/anık nisbati*), edilgen (*majhul nisbati*), dönüşlü (*özlik/kaytim nisbati*), işteş (*birgalik nisbati*), ettirgen (*arttırma nisbati*) çatı.

Uygur Dilciliğinde Çatı Kavramı

Uygur dilbilimcisi Hamit Tömür'e göre çatı kategorisi önce fiil gövdesi ile belirtilen bir dilbilgisi kategorisi olup fiilin ifade ettiği iş ve gramer özne arasında olan çeşitli ilişkileri gösterir:

1) *Ehmet kino kördi* (Ahmet bir film izledi) *kör-* biçimi o işin öznesinin aynı zamanda mantıklı öznesi (yapanı, faili) olduğunu gösterir;

2) *Bu makale ikki kitim körüldi* (Bu makale iki defa görüldü-makaleye bakıldı); *körül-* biçimi o işin öznesinin aynı zamanda asıl işin mantıklı nesnesi olduğunu gösterir.

3) *Ehmet doktorğa köründi* (Ahmet doktora göründü); *körün-* biçimi o işin öznesinin bir yandan, asıl işin mantıklı nesnesi, diğer yandan da asıl işin icra edilmesine neden olan kişi olduğunu göstermeye hizmet eder.

4) *Ehmet kolini doktorğa körsetti* (Ahmet elini doktora gösterdi-baktırdı); *körset-* şekli o işin öznesinin, aslında asıl işin ifa edilmesine neden olan kişi olduğunu göstermeye hizmet eder.

5) *Ular körüşti* (Onlar görüştü); *körüş-* biçimi, o işin iki veya daha fazla öznesi bulunduğunu ve bunların birbirlerini nesne yaparak asıl işi ifa ettiklerini göstermeye hizmet eder. (Tömür, 2003: 391)

Uygur Türkçesindeki çatı konusu ve sayısı hakkındaki görüşlerdeki ortaklık incelediğimiz diğer Türk lehçeleriyle de örtüşmektedir. Uygur Türkçesinde de fiil çatısı sayısı diğerleri gibi beştir: etken (*addiy/melum/esli derice*), edilgen (*meçhul derice*), dönüşlü (*özlük derice*), işteş (*ömlük derice*), ettirgen (*icbari derice*) çatı.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TÜRK DİLİNDE FİİL ÇATILARI

1.1. ETKEN ÇATI

1.1.1. Etken Çatı Kavramı Hakkında Genel Dilbilim Bakışı

Osmanlı Türkçesindeki *malum*¹⁴, Hint-Avrupa dilciliği ile ilgili dil bilgisi sözlüklerinde (Lat.) *verbum activa*¹⁵, (Fr.) *voix active*¹⁶, (İng.) *active voice*¹⁷, Sami dilciliğinde (Ar.) *elfil elma'lûm*¹⁸, Hint-İran dilciliğinde (Far.) *fe'le malûm*¹⁹, Slav dilciliğinde (Rus.) *deystvitelnyy zalog*²⁰, kavramının karşılığı olarak günümüz Türkçesinde *etken çatı*²¹, Azerbaycan Türkçesinde *melum növ*²², Başkurt ve Tatar Türkçelerinde *töp yönelişi*²³, Özbek Türkçesinde *anık nisbat*²⁴, Uygur Türkçesinde *esli (addiy/melum) derice*²⁵ terimleri kullanılmaktadır.

Tablo 2: Altay, Hint-Avrupa ve Hami-Sami Dillerinde Etken Çatı

ALTAY DİLLERİ	Oğuz Grubu	Azerbaycan Türkçesi	Melum Növ
		Türkiye Türkçesi	Etken Çatı
Kıpçak Grubu	Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Töp Yönelişi
		Tatar Türkçesi	Töp Yönelişi
		Özbek Türkçesi	Anık Nisbat
		Uygur Türkçesi	Esli Derice
Karluk Grubu	Karluk Grubu	Latince	Verbum Activa
		Fransızca	Voix Activa
		İngilizce	Active Voice
		Rusça	Deystvitelnyy Zalog
HİNT-AVRUPA DİLLERİ	Roman Dilleri	Farsça	Fe'l-e Ma'lûm
	Cermen Dilleri	Arapça	Elfil Elmalum
	Slav Dilleri		
	Hint-İran Dilleri		
HAMİ- SAMİ DİLLERİ	Sami Dilleri		

¹⁴ Jean Deny, *Türk Dil Bilgisi*, Çev. Ali Ulvi Elöve, Red. Ahmet Benzer, Kabalcı, İstanbul 2012, s. 343.

¹⁵ Faruk Zeki Perek, *Latince Grameri*, Bölüm I., İstanbul 1947, s. 8-9.

¹⁶ Ahmet Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken, İstanbul 1989, s. 69.

¹⁷ Gerald Walton, "Voice and Transitive and Intransitive Verbs", *American Speech*, Duke University Press, 1965, s. 187.

¹⁸ http://www.onlinearabic.net/forum/forum_posts.asp?TID=1353 29 mart 2016.

¹⁹ Nimet Yıldırım, *Farsça Dilbilgisi*, Erzurum 1997, s. 91.

²⁰ Ayşe Pamir Dietrich, *Rusça-Türkçe Dil Bilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara 2001.

²¹ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, TDK Yay., 2003, s. 545.

²² Hasan Mirzeyev, *Azerbaycan Dilinde Feil*, Bakı 1986.

²³ F. M. Hisamova, G. R. Galiullina, M. H. Enverova, A. E. Gafurova, *Hezirgi Tatar Edebi Tili Morfologiyası*, Kazan 2010, M. V. Zeynullin, *Hezirgi Başkört Ezebi Tili, Morfologiya*, Kitap, Öfö 2005.

²⁴ A. Hociyev, *Fel*, Taşkent 1973.

²⁵ Abdurrahim Rahman, Yari Ebeydullah, *Hezirgi Zaman Uyğur Tili*, Şin Jiang Neşriyatı, Ürümqi 2010.

Latin gramerciliğinde fiilin gösterdiği iş özne tarafından yapılıyorsa o fiil etkendir: *amo* (*seviyorum*). (Perek, 1947: 8-9) Fransız dilciliğinde etken çatılı cümlelerde özne mutlaka belirtilmektedir (İlkgelen, 1983: 177). *Le juge entend les temoins* (Yargıç tanıkları *dinliyor*). Özne işin kim tarafından yapıldığını bildirmektedir. İngilizcede çatı kavramı sadece etken ve edilgen (*active voice, passive voice*) yapılarından ibarettir. Etken çatılı fiillerde eylemi yapan bellidir: *The boy wrote a letter* (Çocuk bir mektup *yazdı*). (Crystal, 2008: 9, 515) Rusçada da etken çatı öznesi belli olan fiillere denir: *Prepodavatel pohvalil učenika* (Öğretmen öğrenciyi *övdü*). (Taşkesenligil, 2013: 24) Arapçada öznesi belirtilen fiil etkendir: *Fataha al-talibu al-babe* (Öğrenci kapıyı *açtı*). (Maksudoğlu, 2010: 88) Farsçada özneleri bilinen fiiller *fe'le malüm* adını alır. Bu tür fiilleri gerçekleştiren özneler ve nesnelere bellidir: *Bahram name ra nevešt* (Bahram mektubu *yazdı*) (Yıldırım, (a) 1997: 91); *Feridun şişe ra şekast* (Feridun camı *kırdı*). (Yıldırım, (b) 1997: 50)

Türk lehçelerinde etken çatının teşkilinde görev alan özel bir biçimbirimi olmadığı için kimi gramerciler tarafından “*yalın çatı*”²⁶ diye adlandırılmıştır. Diğer çatıların oluşması etken çatıya bağlı olup, bu görüş birçok Türk dilbilimcisi tarafından paylaşılmaktadır.

Etken çatıdaki en önemli husus dünya dillerinde fiili gerçekleştiren öznenin açık olarak verilmiş olması ve biçimbiriminin bulunmamasıdır. Kimi dilbilimcileri Türk dilinde etken çatı kavramının olamayacağını ileri sürerler. Bu görüşler bu bölümün sonunda değerlendirilecektir.

1.1.2. Türkiye Dilciliğinde Etken Çatı

Türkiye Türkçesindeki bazı gramer kitaplarında bu çatı *ana (asli) çatı*,²⁷ *yalın görünüş, etkin görünüş*²⁸ olarak isimlendirilmiş, yaygın olarak ise *etken çatı*²⁹ terimi kullanılmıştır. Bu terim tanımlanırken Zeynep Korkmaz tarafından “*öznesi belli olan fiil*”³⁰ ifadesi kullanılmıştır. Jean Deny Türkiye Türkçesinde (Osmanlı Lehçesi) *etken çatı* üzerine şu görüşlerini belirtmiştir: “Etken çatı yapım eklerinin hiçbirinin kendisinde bulunmaması ve buyruk kipinin teklik ikinci kişisi kök ile aynı biçimde olmasıyla diğer çatılardan ayrılmaktadır. Etken çatı için ana (asli) çatı demek daha iyidir, çünkü hakikaten tabanı esas unsurdur”. (Deny, 2012: 343) T.

²⁶Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974, s. 411.

²⁷Jean Deny, *Türk Dil Bilgisi*, Çev. Ali Ulvi Elöve, Ed. Ahmet Benzer, Kabalcı, İstanbul 2012, s. 343.

²⁸Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974, s. 411-412.

²⁹Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, TDK Yay., 2003, s. 545,

³⁰Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK Yay., 1992, s. 89.

Banguoğlu'nun görüşüne göre (*etken çatı*) *yalın görünümlü* fiiller tek heceli kökler veya türlü yapım ekleriyle isimden veya fiilden türemiş fiil tabanları olabilir: (*geç-*, *yat-*, *gecik-*, *susa-* vb.) “Bu fiiller geçişli ve geçişsiz olup belirli ve kılıcı bir özneyi gerektirmesiyle etkin görünüş (Fr. *voix active*) diye anılırlar”. (Banguoğlu, 1974: 411) Zeynep Korkmaz, etken çatılı fiili öznesi belli olan, öznesiyle kesin ilişkisi bulunan ve herhangi bir çatı eki almamış fiil olarak tanımlamıştır: “Çatı eki almamış kök ve gövde durumundaki geçişli ve geçişsiz bütün fiiller etken çatılıdır, çünkü bu fiillerin hepsi cümlede birer özneye ihtiyaç duyar”. (Korkmaz, 2007: 177)

Banguoğlu'nun bir diğer görüşüne göre çatı eki alan bazı fiiller kendi anlamlarından uzaklaşarak farklı anlamlar da kazana bilmektedirler: “Fiil çatı ekleri yapım ekleri işleyişinde fiil kök ve tabalarına gelerek onlardan asıl anlamlarından uzaklaşmış, yeni manalı fiiller oluşturuyorlar: *geliş-tir-*, *al-dır-ma-* vb. Bu fiiller yeni anlam taşıdığı için yalın tabanlar sayılırlar”. (Banguoğlu, 1974: 411)

1.1.3. Azerbaycan Dilciliğinde Etken Çatı

Muhtar Hüseyinzade'ye göre etken fiiller geçişli (nesneyi etkileyen) ve geçişsiz (nesneyi etkilemeyen) olmak suretiyle iki gruba bölünmektedir: “Eğer cümlede nesne iştirak etmiyorsa, fiil geçişli ise bazı sorular vasıtasıyla nesne ortaya çıkarılabilir. Fiil geçişsizse cümlede nesnenin iştirakı mümkün değildir, çünkü bu tür fiiller nesne kabul etmiyor” (Hüseyinzade, 1983: 158). Böylece etken eylem ya geçişli, yada geçişsizdir: *Uşak güldü* (Çocuk *gülümsedi*) - *geçişsiz*; *Uşağı gördü* (Çocuğu *gördü*) - *geçişli*. Zerife Budagova'ya göre etken çatıda işi yapan bellidir ve o, genellikle cümlenin öznesi durumundadır: “İş ve hareketin icrasında özne aktif iştirak etmektedir, çünkü eylem onun tarafından yapılmaktadır. Bu nedenle etken çatılı fiillerin öznesi istenilen zaman ortaya çıkabilmektedir”. (Budagova, 1980: 244)

1.1.4. Başkurdistan Dilciliğinde Etken Çatı

Başkurt Türkçesinde etken fiiller eylemin özne tarafından gerçekleştirildiğini belirtir ve özel ekleri yoktur: *Ul yaza* (O *yazıyor*), *Min baram* (Ben *gidiyorum*). M. V. Zeynullin'in görüşüne göre etken çatı işin icrasının bir özne tarafından yapıldığını bildirir: “Doğrudur, onların çatı anlamını bildirmek için özel ekleri yoktur. Etken çatıdaki fiiller çatı anlamını bildirmekle beraber, fiil söz grupları olarak başka gramer anlamları da bildirmektedir”. (Zeynullin, 2005: 253)

Modern Başkurt dilbilimcileri seleflerinden geri kalmayarak onların çatı konusuna ilişkin görüşlerini, tanımlamalarını, tasniflerini günümüzde de desteklemektedirler ve konuyla ilgili görüş ayrılıkları bulunmamaktadır.

1.1.5. Tataristan Dilciliğinde Etken Çatı

Tatar dilbilimcilerine göre dildeki tüm fiiller çatı eki almadan etken çatıdadırlar. (Veliullina, Zinnetullina, Sagiytov, 1972: 99) Çatı ekleri etken çatıya eklenmekle diğer çatıları oluşturur. Tatar dilbilimcisi F. M. Hisamova'nın görüşüne göre Tatar dili de dahil olmak üzere Türk lehçelerinde etken çatının iki şekilde kullanışı vardır:

a) özne işi doğrudan yürütmekte: *öğrenci okuyor, öğretmen söylüyor;*

b) özne işi doğrudan kendi yapmıyor, hareket ona nispetle yapılmakta: *yemek pişti, iş bitti.* (Hisamova, 2006: 211)

Tatar dilbilimcileri içerisinde Hisamova'nın etken çatıyla ilgili tespiti kaydadeğer niteliktedir, diğer dilbilimcilerin görüşleri birbiriyle uzlaşmaktadır.

1.1.6. Özbekistan Dilciliğinde Etken Çatı

Özbek dilbilimcilerine göre etken çatı hareketin özne tarafından yapıldığını bildirir ve bununla ilgili herhangi bir eke sahip değildir. Azim Hociyev'e göre *baş/anik nisbat*'in (*etken çatı*) herhangi bir morfemi yoktur, baş (esas) diye adlandırılması da diğer çatılara nispetendir: "Etken çatıdaki fiil objeli (nesneli) veya objesiz (nesnesiz) fiil olabilir". (Azimov, 1973: 91) Muanbar Aglamova'ya göre etken çatı özne-nesne-eylem ilişkilerini destekleyen ve diğer çatılara göre daha çok kullanılan bir fiil çatısı kategorisidir: "Etken çatı diğer çatılara esas olduğu için doğal olarak diğer çatılara nispeten daha çok kullanılmaktadır. Etken çatı kök ve türemiş fiillerden oluşmaktadır". (Togrulovna, 1987: 37)

Özbek dilbilimcilerinin etken çatı konusuyla ilgili görüş ve teorileri müşterektir, derlediğimiz eserlerde farklı görüşe rastlanılmadı.

1.1.7. Uygur Dilciliğinde Etken Çatı

Etken çatı çatı eklerinin eklenmediği çatıdır. Rahman ve Ebeydullah'ın ortak görüşlerine göre Uygur Türkçesinde *esli derice* (*etken çatı*) eylemin icracısı olduğunu bildirmekte ve buna özel bir çatı eki almamaktadır: kel (gel) - ⊙ = kel (gel), kör (gör) + ⊙ = kör (gör). (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1614) Hamit Tömür'e göre etken çatıdaki özne işin

gramerce öznesi aynı zamanda işin anlamca öznesidir (yapanı, failidir): *Ehmet kino kördi* “*Ahmet film izledi*” cümlesindeki *kör-* biçimi o işin cümledeki öznesinin hem de anlamca öznesi olduğunu göstermektedir. (Tömür, 2003: 392)

Rahman ve Ebeydullah Hamit Tömür’le etken çatı hakkında hemfikirdirler. Hamit Tömür dikkati etken çatılı cümlelerdeki özneye çekerek öznenin bu durumda gramerce ve anlamca özne görevinde olduğunu belirtir.

1.1.8. Etken/Yalın Çatı Kavramına Karşı Görüşler

Fiilde belirtilen işi gerçekleştiren öznenin belli olduğu yapıya *etken çatı* ve bu yapının oluşmasında herhangi bir morfemin kullanılmamasından dolayı *yalın çatı* ismi de verilen bu çatı kavramını kabul eden görüşler yanında böyle bir kategorinin var olmadığını savunan görüşler de vardır.

Ömer Demircan **Türk Dilinde Çatı** isimli kitabında çatıları üç grup halinde:

- 1) (etken çatının ait olduğu) *düz çatı*,
- 2) (ettirgen çatının dahil olduğu) *ettirgen çatı*
- 3) (edilgen, dönüşlü, işteş çatıları kapsayan) *gizil çatı* olarak tasnif etmiştir. (Demircan, 2003: 11)

Özlem Deniz Yılmaz’a göre etken çatı Türkologlar tarafından Hint-Avrupa dillerinden herkes tarafından kabul edilen önerme olarak Türkçeye aktarılmıştır: “Etken çatı eylemle bağıntıda bulunan nesnenin, eylemin edeni olduğunu bildiren soyut bir imgedir”. (Yılmaz, 2012: 105-129) Seda Yılmaz da bu yaklaşıma katılarak çatı morfemleri olmaksızın çatı kategorisinden bahsedilemez, somut etken çatı şekli olmadığı gibi onun yokluğu da anlamlı değildir, eylem ve nesne arasındaki bağlantı hakkında hiçbir morfem taşımayan fiil kelime şekli etken çatı diye nitelendirilemez görüşündedir: “Türkiye Türkçesinin önemli morfolojik özelliklerinden biri şekil üretiminde sıfır biçim birimi kullanılmamaktadır, işlevsel sıfır olmadığına göre etken çatı da yoktur”. (Yılmaz, 2014: 521-535) Tatar dilbilimcilerine göre de esas çatı için belli bir tanım bulunmamakta ve çatı hallerine göre değerlendirilmektedir: “Bu çatının belli bir gramer başlığı altında düşünme gereği yoktur. Esas çatı yapılarına geçişli ve geçişsiz fiillerin aktif bir biçimdeki hareketleri karşıt hareketlerin edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen çatı yapılarıyla etkileşim haline gelmesi durumudur: *Bir-* (ver-), *bir-el-* (ver-il-), *bir-*

eş- (birbirine ver-), *bir-der-* (ver-dir-); *yaz-* (yaz-), *yaz-ıl-* (yaz-ıl-), *yaz-ış-* (yaz-ış-), *yaz-dır-* (yaz-dır-); *yör-* (yürü-), *yör-el-* (zorla yürü-), *yör-en-* (yürü-), *yör-eş-* (birbirine yürü-, yürü-ş-), *yör-t-* (yürü-t-). (Zakiyev, 1993: 163)

Etken çatı kavramını kabul etmeyen görüşler görüldüğü üzere sadece Türkiye ve Tataristan dilciliğinde vardır. Diğer Türk lehçelerinde bu hususu destekleyen görüşlere rastlanılmadı.

1.2. EDİLGEN ÇATI

1.2.1.1. Edilgen Çatı Kavramı Hakkında Genel Dilbilim Bakışı

Gerçek öznesi belli olmayıp sözde öznesi bulunan fiiller edilgen çatılı fiillerdir. Edilgenlik kavramı için Hint-Avrupa dilciliği ile ilgili dil bilgisi sözlüklerinde *activa vox* (Lat.)³¹, *voix passive* (Fr.)³², *passive voice* (İng.)³³, Slav dillerinden biri olan Rusçada *stradatelniy glagol*³⁴, Sami dilleri ailesine ait olan Arapçada *el-fi'l el-mechul*³⁵, Hint-İran dillerinden biri olan Farsçada *fe'l-i mechul*³⁶ terimleri kullanılmaktadır Altay dil ailesinden olan Türkiye Türkçesinde *edilgen çatı*³⁷, Azerbaycan Türkçesinde *mechul növ*³⁸, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde *töşöm yönelişi*³⁹, Özbek Türkçesinde *machul nisbati*⁴⁰, Uygur Türkçesinde *mechul derice*⁴¹ bu kavramın karşılığı olarak görev yapar.

Hint-Avrupa dilciliğinde çatı kategorisini oluşturan iki yapıdan biri edilgen çatıdır. Türk lehçelerinde edilgen çatı sadece çatı eklerinin yardımıyla oluşmakta, Hint-Avrupa dilciliğinde ise genellikle yardımcı fiillerin aracılığı ile şu şekilde oluşmaktadır: Latince de fiiller iki bakımdan; özne ve tümleç bakımından sınıflanır. Özne bakımından sınıflanma fiillerin çatısını verir: *etken* (*vox activa*) ve *edilgen* (*vox passiva*) çatı. Faruk Zeki Perege göre Latin gramerciliğinde fiilin gösterdiği iş özne üzerine yapılıyorsa o fiil edilgen çatıdadır: *Ego amor*.

³¹ Faruk Zeki Perek, **Latince Grameri**, Bölüm I., İstanbul 1947, s. 8-9.

³² Ahmet Topaloğlu, **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken, İstanbul 1989, s. 69.

³³ Gerald Walton, "Voice and Transitive and Intransitive Verbs", **American Speech**, Duke University Press, 1965, s. 187.

³⁴ Ayşe Pamir Dietrich, **Rusça-Türkçe Dil Bilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara 2001.

³⁵ http://www.onlinearabic.net/forum/forum_posts.asp?TID=1353 29 mart 2016.

³⁶ Yrd. Doç. Dr. Nusretin Bolelli, **Farsça Dilbilgisi, Nahiv ve Sarf**, İstanbul 2012, s. 83.

³⁷ Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Ankara, TDK Yay., 2003, s. 545.

³⁸ Hasan Mirzeyev, **Azerbaycan Dilinde Feil**, Bakı 1986.

³⁹ F. M. Hisamova, G. R. Galiullina, M. H. Enverova, A. E. Gafurova, **Hezirgi Tatar Edebi Tili Morfologiyası**, Kazan 2010, M. V. Zeynullin, **Hezirgi Başkört Ezebi Tili, Morfologiya**, Kitap, Öfö 2005.

⁴⁰ A. Azimov, **Fel**, Taşkent 1973.

⁴¹ Abdurrahim Rahman, Yari Ebeydullah, **Hezirgi Zaman Uyğur Tili**, Şin Jiang Neşriyatı, Ürümçi 2010.

(Ben seviliyorum). Burada sevme işi özne olan *bana* karşı gösterildiği için fiil edilgendir. (Perek, 1947: 8-9) Creissels, Fransızca'da üç çatıdan biri olan edilgen çatının *être* yardımcı fiiliyle oluştuğunu söylemektedir. (Bosnalı, 2012: 76) Örnek: *La porte est ouverte* (Kapı açıldı). Burada özne işin etkisine uğramıştır. İngilizce edilgen cümle yapısı aşağıdaki şekilde oluşur:

nesne + am/is/are (yardımcı fiil) + fiilin 3.hali (+by+ özne/fiil yapan kişi)

The letter was written by a doctor (Mektup bir doktor tarafından yazıldı). (Crystal, 2008: 515, 353)

Rusçada edilgen çatı sadece geçişli fiillerden ve iki zamanda: şimdiki ve geçmiş zamanda oluşmaktadır, edilgen çatıda fiillerin uzun ve kısa şekilleri vardır:

a) şimdiki zamanda:

1) uzun ortağların yardımıyla: *fiil+ 1.çoğul şahıs + -iy,- aya, -oye, -iye* ortağlarından biri getirilmekle; *chitayemiy* (okunan);

2) kısa ortağların yardımıyla: *fiil+ 1.çoğul şahıs + -a, -o, -ı* ortağlarından biri getirilmekle; *chitayema –* (okunan);

b) geçmiş zamanda:

1) uzun ortağların yardımıyla: *fiil+ 1.çoğul şahıs + -nnıy,- nnaya, -nnoye, -nniye* ortağlarından biri getirilmekle; *chitannıy –* (okunmuş);

2) kısa ortağların yardımıyla (eğer fiillerin mastar kökü *-a, -ya, -e* ünlüleriyle bitiyorsa): *fiil+ 1.çoğul şahıs+ -n, -na, -no, -nı* eklerinden biri getirilmekle; *chitano –* (okunmuş). (Taşkesenligil, 2013: 26)

Arapçada edilgen çatının vezin ve kalıp farklılaşmasıyla oluştuğunu görmekteyiz veya başka bir deyişle, bükümlü bir dil olan Arapçada edilgen çatı fiil kökünün bükümlenmesi yoluyla oluşmakta olup fiili gerçekleştiren asıl özne belirtilmez: *Fataha at-tâlibu al-bâbe*. (Öğrenci kapıyı açtı.) etken çatı; *Futiha al-bâbu*. (Kapı açıldı.) edilgen çatı. (Maksudoğlu, 2010: 88) Farsçada fiili edilgen çatıya çevirmek için fiilin ism-i mef'ulundan sonra *şuden* "olmak" fiilinin istenen zamanı getirilerek çekim ekleri *şuden* "olmak" fiiline bitişir, fakat lazım fiilden edilgen fiil yapılmaz: *Dīde şudem*. (Görüldüm.) *Dīde şevem*. (Görülürüm.) vs. (Bolelli, 2012: 83)

1.2.1.2. Türkiye Dilciliğinde Edilgen Çatı

Türkçede bütün fiiller etken çatılıdır ve fiil tabanına belirli morfepler eklenmekle edilgen çatı oluşmaktadır. Türk lehçelerinde kök durumunda edilgen çatılı fiil yoktur. Jean Deny'ye göre *edilgen çatı* öznenin başka bir zihni kavram tarafından eyleme uğradığını bildirir. (Deny, 2012: 340) Muharrem Ergin **Türk Dil Bilgisi** isimli kitabında çatıya ilişkin görüş bildirmemiş, çatı eklerinden fiilden fiil yapma ekleri içerisinde bahsetmiştir. Tahsin Banguoğlu edilgen çatıyı *edilen görünüş* diye tanımlamıştır: “Söz içinde kimse (özne) olan isim fiilden etkilenme durumunda o fiil tabanı bir *-(I)l-* eki alıp edilen görünüşüne girer”. (Banguoğlu, 1974: 413)

Zeynep Korkmaz, etken çatıdaki fiil nesne ilişkisi ile edilgen çatıdaki fiil özne ilişkisini şu şekilde yorumlamaktadır: “Etken fiilin nesnesi edilgen çatıda özneye dönüşmektedir. “Okul kitapları *incelendi*” cümlesindeki okul kitapları isim tamlaması “*incelendi*” fiilinden etkilenerek etken çatıda nesne iken edilgen çatıda özne durumundadır. Gramerlerimizde etken çatıdan edilgen çatıya dönüşen ve fiilin etki alanına girerek özne niteliği kazanan kelime ve kelime grupları sözde veya gramerce özne diye adlandırılmıştır. “Okul kitapları öğretmenler tarafından *incelendi*” veya “Öğretmenler okul kitaplarını *inceledi*” cümlelerindeki “öğretmenler” gerçek öznedir. Yüklem ve özne arasındaki ilişki açısından bakıldığında edilgen çatıdaki özne görünmezdeki özne değil, görünürdeki öznedir. Böylece görünürdeki öznenin “sözde özne” değil, “olağan” (normal) özne olarak kabul edilmesi gerekir sanıyoruz”. (Korkmaz, (b) 2003: 197)

Edilgen çatıdaki özneyi Tahsin Banguoğlu *gramerce kimse*⁴² (*gramerce özne*), Oya Adalı ise *sözde özne*⁴³ diye isimlendirmişlerdir. Ömer Demircan'ın bir örneklemeğinde ise aşağıdakiler belirtilmektedir:

“Babam ben-i evden kovdu > Ben ⊙ evden kov-ul-du-m. Burada tümce dışı kalan “babam” eyleyen canlı olarak *-(I)l-* ekiyle izlenmiş, nesnel öge “ben-i” öznel konuma geçerek durum değiştirmiştir”. (Demircan, 2003: 11)

⁴² Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, İstanbul 1974, s. 413.

⁴³ Oya Adalı, **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, Ankara 1979, s. 53.

Engin Yılmaz'ın görüşüne göre edilgen fiilin gerçek öznesi olarak (tümcenin öznesi olarak değil) cümleye giren *tarafından* ifadesi veya kişi+cA eki, eğer fiille birlikte anlam bakımından bir bütünlük oluşturuyorsa, fiil edilgen çatılıdır. (Yılmaz, 2007: 2068):

Münih hayvanat bahçesinden bir kurt kaçmış ve yaşlı bir kadın tarafından bulunmuştu. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 63)

Tahsin Banguoğlu'na göre isim soylu kelimelerden –*LA-n-* eki ile türemiş fiillerin kimisi edildir ve *tarafından* ifadesi ile birlikte kullanılmağa yatkındır: (... tarafından) imzalanmak, (... tarafından) selamlanmak. (Banguoğlu, 1974: 414)

Seda Yılmaz'ın konu ile ilgili makalesinde edilgen çatı eklerinin bazı fiillerde kalıcılaşarak yeni anlamlı fiiller oluşturduğuna ve bu nedenle cümlede işlevine bakılarak onun türetme eki mi yoksa edilgen çatı eki mi olduğuna karar verebileceğine işaret etmiştir: Yapan değil, yapılan ya da fiilin etkisine maruz kalan konumundaki nesneyi temsil eden isme yönelme hali eki gelmişse –*I(l)-* edilgen çatı şeklidir: Bana madalya takıldı; Bana vuruldu (*takıl-*, *vurul-* edilgen çatı kelime şekli). Anlatımda nesne durumundaki göstergeye yönelme hali eki gelmişse –*I(l)-* eki edilgen çatı değil, türetme ekidir: Ben taşta takıldım; Ben ona vuruldum (*takıl-*, *vurul-* medial anlamlı fiildir*). (Yılmaz, 2014: 529) Seda Yılmaz bir diğer görüşünde Hint-Avrupa dilciliğinde edilgen çatıların sadece geçişli fiillerden, bütün Türk lehçelerinde ise hem geçişli ve hem de geçişsiz fiillerden oluştuğunu belirtmektedir (Yılmaz, 2014: 529).

1.2.1.3. Azerbaycan Dilciliğinde Edilgen Çatı

Zerife Budagova'ya göre Azerbaycan Türkçesinde (aynı zamanda diğer Türk dillerinde) edilgen fiiller üç tür fiilden oluşmaktadır:

- 1) kök fiilden oluşan edilgen çatılı fiiller: *gör-ül-*, *yaz-ıl-*, *sil-in-* vb.;
- 2) türemiş fiillerden oluşanlar: *baş-la-n-*, *iş-le-n-*, *renk-le-n-*;
- 3) bileşik fiilden oluşanlar: *kabul ed-il-*, *ele geç-ir-il-* vb.

**Medial Çatı* Hint-Avrupa dillerinde mevcuttur, Türk lehçelerinde ise müstakil çatı olarak ele alınmamıştır. Türk lehçelerinde edilgen, dönüşlü ve işteş çatı kategorilerinin ekleri getirildikleri fiil tabanlarında kalıcılaşarak (yettiğim, çırpındı, ebedileşti), kendi çatı anlamlarını iletmeyen bağımsız birer fiil haline gelerek medial çatıyı oluşturur (Yılmaz, 2014: 525).

Budagova'ya göre etken çatılı fiillerde anlamca özne ve nesne birbirini tamamladığı halde edilgen çatılı fiillerde bu durum aşağıdaki şekilde tam aksinedir: (Budagova, 1980: 249, 251)

Ali		kitap		okudu
anlamca özne	gramerce özne	anlamca nesne	gramerce nesne	etken çatı
Kitap		Ali tarafından		okundu
anlamca nesne	gramerce özne	anlamca özne	anlamca özne	edilgen çatı

Muhtar Hüseyinzade'nin görüşüne göre edilgen çatıda nesne öznenin yerine geçmektedir: “Edilgen çatıda öznenin katılımı vardır, fakat amaç öznenin katılımını değil, onun yaptığı işi göstermekten ibaret olduğu için özne kendini gösterememektedir. Özne burada kendisini gösteremediği için bu tür fiillere edilgen fiiller adı verilmiştir. Aslına bakılırsa burada meçhul olan fiil değildir, onun öznesidir”. (Hüseyinzade, 1983: 159)

Edilgen çatı hakkında Azerbaycanlı dilbilimcilerin görüşünde farklılık görülmedi, dilbilimciler konuyla ilgili hemfikirdirler.

1.2.1.4. Başkurdistan Dilciliğinde Edilgen Çatı

N. K. Dmitriyev'e göre edilgen fiillerde anlamca nesne cümlelerin öznesinin, anlamca özne ise cümledeki nesnenin kalıbını alır. (Dmitriyev, 1948: 180) A. A. Yuldaşev bu doğrultuda şunları bildirir: “Edilgen çatı kendini en iyi şekilde geçişli fiillerde gösterebilmektedir, aynı zamanda geçişsiz fiillerle de oluşabilmektedir. Geçişsiz fiillerden oluşan edilgen fiil öznesiz fiili ifade eder”. (Yuldaşev, 1982: 246) M. V. Zeynullin'in görüşüne esasen etken çatıdaki nesne edilgen çatıda özne durumuna geçmiştir, etken çatıdaki özneni edilgen çatıda *tarafınan* (*tarafından*) kelimesi ile onarmak mümkündür. Edilgen çatı ekleri işteş ve ettirgen çatılı fiillere gelebilmektedir: *höyle-ş-, höyle-ş-il-, kiy-in-dir-, kiy-in-dir-il-* vb. (Zeynullin, 2005: 254-255)

Başkurt dilbilimcilerinin edilgen çatı ile ilgili görüşlerinde farklılık sezilmedi, dilbilimcilerin konuyla ilgili aynı görüşü paylaştıklarını söyleyebiliriz.

1.2.1.5. Tataristan Dilciliğinde Edilgen Çatı

Edilgen yapıya ilişkin Tatar dilbilimcileri farklı tanımlamalarda bulunmuşlardır. V. N. Hangildin'e göre bu bir yönelme ve pasiflik durumudur. Ayrıca bunun yanında etkin kişinin

belli olmaması durumu da olabilir. M. Z. Zakiyev edilgen çatıdaki durumu esas kişinin pasifliği olarak nitelemektedir. D. G. Tumaşeva'ya göre edilgen çatıdaki fiil, hareketin mantıksal sürecini anlatır, geçişsiz fiillerde ise öznenin yokluğunu ifade eder. (Zakiyev, 1993: 164) F. M. Hisamova'nın görüşüne göre ise fiil edilgen çatıda iken işi yapan öznenin rolü söylemde zayıflamakta, bu durumda hareket nesneye yönelmektedir. (Hisamova, 2006: 211)

Tatar dilbilimcilerine göre edilgen çatı yapısı sadece fiillerin beşte birlik bir kısmında görülmektedir: “Dönüştür ve işteş fiillere bakılırsa yalnızca üçte bir kısmından söz etmemiz mümkündür. Sadece ettirgen yapı geniş bir kapsam içinde bulunmaktadır. Onu neredeyse her fiille meydana getirmek mümkündür”. (Zakiyev, 1993: 162) Tatar dilbilimcilerine göre edilgen çatıdaki fiiller çoğunlukla geçişli fiillerden oluşmakta olup iki ayrı anlam ihtiva eder:

1) Kendi esas anlamı itibarıyla edilgen yapı: *-(I)l-* ekinin getirilmesiyle oluşmuş bütün geçişli fiillerde bu anlam olayıyla karşılaşmaktayız. Bu olay Tatar dilindeki bir çok çalışmada ele alınmış olup buradaki tanımıyla özdeşleşmiş olarak tanımlanmaktadır. Esas anlam ile edilgen yapı arasındaki karşılıkların anlaşılmasında en belirgin özellik hareketin kimin tarafından ortaya konduğunun anlaşılması konusudur. Yani bir başka ifadeyle nesne ile hareket arasındaki bağlantıdan söz edilmektedir. Aynı olan bu ikili anlam ortaklaşa hareket etme durumu ile mevcut bulunan sadece şahısların ve nesnelerin değil, öznelere de hareketleri bu duruma bağlıdır. Morfolojik olarak fiillerin durumuna örnek verecek olursak: *Yasa-* (yap-), *yasa-l-* (yap-ıl-) örnek verebiliriz.

2) Aktif ve pasif durumlara göre edilgen yapı:

Cir yözendege in güzel, in muhabet nerselerne keşe başı uylap tapkan, keşe kulı yasagan (Dünyadaki en güzel, en harika şeyleri insan meydana getirmiş ve insan eli yapmıştır).

Cir cüzendegi in güzel, in muhabet nerseler, kişi başı belen uylap tabılğan, kişi kulı bilen yasalğan. (Dünyadaki en güzel, en harika şeyler insan tarafından meydana getirilmiş ve insan tarafından yapılmıştır) Burada temel harekete baktığımızda fiilin oluş durumuna bakmamız gerekmektedir. *Keşe başı uylap tapkan, keşe kulı yasagan* (insan uydurmuş ve insan eli yapmıştır) cümlesinde esas fiilden bahsedilmektedir. Edilgen çatılı fiil meydana getirildiğinde *Cir cüzendegi in güzel, in muhabet nerseler, kişi başı belen uylap tabılğan yasalğan...* (İnsan tarafından yapılan, düşünülen) gibi anlamlar ortaya çıkarak edilgen yapıyı oluşturmuştur. (Zakiyev, 1993: 166)

Tatar dilbilimcilerine göre iki üyeden oluşmuş yapılarda anlam olayı özellikten bağımsızdır, (canlı veya cansız şahıs) obje ya da subjeya bakılmaz: *Oktyabr sosialistik revalutsiyasine kader kazah halkı en izelgen, kimsetelgen halıkların birse idi* (Ekim sosyalist devrimine kadar kazak halkı en çok baskı altında kalan, aşağılanmış halklardan biriydi). İlk cümlede görmüş olduğumuz *izelgen, kimsetelgen* cansız varlıkları tanımlamak için kullanılan bir sıfat olarak düşünülebilir;

Büroda künelsöz mesele karalgandır (Büroda hoş olmayan bir konu görüldü). Burada iki tarafta da cansız varlığa dönüş yapan bir edilgenlik söz konusudur;

Songı cırım palaç baltasına başnu totkan kileş yazıla (Benim son şarkım celladın baltası altında yazılacak) Burada *yazıla* yani *yazılır* kelimesi sözü söyleyen tarafından yapılacak bir hareketi ifade etmektedir;

Kaytıp kere yortına, Kaytkaç bar da ontıla (Evine dönüyor, dönüşte her şey unutulur). *Ontıla* yani *unutulur* kelimesi ise 3. bir şahıstan bahsetmektedir;

Meselene gomumi cieleşke kuyarga digen kararbartaviştan kabul itelde (Genel toplantıda soru ile alakalı husus oy birliği ile kabul edildi). Burada ilk cümlede ortaya konulan edilgen yapıdaki fiil yazarın kendi yaptığı hareketi ifade etmektedir. Sonraki cümlede ise fiilin faili üçüncü kişi yani onlar zamiridir. (Zakiyev, 1993: 168)

Tatar dilbilimciler konuya farklı açılardan yaklaşırlar da sonuç itibarile aynı noktada buluşmakta, edilgen çatı ve fonksiyonu ile ilgili aynı görüşü paylaşmaktadırlar.

1.2.1.6. Özbekistan Dilciliğinde Edilgen Çatı

A. Hociyev'e göre edilgen çatı esas olarak geçişli, bazen de geçişsiz fiillerden oluşmaktadır. Geçişli fiillerden oluşan edilgen çatılı fiillerde hareketin kim tarafından icra edilmesine bakılmaksızın fiili yapanın varlığı mantıkla sezilir, fakat geçişsiz fiillerden oluşan edilgen çatılı fiillerde bunu sezme bile mümkün değildir. A. Hociyev edilgen çatıdaki fiillere *tâmân* veya *taraf* (tarafından) kelimelerinden birinin veya kişi+cA ekinin getirilebildiğini belirtmiştir. (Hociyev, 1973: 100)

Aglamova'ya göre *Uning âvâzi boğildi* (Onun sesi boğuldu) cümlesini iki anlamda anlayabiliriz:

1) birileri tarafından konuşturulmadı, ona konuşmak hakkı tanınmadı; burada edilgen çatılı anlama sahiptir;

2) doğal haliyle, rüzgar sonucunda sesi boğulup duyulmadı, konuşamadı – dönüşlü çatıdaki anlamı vardır. (Togrulovna, 81)

Özbek dilcilğinde edilgen çatı konusu esasen geçişli ve geçişsiz fiillere göre anlatılmıştır. Konu ile ilgili görüş ayrılığına rastlanılmadı.

1.2.1.7.Uygur Dilciliğinde Edilgen Çatı

Abdurrahim Rahman ve Yari Ebeydullah konuyla ilgili kitaplarında edilgen çatının aşağıdaki durumlarda kullanıldığını göstermişlerdir:

1) işin anlamca öznesini belirtmenin zor olduğu durumlarda:

Bu makale nahayeti yeziliptu; (Bu makale son derece iyi yazılmış.) kim yazdı? Anlamca özne burada bilinmemektedir;

2) işin anlamca öznesini belirtmenin gereksiz olduğu durumlarda:

Gasim vekillikke saylandi. (Kasım vekil seçildi.) Burada anlamca özneyi belirtmeye gerek yoktur;

3) anlamca nesneyi özellikle vurgulamanın gerekli olduğu durumlarda:

Eksiyetçiler ağduruldi. (Gericiler devrildi.) Burada ise anlamca nesne vurgulanmıştır. (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1615)

Hamit Tömür'e göre, *bu makale ikki kitim körüldü (bu makale 2 kez okundu)* cümlesindeki *körül-* (*görül-*) biçimi o fiilin öznesinin aynı zamanda asıl işin anlamca nesnesi olduğunu gösterir: *On parça makale yezildi (On makale yazıldı)* cümlesinde *makale* yazmak işinin nesnesidir; *Oyun başlandı* cümlesinde, *oyun* başlamak işinin nesnesidir;

Her bir oğuçiya ikkidin depter berildi (Her öğrenciye ikişer defter verildi) cümlesinde *depter* vermek işinin nesnesidir. (Tömür, 2003: 392, 393)

Uygur Türkçesinde de edilgen çatı ile dönüşlü çatıyı birbirinden seçmek için *terepiden (tarafından)* ifadesi getirilebilir: *Giyinçiligimiz mektep terepidin hel gilindi.* (Sorunlarımız okul tarafından halledildi.) (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1615)

Uygur dilbilimcileri edilgen çatıyı cümledeki anlamca özne ve nesne durumundan yola çıkarak aydınlatmıştır, konuyla ilgili farklı görüş ayrımı bulunmamaktadır.

1.2.2. Edilgen Çatı Ekleri

Türkçede edilgenlik *-(I)l-* ve *-(I)n-* morfemleri ile teşkil edilmektedir. *-(I)l-*, *-(I)n-* edilgen çatı ekleri eklendikleri geçişli fiilleri geçişsizce çevirir. Fiilde birden fazla çatı ekleri varsa edilgen çatı ekleri her zaman onlardan sonra gelir: *yaz-dır-ıl-* (ettirgen çatı), *değ-in-il-* (dönüşlü çatı), *anla-ş-ıl-* (işteş çatı).

1.2.2.1 *-(I)l-* Morfemi

Bu morfem *l* ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdeleri dışında bütün fiillere gelebilmektedir: *-(I)l-*: *sar-ıl-*, *sat-ıl-*. (Deny, 1941: 23) Tarihi Türk şivelerinde bu morfem hakkındaki durum Mustafa Tanç'ın çalışmasında özetlenmiştir. Tanç'a göre *-l-* edilgenlik eki bugün Türkiye Türkçesinde sonu ünlü ve *-l* ünsüzü ile biten fiillere getirilmediği halde bu durum, tarihi Türk lehçelerinde (diğer Türk lehçelerinde) Türkiye Türkçesinden farklıdır. Lehçelerde bu morfem, hem ünlü ile biten fiillere getirilmiş, hem de *-l* ünsüzü ile biten fiillere getirilmiştir. Bu ek, ilk yazılı metinlerinden başlayarak Türk dilinin en geniş fiilden fiil türetme eklerinden biri olmuştur. Ek, hem çatı eki olma özelliğine, hem de yeni fiil gövdeleri türetme özelliğine sahiptir. *-dlr-*, *-r-*, *-t-* ettirgenlik şekillerinden sonra getirilen bu ek geçişli, ettirgen fiil kök ya da gövdelerini edilgen şekle dönüştürür. Morfemin Türkiye Türkçesinde bir kısım türetmelerde edilgenlik işlevini yitirerek, eklendiği fiilin kök ya da gövdesiyle kaynaşmak suretiyle, yeni anlamda geçişsiz fiiller türettiğine de tanık oluyoruz. Bu türetmelerde kendi kendine oluş ve dönüşlülük işlevleri ağır basmış olmalıdır: *aç-ı-l-* “kendine gelmek”, *tak-ı-l-* “şaka yapmak”, *yan-ı-l-* “hata yapmak” vb. (Tanç, 2007: 186) Ekin Türk dilinin tarihi dönemlerdeki durumunu aşağıdaki şekilde değerlendirdik.

1.2.2.1.1. Eski Türkçede

Eski Türkçe döneminde bu morfem, genel edilgenlik eki olarak karşımıza çıkar. Zaman zaman *-n-* dönüşlülük eki de bu işlevde kullanılsa da, asıl ek *-l-*'dir. *-(I)l-* morfemi Eski Türkçe

döneminde dönüşlü çatılarla birlikte edilgen çatılı fiiller de oluşturmaktaydı: *ört-ül-*, *kat-ıl-*. (Gabain, 2000: 59) Eski Türkçe döneminde sonu *-l-* ile biten ve üzerine edilgenlik eki *-l-*'yi alan fiillerden biri *böl-*'tir. Uygur Türkçesi metinlerinden yalnızca Üç İtigsizler'de bir yerde *böl-ü-l-* "bölün-" biçiminde, üzerine *-l-* edilgenlik ekini almıştır:

Andakı sav böl-ü-l-üp üç bolur. (Ondakı (:üç şartsız durumlardaki) husus bölünüp üç olur.) (Tanç, 2007: 187)

1.2.2.1.2. Karahanlı Türkçesinde

Eski Türkçe döneminde hem ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine, hem de *-l* ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilen bu morfem Karahanlı döneminde *-l* ile biten fiillerden yalnızca *bul-* fiilinde görülmektedir. *-l-* ekinin ünlüyle biten fiillere getirildiği örnekler aşağıdakilerdir:

Keyik awla-l-di. (Yaban hayvanı avlandı.)

Bitig biti-l-di. (Kitap yazıldı.)

Emle-l-ür közüm anıg tozuña. (Gözüm onun ayağının tozuyla iyileşir;)

İste-l-di neŋ. (Nesne arzulandı.)

Ton yama-l-di. (Giysiye yama yapıldı.) (Tanç, 2007: 195)

-(I)l- morfemi ünsüzle biten fiil tabanlarına büyük ve küçük ünlü uyumuna uygun olarak *-t-*, *-i-*, *-u-*, *-ü-* yardımcı seslerinden biri ile bağlanmaktadır: *amur-* (sükunete kavuşmak), *am(u)r-ul-* (sükunete kavuşmak). (Hacıeminoğlu, 2003: 136)

1.2.2.1.3. Harezmi Türkçesinde

Tanç'a göre Harezmi Türkçesinde bu morfem ünlü ile biten *biti-* fiiline getirilmiş, sonu *-l* ünsüzü ile biten her hangi bir fiile ise asla eklenmemiştir. Harezmi Türkçesi bu özelliğine göre Eski Türkçeden ve Karahanlı Türkçesinden ayrılmıştır. (Tanç, 2007: 196) *-(I)l-* eki fiillere büyük ve küçük ünlü uyumuna uygun olarak bağlanmıştır: *Yıg-ıl-* "engel-le-n-", *köm-ül-* "göm-ül-" (Akalın, 1979: 193), *söz-le-t-il-* "söyle-t-il-", *tüze-l-* "düz-el-", *ört-ül-* "ört-ül-", (Paçacıoğlu, 1995: 123) *kod-ul-* "koy-ul-", *igsi-l-* "eksi-l-", *tüz-ül-* "düz-ül-, tertip et-". (Hacıeminoğlu, 1997: 141)

1.2.2.1.4. Çağatay Türkçesinde

Çağatay Türkçesinde ek hem ünlü ile biten, hem de *-l* ünsüzü ile biten fiillere getirilmiştir. Bunlara *biti-*, *tile-*, *yu-*, *al-*, *çal-*, *kıl-* fiillerini örnek verebiliriz. (Tanç, 2007: 196) *-(I)l-* morfemi ister ünlü ile biten, isterse de *-l* ünsüzü ile biten fiillere eklenirken büyük ve küçük ünlü uyumuna uymuştur: *kıl-ıl-* “yap-ıl-”, *tök-ül-* “dök-ül-”, (Akalın, 1979: 238) *sal-ıl-* “sal-ın-”, *oku-l-* “oku-n-”, *boya-l-* “boya-n-”, *bil-il-* “bil-in-”, *biti-l-* “yaz-ıl”, *de-y-il-* “söyle-n- / söyle-n-il-”. (Eckmann, 2009: 59)

Jean Deny'nin görüşüne esasen Çağataycada bazen sonu *-l* ile biten bir tabandan sonra bile *-(I)l-* morfeminin bulunduğu görülmektedir: *teftiş kıl-ıl-dı*. DLT'e göre *-le*'li türemelerin meçhulleri *-le-l* suretinde oluyor: *iş-le-l-di*. (Deny, 1941: 354) Bu duruma günümüzde Özbek Türkçesinde rastlanılmaktadır: *Kitap okuldu*. (Kitap okundu.) Bu morfem eklendiği fiilde bazı durumlarda anlam farklılığı yaratmamıştır: *eri-* / *eri-l-* “erimek”, *uza-* / *uza-l-* “uzamak”. Eckmann, 2009: 60)

1.2.2.1.5. Eski Anadolu Türkçesinde

Bu dönemde ise yardımcı ünlüler düzdür ve küçük ünlü uyumu kuralına uymadan karşımıza çıkmaktadır: *kon-ıl-* “kon-ul-”, *süz-il-* “süz-ül-”, *düz-il-* “düz-ül-” (Akalın, 1988: 252), *bul-ın-* “bul-un-”, *dök-il-* “dök-ül-”, *koş-ıl-* “koş-ul-”, *götür-il-* “götür-ül-”, *kur-ıl-* “kur-ul-”, *tuy-il-* “duy-ul-”, *yon-ıl-* “yon-ul-”, *yarad-ıl-* “yarat-ıl-”. (Yelten, 2009: 265) Morfemin bağlayıcı ünlüleri nadiren dar-yuvarlaktır: *ur-ul-* “vur-ul-”, *kur-ul-* “kur-ul-”. (Köktekin, 2008: 81)

1.2.2.1.6. Türkiye Türkçesinde

-l ünsüzüyle biten fiiller hariç, ünsüz sesle biten bütün fiil tabanlarına *-(I)l-* edilgen çatı eki gelebilir: *Su içilmez*, *kapı kırılır*, *içeri girilmez*, *orada görülür*. Vecihe Hatipoğlu'nun görüşüne göre bu ek isim soylu kelimelere de gelerek onları edilgen ve dönüşlü yapar: *doğru-l-*, *eğ-il-*, *duru-l-*, *diri-l-*, *eksi-l-*, *yüce-l-* vb. (Hatipoğlu, 1974: 87) Zeynep Korkmaz bu ekin ünlü ile biten fiillere de eklenebileceğini belirtmiştir: *alça-l-*, *küçü-l-*, *koca-l-*, *ufa-l-* vb. (Korkmaz, (c) 2003: 127)

Edilgen çatı oluşturan eklerin üstüste geldiği de görülmüştür. Jean Deny bu durumu şu şekilde değerlendirmiştir: “Fiil tabanı vokalle sonlanmış ise meçhul lahikası olan (-n-) ile aynı

şekilde olur. Bundan doğabilecek mana karışmasından sakınmak için, meçhul lahikasını katmerlemek itiyadı vardır: Ye-n-il-, ara-n-il-, de-n-il-, söyle-n-il-, iste-n-il-, bekle-n-il-”. (Deny, 1941: 23) Tahsin Banguoğlu’na göre ise kimileyin ek yığılması yüzünden, iki edilgen çatı ekinin üst üste kullanıldığı oluyor, fakat bu, anlamı değiştirmez ve anlatım bozukluğu sayılır: “*Kendisine her şey söyle-n-di, kendisine her şey söyle-n-il-di*. Bu, ek yığılmasından başka bir şey değildir”. (Banguoğlu, 1974: 414) Bilal Yücel konuya ilişkin şunları bildirir: “-(I)l- edilgen çatı ekleri öteki çatı ekleriyle birlikte kullanılırken her zaman sonda yer alır: *bul-un-dur-ul-, dol-dur-ul-, gör-üş-tür-ül-, konu-ş-tur-ul-* vs. Bu ek -(I)n- ekinden sonra da kullanılabilir. Bu durumda edilgenlik pekiştirilmiş oluyor: *ara-n-il-, baş-la-n-il-, iste-n-il-, konu-l-, söyle-n-il-* vs.”. (Yücel, 1999: 174)

Türkiye Türkçesinde fiilleri edilgen hale getirmek için fiil köküne -(I)l- eki getirilir: Kork-, *korkul-*, say-, *sayıl-*, yen-, *yenil-*, ger-, *geril-*, sev-, *sevil-* vb... hep aynı yapının örneklerindedir. Doğal olarak *demek* sözünün de edilgen biçimi eski Türkçe devirlerinden bu yana “*deyilmek*”tir. Ancak *demek* fiilinin İstanbul Türkçesinde şimdiki zaman ve gelecek zaman çekimleri yapıldığında kaynaştırma harfi olarak kullanılan -y- *demek* fiilinin kökünü etkileyerek i’leşme, i’ye dönüşme ortaya çıkmasına neden olur. Bu sebepten dolayı “*diyecek*” ya “*diyor*” deriz. Zarf olarak kullandığımız “*diye*” sözü de aynı kurala uyar. Bunun istisnası eski Türkçe *dep* sözünden gelen *deyip* (*diyerek, demek suretiyle*) biçimidir. Bu kuralın varlığı nedeniyle *deyilmek* sözü İstanbul Türkçesinin yani resmi dilimizin kurallarına göre *diyilmek* olur. Ancak 18.yy’dan sonra İstanbul’da doğru biçim olan *diyilmek* sözünün yanında yaygın bir de ortaya *denilmek* çıkmıştır. Özellikle Cumhuriyetin ilanı, basın organlarının İstanbul ağzını bütün Türkiye’ye taşımasıyla *denilmek* bütün yurt sathına yayılmıştır. Anadolumuzda ağızlar da hala *deyilmek* veya *diyilmek* biçimi görülür. Bundan başka Azerbaycan Türkleri *deyilmek* biçimini kullanırken Türkmenler *diyilmek*, Özbekler *deyilmoğ*, Uygurlar *deyilmek*, Kırgızlar *delüü*, Tatarlar *diyelü* der. Artık *denilmek*’ten daha da farklı şekilde *denmek* biçimi *denilmek* biçiminin de yerini almaktadır. Bu durum *yemek* ve *koymak* fiilinde de görülmektedir.

Tablo 3: Demek, Yemek ve Koymak Fiillerinin Edilgen Çatısı

		Denmek	Konmak	Yenmek
Oğuz	Türkiye Türkçesi	De-n-il-mek	Ko-n-ul-mak	Ye-n-il-mek
	Azerbaycan Türkçesi	De-y-il-mek	Goy-ul-mak	Ye-y-il-mek
Kıpçak	Başkurt Türkçesi	Di-y-el-ü	Kuy-il-zı	Aşa-l-zı

	Tatar Türkçesi	Di-y-el-ü	Kuy-il-dı	Aşa-l-dı
Karluk	Özbek Türkçesi	De-y-il-mâk	Çoy-il-mâk	Ye-y-il-mâk
	Uygur Türkçesi	De-y-il-mek	Koy-ul-mak	Ye-y-il-mek

Türkiye Türkçesinde -(I)l- Morfemine Ait Örnekler

Bu anlar çok iyi kullanılmalıdır. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 33)

Ne yapmak istediği apaçık anlaşılacaktır. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 33)

O sırada kapı açıldı. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 43)

Müzik kesildi. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 103)

Yayvan sesi duyuluyordu. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 345)

Kapı bir kısa, bir uzun, bir kısa vuruldu. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 113)

Kalın bir kilit sesi duyuldu ardından. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 153)

... ve adanın gerçek insanları da Hıristiyan kölelere dönüştürülmüş çabucak, dedim.
(B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 163)

Yıldızlı sarıyla üzerine Anno Domino yazılmıştı. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 183)

Şahane bir terasa dönüştürülmüştü. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 183)

Bir Greko-romen müzesi haline getirilmişti. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 13)

O, dalgalar misali gelen haçlı seferleri unutulmamıştır. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 13)

Yürek yanığım hiç yanımdan ay(ı)rılmıyor. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 43)

Tahminen iki yüz metre yüksekliğinde sun'i kayalar yapılmış. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 53)

Hiç sebepsiz yıkıldı. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 63)

Gayet cesim dört adet taştan harita hakkedilmiş. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 63)

Kolidorun kapısı açıldı. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 83)

Hane halkının mutfakta gecelemiş oldukları anlaşılyordu. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 83)

Viyana önlerinde ordularımız bozuldu. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 103)

Herhalde şato, ayrı tarihlerde ilavelerle büyütülmüş. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 113)

Kasaba, maalesef Türkiye'nin bütün şehirlerinden daha bakımlı, daha temiz ve iyi planlanmış. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 113)

Sekiz on sandukanın arasında birkaç mum uyandırılmıştı. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 153)

Yol işaret levhalarında Bienne diye Fransızca telaffuzu da yazılmıştı. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 173)

Az sonra bavullar indirildi. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 183)

Fakat akşama kadar da bu kasıtlı küstahlığın tesiri üstümüzden silinmedi. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 183)

Bütün eşyalarımız kaldırımların üstüne serilmiş ve tam iki saat çile çektikten sonra ancak yolumuza devam edebilmiştik. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 183)

Bu cengaverlerden bir kısmı, Konya'dan, Manastır'ın Kayalar veya Sarıgöl denen semtine gönderilmişti. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 193)

Yorgun argın işinden dönenler için arabaların selameti dahi düşünülmüş. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 213)

Batıya bir tefekkür ufku açılmıştır. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 263)

Ümitsizliğe düşen Hint köylüsünün ve işçisinin her talebi İngilizler tarafından sürü sürü idamlarla karşılanır. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 125)

Yeryüzünde büyük keşiflerden ve icatlardan yüzde sekseni küçük burjuva tarafından yapılmıştır. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 135)

Kalbinden yurulmuştu. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 225)

İtilaf zabıtası tarafından serbest birakıldı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 225)

Her tarafta silahlar atılıyordu. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 225)

Rahat okunuyor, kolay anlaşıyor. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 305)

İlkinde, Sarayburnu'nda, Padişah Köşkü önünde yapılan bir selamlama geçidi resmedilmişti. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 23)

Gökyüzü parça parça yarılıyor. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 103)

Taş bu şekilde otuz iki günde yerine dikildi. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 163)

Şurada Latince yazı ise doğrudan taşın ağzından yazılmış. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 163)

Kaidenin şu yüzünde de taşın dikilişinin öyküsü kabartmalarla anlatılıyor. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 163)

324 yılından Byzantion'un başkent ilan edildiği 330 yılına kadar geçen sürede tam bir yapım seferberliği ilan edildi. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 173)

Savcılık izni olmadan yaptığımız aramada bulacağımız kanıtlar da geçersiz sayıldı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 253)

Ayasofya'nın yan sokağına birakılmıştı ceset. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 323)

Maktul tıpkı önceki üç kurban gibi sırtüstü uzatılmıştı yere. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 323)

Tıpkı öteki üç kurban gibi enlemesine kesilmişti. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 323)

Yaklaşık 1500 yıllık mabet bütün görkemiyle dikiliyordu taze sabah güneşinin altında. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 333)

Daha çok İstanbul'daki iki ibadethaneyle anılırlar. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 353)

İşte bu sebepten böylesi muhteşem camiler, külliyeler yapılmıştır. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 413)

Geniş yollar, büyük alanlar, parklar açmak, ihtiyaç olarak görülüyordu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 453)

Türbe karanlık olduğundan içerideki sandukalar seçilemiyordu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 503)

Ardı ardına çalınan telefon bir türlü açılmıyordu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 513)

Aradığınız numaraya şu anda ulaşulamıyor. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 513)

Sütun, Delfi kentindeki Apollon Tapınağı'ndan getirilmiş. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 33)

Yirmi dakika ayakta ve üşüyerek beklediğimiz bu gümrüklenme mahalli, yabancı memleketlerinkine kıyaslanınca salaş bile sayılmazdı. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 283.)

Bir menenjit tüberkülozdan korkuluyor. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 15)

Belki ders açılır. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 75)

Ben Akkoyunlu hanedanını yok etmek üzere yaratılmışım. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 61)

Kısa zaman sonra şehirden sürülecek, Şam'a gönderilip köle diye satılacaktılar. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 81)

Bu haber, diğer üç şehzade için idam fermanı sayılıyordu. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 131)

Geçilen her yer yakılıp yıkılarak, talan ve yağma edilerek de zaman kazanılacaktı. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 161)

... Kızılbaş ordusunun savaş düzeni söylenmişti. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 221)

Kağının üzerine küçük bir çadır kurulmuştu. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 301)

Neden sonra, yanağına bir damla yaş süzüldü. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 401)

1.2.2.1.7. Azerbaycan Türkçesinde

Azerbaycan Türkçesinde geçişli fiillerden oluşan edilgen çatılı fiiller ile geçişsiz fiillerden oluşan edilgen çatılı veya *öznesiz meçhul çatı* diye nitelendirilen *şahıssız çatılı* fiiller birbirinden ayrılmaktadır. Bu nedenle de biz bu bahisde geçişli fiillerden oluşan edilgen çatılı fiillere değineceğiz. *Öznesiz meçhul çatı* veya *şahıssız çatıyı* bu bölümün sonunda değerlendireceğiz. *-(I)l-* eki son hecesinde *-l* ünsüzü olmayan bütün etken çatılı geçişli fiil kök ve gövdelerine gelerek edilgen çatıyı oluşturmaktadır. Ettirgen fiiller geçişli fiiller olduğundan dolayı bu fiillere de edilgen çatı ekleri eklenebiliyor: *yazdırıl-, kestiril-, sildiril- vb.* Zerife Budagova'ya göre isim ve sıfatlardan *-la-* eki yardımıyla oluşan geçişli fiillerin *-(I)n-* edilgen çatı eki aldıktan sonra *-(I)l-* edilgen çatı ekini alabilmektedir: *yok-la-n-il-, bağ-la-n-il-, iş-le-n-il-, dış-le-n-il-* vb. (Budagova, 1980: 252)

Muhtar Hüseyinzade'ye göre bazı durumlarda *-(I)l-* ve *-(I)n-* ekleri aynı fiille ayrı ayrılıkta gelebilmektedir. Bu zaman ilk ek *-(I)l-* ile edilgen, ikinci ek ile *-(I)n-* ise dönüşlü çatılı fiiller oluşuyor: *yuyuldu* (yıkandı) (edilgen çatı), *yuyundu* (yıkandı) (dönüşlü çatı); *çekildi* (edilgen çatı), *çekindi* (dönüşlü çatı); *devildi* (*denildi*) (edilgen çatı), *deyindi* (*değindi*) (dönüşlü çatı) vs. (Hüseyinzade, 1983: 162)

Azerbaycan Türkçesinde *-(I)l-* Morfemine Ait Örnekler

Ayrıılır ikiye bir *él*, bir *Veten*. (B.V., G., Bakı 2004, s. 77)

Bütün bu tanış seslerle birlikde okeanın uğultusu da kesildi. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 143)

Şospitaldan sonra tecili Bakıya çağrıldı ve bir deste géologla bir yérde İrana gönderildi. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 163)

Sérjant Trofimovun imzasından, cerimenin sebebinden ve mebleğinden başğa orada bugünkü tarih de yazılmışdı. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 193)

Çapısı açıldı. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 233)

Enverin yuhulu béynine ve şirin, çolpan yuhudan sonra ağırlaşmış bedenine rahatlığ yayıldı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 101)

Béle söhbetlerin çoğu belke de aradan götürülerdi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 171)

- Gölün de etrafında réstoranlar, kestinler tikilecek.* (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 181)
- Heyet-bacalarda ocağ tüstülenir, mallar haylanıb Küre tökülür.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 7)
- Ahşamdan kendin üstüne çöken duman çekilmişdi.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 7)
- Ucğardakı ğara damdan kiminse seksekeli sesi eşidildi.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 27)
- Divarın torpağı ğuzulayıb tökülürdü.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 27)
- Yéne benim évim yihulmayacağmı?* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 37)
- Kürün ğjultısı aydınca eşidilirdi.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 37)
- Birce bağ, sehengin ortası néce deşilib.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 57)
- Onun da çöhresi açıldı.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 77)
- Tapılar.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 147)
- Bu ahşam onun évinde meyđana ğurulacağdı.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 157)
- Déyilene göre o türbeye müğeddes bir adam basdırılmışdı.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 157)
- Her yére béle bir heber yayılmışdı.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 157)
- Artığ yolun kenarındaki otlar, iri ağaclar séçilirdi.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 167)
- Éle bil ğaranlığ zerif bir tül kimi yérin üzerinden ğötürüldü.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 167)
- Üfüğde eyri-üyrü hett cızıldı.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 167)
- Oğlanın barmağları daha da möhkem sıhıldı.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 207)
- Kendir ğurular.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 267)
- Pencere astaca döyüldü.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 377)
- Évlerin kölgesi yolların ortasına serilmişdi.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 377)

Hır yolunun daşları yuyulmuşdu. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 397)

Bir göreydim ayrılığı kim saldı, Ölkemizde kim gırlıdı, kim galdı. (B.V., G., Bakı 2004, s. 81)

Hisli çırağın başına dolanan pervanelerin iri kölgeleri gah divarda sürünür, gah da torpağ döşemeye serilirdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 27)

Yéne tapılmadı éşğın gövheri! (Yine bulunmadı aşkın cevheri!) (M.H., N., Bakı 2005, s. 110)

Zindana atılsın, gırdlara, ğuşlara yém édilsin! (Hapishaneye atılsın, kurtlara, kuşlara yem edilsin!) (M.H., N., Bakı 2005, s. 130)

1.2.2.1.8. Başkurt Türkçesinde

Başkurt Türkçesinde edilgen çatı ekleri *-(e, i, o, ö)l-* biçimindedir. Başkurt Türkçesinde *töşöm yünelişi* diye tanımlanan edilgen çatı eki ünlüyle veya *-l* ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilmemektedir (istisnalar vardır): *töz-öl-* “düz-ül-”, *toy-ol-* “duy-ul-”, *işit-il-* “işit-il-”, *koy-ol-* “koy-ul-”, *böğ-öl-* “bük-ül-”. Edilgenlik ifadesi taşıyan fiillerde *-n-* ekinden sonra *-l-* ekinin geldiği de görülmektedir, *kulla-n-ıl-* “kulla-n-ıl-”, *höyle-n-il-* “söyle-n-il-”. N. K. Dimitriyev’in görüşüne göre sonu ünlü ile biten fiillere *-(I)n-* eklerinden biri gelse de, bu durum birtakım fiillerde *-(I)l-* eki için de geçerlidir: *makta-l-* (öv-ül-), *buya-l-* (boya-n-). (Dimitriyev, 1948: 181) A. A. Yuldaşev’in görüşüne göre genelde çoğu durumlarda *-l-* morfemi ancak ve ancak kelime yapımında kullanılmaktadır, eskiden beri üretkenliği yitirilmiş olmasına rağmen *-l-* ekinin yardımı ile kendi kullanım zamanı içerisinde *tere-l-* gibi (*tere-* canlı kelimesinden türemiş “diril-/canlan-”, “iyileş-”) denominatif fiiller bile oluşturulmuştur:

badıl- “yatış-, kesil-, din-; dindir- (ağrı için)”, (*bas-* “bastır-, boğ-, boğuklaştır-, yatıştır-; boğ-, ez-, biç-, kalk-, çık-, bas-),

bozol- “bozul-/çürü- (*boz-* “boz-”, ihlal et-, boz-, tahrif et-, çarpıt-). (Yuldaşev, 1981: 245)

Başkurt Türkçesinde *-(I)l-* Morfemine Ait Örnekler

..., böte bil boyorogtar şhodta iğlan itélesek ine. (..., bütün bu fermanlar toplantıda ilan edileceketi.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 16)

Bayar dvorında ütkerge un ös yıl büttünley buş, yélge osgan kévék toyoldo Altınbayğa. (Beyin evinde geçen on üç yıl tamamen boş geçmiş rüzgar gibi hissedildi.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 56)

Bayarın ak taştan halınğan at zavodın uratıp yıvan bürenelerzen béyék goyma huğılğan. (Beyin beyaz taştan inşa edilmiş at zavodunun çevresine büyük şam ağaçlarından duvar yapılmış.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 66)

..., küzzérénen asıvlı osgon sesélde. (..., gözlerinden öfkeli kıvılcım saçıldı.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 106)

..., garnizon tañ ménen kündelék hézmetke taratıla. (..., garnizon sabahleyin günlük hizmete gönderiliyor.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 116)

Tevge meca kağızzarınıñ arhivta haglanmavı heber itélgen ine unda. (İlk meca (toprak sınırlandırmalarına ait) kağıtlarının arşivde saklanmaması haber edilmişti o zaman.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 126)

Şunda ug gelge yağınan gıv ülenge gapgan yalgın küteréldé. (Tam o sırada kale tarafından kurumuş otlara sıçrayan alev yükseltildi.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 146)

Añlaşıldı. (Anlaşıldı.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 186)

..., köyme éséndegé türenéñ sag-sag gına ünü işétele, başı nıg gına berélgén. (..., fayton içindeki patronun sesi kesik-kesik duyuluyor, başını çok sert vurmuş/vurulmuş.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 196)

Her neme aldan garalıp guyılğan, Nasirğa gulğa alınğansı ug hüküm sıgarılğan. (Her şey önceden kararlaştırılmış, Nasir'e tutuklanmadan önce hüküm çıkarılmıştı.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 206).

Emme tevge télek kiré kağıldı. (Fakat ilk dilek geri çevrildi.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 206)

Artta ayıv ükérgen taviş işétele. (Arkada ayı sesi duyuluyor.) (M.K., A.İ, Öfö 1972, s. 17)

..., şunda ug taş aldağı irzer tarafınan sitke étéldé. (..., tam o sırada taş önündeki erler tarafından itildi.) (Z.U., A.K., Öfö 2005, s. 220)

..., *Zilberzén ayag ástina ğına gažaldı.* (... Zilberin ayağı altına saplandı.) (Z.U., A.K., Öfö 2005, s. 240)

... *tézelgen bir kat ğına méryin uralğan ini.* (... dizilmiş bir kat mercan donanmıştı.) (Z.U., A.K., Öfö 2005, s. 220)

..., *yaralılarzı tivğan yağtarına taşımaśga boyorolğan.* (... yaralıları doğduğu yerlere taşımamak buyuruldu/emredildi.) (Z.U., Y., Öfö 2005, s. 290)

..., *şul magsat ménen ayırım künyag-künbayış frontı la asıldı.* (... bu maksatla ayrı güneybatı cephesi de açıldı.) (Z.U., Y., Öfö 2005, s. 285)

..., *prikaz biréle.* (... ferman veriliyor.) (Z.U., Y., Öfö 2005, s. 280)

..., *atıv künekmeleré bir ğızıv alıp barıldı.* (... alıştırmaları hızlı bir şekilde yapıldı.) (Z.U., Y., Öfö 2005, s. 275)

Ayırım polktar, éskadrondar başga stançiyalarza la buşatıldı. (Ayrı alaylar, filolar diĝer depolara da boşaltıldı.) (Z.U., Y., Öfö 2005, s. 275)

..., *utlı goral taratıldı.* (... otlı silah daĝıtıldı.) (Z.U., Y., Öfö 2005, s. 275)

Nu étlenéldé. (İşte azaplandı.) (Z.U., Y., Öfö 2005, s. 260)

..., *tiréhé tartıldı.* (... derisi çekildi.) (Z.U., Y., Öfö 2005, s. 260)

..., *sırayı hutıldı.* (... yüzü düştü.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 321)

Lekin yavap urınına trubkanan yır işétéldé. (Lakin cevap yerine telefonda şarkı duyuldu.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 341)

..., *télder siséldé.* (... dilleri çözüldü.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 371)

Tostar artınan tostar eytéldé. (Tostlar (özel gün kutlamalarından söylenen övgüler, dualar) ardardına söylendi.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 371)

..., *ul sagtaĝı partiya ölke komitétının bérénsé sékrétarı yéteksélegénde, derecehénen mehrüm itéldé.* (... o zamanki parti ölke komitetinin başkanı idareciliĝinde derecesinden mahrumedildi.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 411)

..., sagırıp kiltérmegen bit. (... çağırılıp davet edilmemiş.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 421)

Aralarında şundayzarı la tabıldı. (Aralarında böyleleri de bulundu.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 441)

..., kémdeñ üyü yémérelde. (... kiminin evi dağıtıldı/dağıldı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 451)

Küp mertebeler hınaldı. (Çok sınavdan geçti/sınandı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 521)

..., yüzündé üzgeréş hižéldé. (... üzünde deęişiklik sezildi.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 551)

1.2.2.1.9. Tatar Türkçesinde

Tatar Türkçesinde edilgenlik ekleri *-ıl-, -il-, -l-* ekleridir: *is-il-* “iç-il-”, *sav-ıl-* (*sağ-ıl-*), *tüg-il-* (*dök-ül-*), *çayka-l-* (*çalkala-n-*), *tarka-l-* (*ay(i)r-ış-*), *borç-ıl-* (*üz-ül-*), *ur-ıl-* (*vur-ul-*). (Buran ve Alkaya, (c) 2014: 57) İ. Giganov, İ. Halfina, A. Troyanskiy gramer bilgilerinde edilgen çatılar için *-l-* ekinin fonksiyonundan bahsetmiştir: *Bir-* (ver-), *bir-el-* (veril-), *söy-* (sev-), *-söy-el-* (sev-il-), *ciber-*, *ciber-el-* (gönder-il-). Burada fiilin son harfine göre *-ıl* ya da *-il* eklenebilmektedir: *tapşır-* (teslim et-), *tapşır-ıl-* (teslim ed-il-), *ciber-* (gönder-), *ciber-el-* (gönder-il-), kalan diğer durumlarda ise sondaki sesli harfin sonuna *-l-* eki gelir: *aşa-* (ye-), *aşa-l-* (ye-n-). (Zakiyev, 1993: 165)

Tatar Türkçesinde *-(I)l-* Morfemine Ait Örnekler

... *bu yort béráz sérlérek te bulıp sanala ide.* (... bu ev biraz gizemli sanılıyordu.) (G.A., H., Kazan 1981, 37)

İdél buyénda néft tabılğan. (İdil nehirlerinde petrol bulunmuş-keşfedilmiş.) (G.A., H., Kazan 1981, 67)

Öy éçéne, işék allarına ut költeleré börkéldé. (Evin içine, kapı önlerine ot desteleri püskürüldü.) (G.A., H., Kazan 1981, 87)

Akçanıñ kimnen ikené eytélmegen idé. (Paranın kimden olduğu söylenilmemişti.) (G.A., H., Kazan 1981, 157)

Eger mastérlıktan kuulsa indé (Eğer işletme müdürlüğünden kovulsa şimdi)
(G.A., H., Kazan 1981, 277)

Koyelar, çışmeler küméldé. (Kuyular, çeşmeler gömüldü.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 3)

İkénçé bér klasstan şulay uk malaylar tavışı işétele. (İkinci sınıftan aynı bunun gibi çocuk sesi duyuluyor.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 23)

Nıbarı cidésé kotkarıldı. (Sadece yedisi kurtarıldı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 23)

Şularnıñ barısına da iréşéldé. (Bunların hepsine erişildi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 83)

Ukıtuçılardan cıyélğan akçaga kiçe ük indé bérevden sarık tüşkesé satıp alıngan, Miñcamallarnıñ kar bazına töşérelgen. (Öğrencilerden toplanan paraya bundan sonra bir tane kuyuksuz koyun gövdesi satıp alınmış, Mincamallarınkar kuyusuna düşürülmüş.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 173)

Şul sékundta uram başınnan tavış işételdé. (Bu anda sokağın başından ses duyuldu.)
(M.M., F., Kazan 1973, s. 203)

... hem avızını açıp bér géne süz de eytélmegen. (ve ağzını açıp bir söz de söylenmemiş.)
(M.M., F., Kazan 1973, s. 203)

Eñgeme suzıldı. (Sohbet uzadı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 263)

... ikénçé Selehiyév bardır didéler – lekin akka kara bélen yazılğan – Gata Séléhiyév diyilgén. (İkinci Selehiyev vardır dediler, lakin siyahla yazılmış Gata Selehiyev denilmiş.)
(M.M., F., Kazan 1973, s. 283)

Salkın kükké zavod morcalarınnan kızgılt tötén küteréle. (Serin gök yüzüne fabrika bacalarından kırmızımtrak duman yükseliyor.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 303)

Zur-zur medeniyat saraylarında alar katnaşında kiçeler uzdırıldı. (Büyük kültür evlerinde onların katılımıyla geceler geçirildi-tören düzenlendi.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 53)

Tolstoylar, Gorkiylar ukıp üsken akıl hezinesé béznéñ devér öçén tıyélğan. (Tolstoyları, Gorkileri okuyarak filizlenmiş akıl hazinesi bizim devir için man edilmiş.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 63)

Baş oçına közge kürénmes “yaramıy” kılıçı kılga asılğan. (Baş ucına göze görünmez “yasak” kılıcı kıla asılmış.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 63)

... küréštérép toruçı ruhi köçke evérelgen. (... görüştürüp durgunluk hali var gücü ile değiştirilmiş.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 93)

E bu oçrakta auditoriyade kémge söylev, kimge tñlamav hokukı tigez birélgen. (Lakin bu hadisede salonda kime söylemek, kime dinlemek hukuku eşit verilmiş.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 93)

Anıñ başı oçında Meskevnėñ kılıçı küterélgen idé. (Onun başı ucunda Moskova'nın kılıcı yükseliyordu.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 143)

... miğmar-ostalar olug höner iyasé sanalğan. (... mimar ustalar hüner sahibi sayılmış.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 153)

Kay arada yérakka kitéldé. (Ne kadar kısa zamanda uzağa gidildi.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 203)

... Rudolf Nuriyév kibik biyu ostalarına da könge oç tapkır gına çügerge röhset itélgen. (... Rudolf Nuriyev gibi dans ustalarına da güne üç defa yeterli kadar müsade edildi.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 343)

... kaygılı-tantanalı süzler eytéldé, antlar biréldé. (... kaygılı-tantanalı sözler söylendi, yeminler edildi.) (A.G., C.K.K.B., Kazan 1982, s. 83)

İrtenge bu zarıktırgan süz onıtıla. (Sabahki bu sıkıntı ile beklenilmiş söz unutulur.) (A.G., C.K.K.B., Kazan 1982, s. 143)

Tabılmadı Elfiya. (Bulunmadı Elfiya.) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 64)

Şişeler yanına stakan bilen kabımlıklar tézéldé. (Şişelerin yanına bardaklarla lokumluklar dizildi.) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 54)

... küñélém Altınay yarına tartıla. (... gönlüm Altınay'a çekiyor/çekiliyor.) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 4)

1.2.2.1.10. Özbek Türkçesinde

Özbek Türkçesinde *machul nisbati* diye tanımlanan edilgen çatı eklerinin genellikle tek şekilli olmasından dolayı *-l-* ve *-n-* sadece ince, düz-dar olan *-i* ünlüsünü alır: *-il-*, *-l-*, *-in-*, *-n-*: *bol-in-* “böl-ün-”, *boğ-il-*, *buyur-il-*, *ay(i)r-il-* “ay(ı)r-ıl-”, *koş-il-* “katıl-”, *kiyna-l-* “zorlan-”, *kis-il-* “sıkış-” vb. *-l-* eki fiil kök ve gövdelerine getirilir ve asıl fonksiyonu, edilgenliktir. Morfemin, sonu ünlü ile biten tek heceli fiillere getirilişi, sadece *de-* (*de-y-il-*) ve *ye-* (*ye-y-il-*) fiillerinde görülür. Morfem sonu ünlü ile biten birden fazla heceli fiillere, yardımcı ses almadan getirilir: *istā-l-*, *ätä-l-* vb. Ek geçişli fiillerden pasif anlamlı fiiller, geçişsiz fiillerden ise meçhul anlamlı fiiller türetir: *sora-l-* “sorul-”, *aç-il-* “açıl-”, *ber-il-* “veril-”, *buz-il-* “boz-ul-”, *eşitil-* “duy-ul-”, *toğ-il-* “doğ-”;

Ulärning bärçäsi hâriciy mämläkätlärdä otkäzildi. (Onların hepsi harici memleketlerde/yurtdışında yapıldı.) *Bizgä häm bir bākilsin.* (Bize de bir bakılsın.)

Özbek Türkçesinde *-(I)l-* Morfemine Ait Örnekler

Dimāgimğa tanış tāmāki isi uriladi. (Burnuma tanıdık tütünün kokusu vurulur/değer.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 20)

Zum ötmäy eşik açildi. (Zil çalmadan kapı açıldı.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 50)

Éringiz korsä kongli buziladi. (Kocanız görse keyfi bozular.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 150)

Ayvān tāmāndan Şāmūrād tāgamning yotālgāni eşitildi. (Eyvan taraftan Şamurad dayımın öksürdüğü duyuldu.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 150)

Dasturhān yiğıştirildi. (Sofra toplandı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 41)

Namāz şu yērdä méhmānhānädä okildi. (Namaz şurada misafir odasında kılındı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 41)

Kéyin kättä lägändä palāv kēltirildi. (Sonra büyük leğende pilav getirildi.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 41)

Mirzakarimbāyning bu tuhmāti uning yürägigä näyzädäy sançildi. (Mirzakarimbay’ın bu iftirası onun yüreğine mızrak gibi saplandı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 101)

... uning qoliga *shu deparaga aid ish berildi.* (... onun eline shu çevreye ait ish verildi.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 21)

Lälä koçasidägi on yettinçi uydän kâradâri tâpilgan. (Lola sokağındaki on yedinci evden afyon bulundu.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 21)

Bu ish sizgä tâpşiriladi. (Bu ish size yüklenecek.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 21)

Zélihâning recäsida işning bu tãmânga âğişi nazarda tutulmagan édi. (Zeliha'nın planında işin bu tarafa kayması gözden geçirilmemişti.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 51)

Asadbék hávlida koringâni zağâti bâlâhânâdâ hâmi cânlanış sézildi. (Asadbek bahçesinde görüldüğü an evin ikinci katında da canlanma sezildi.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 91)

..., *radiotéhnikâ singâri sâhalarda hâmi kâbiliyâti sinab korildi.* (... , radyoteknoloji gibi alanlarda da yeteneği sınandı.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 91)

Bu mârhamât unça-bunça âdâmgä korsâtilmâs édi. (Bu merhamet her adama gösterilmezdi.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 111)

..., *Kiliç Sulaymânovning kâtibâsi négâ almaştirildi.* (... , Kılıç Süleymanov'un katibesi niye değiştirildi.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 131)

Hânâdâ yéngil külgi kôtâridi. (Odada hafif gülüş yükseldi.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 181)

Bu hânâdângä kâdam bâsib kélgânidan béri uning hayâti puç hayâllar zindânigä bérkildi. (Bu eve adımını bastığı günden beri onun hayati boş hayaller zindanına kilitlendi.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 201)

..., *dunyâdägi yok kiyimlär mänâ shu yêrdâ tikilär êkân.* (... , dünyada eşi benzeri olmayan giysiler işte burada dikilirmiş.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 36)

–*Sâtiladi, hâmmâsi sâtiladi.* (- Satılık/satılıyor, hepsi satılık/satılıyor.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 36)

... *pahtayu cun tayyârlaş plani ikki yuz pâyiz bâcârilsin!* (... pamuk ve yün hedefi yüzde iki yüz yerine getirilsin!) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 126)

Mâclis yâpildi. (Meclis kapandı.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 216)

..., *âyâklaridägi huşbiçim kavuşçalari häm tillä suvi yürütilgän zärdän tikilgän ökän.* (... , ayaklarındaki hoşça deri terlikleri de yıldızlı kumaştan dikilmiş.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 306)

Säkkiz hânäli uygä säkkiz rängdä boyâk bérilgän, uylärning şipigä âltin suvi yürütirilib, rängâ-räng räsmlar sâlingan. (Sekiz odalı ev sekiz renkte boyanmış, evlerin tavanı yıldızlanıp, rengarenk resimler işlenmiş.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 306)

..., *lékin billurgä cuda häm oşşab kétädigän yaltirâg âynalar koyilgan.* (... , lakin kristale çok benzeyen parlak aynalar konmuş.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 306)

Säkkiz üygä säkkiz rängli billur kandillar âsilgan. (Sekiz eve sekiz renkli Kristal kandiller asılmış.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 306)

Maşina koz açib-yumgunça ârkasiga burildi. (Araba göz açıp kapayıncaya kadar arkasına döndü.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 336)

Çoldä râmsâzlik kâmbinati açilibdi. (Issız yerde kapı pencere atölyesi açılmış.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 386)

... *kéça âkşâm câyşâblärgä gul atri sépilgan édi.* (... dün akşam çarşafırlara gül kokusu serpilmışti.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 13)

Hücräning içi kârângi bolmasa häm kâidägä binâän garb tãmânidägi méhrâbga şam yâkıb koyilgan édi. (Hücrenin içi karanlık olmasa da kurallara göre batı tarafındaki mihraba kandil yakılmıştı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 46)

Kop küyünmäng, bâşingiz âmân bolsa, дәvlät tâpilur. (Çok üzölmeyin, başınız sağ olursa dünya bulunur.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 90)

Muhrdâr cakirtirildi. (Mühürdar çağırtıldı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 112)

Éhtimâl, şundan song Amir Témurning korgän-kécirgänläri vä yaratgan tuzukläri uning oz tilidan anıq, ilik vä rävân uslubda bâyân étilgändir. (Olasılıkla, bundan sonra Emir Timur'un yaşadıkları ve tüzükleri onun kendi dilinden anlaşılır, ılık ve akışkan üslupta beyan edilmiştir.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 167)

..., *şairlär cähälät dāvuli bilän Māvārāunnähr-u Hurāsāndan kuvilmişlar.* (... , şairler cehalet davulu ile Mevareünnehr ve Horasan'dan kovulmuşlar.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 249)

Dunyâ néçün bunday beâmân yaratılğan? (Dünya ne için böyle amansız yaratılmış?) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 259)

Sora rāstini aytsin, bolmasa bâşi késilgäy! (Sorun, doğruyu söylesin, yoksa başı kesilecek!) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 269)

Butun mämläkätidä mäy içiş män étılmışdır. (Bütün memlekette şarap içmek men edilmiştir.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 299)

1.2.2.1.11. Uygur Türkçesinde

Uygur Türkçesinde edilgen ve meçhul çatılı fiiller *meçhul derice* olarak bilinmektedir, fiil köklerine *-l-, -il-, -ul-, -ül-* veya *-n-, -in-, -un-, -ün-* eklerinden biri getirilerek oluşturulur. Son hecesi *-l* sesiyle biten geçişli fiillere *-n-, -in-, -un-, -ün-*, diğer geçişli fiillere ise *-l-, -il-, -ul-, -ül-* ekleri eklenmektedir. *Ye-, de-, yu-* (yıka-) gibi tek heceli fiillerde kökten sonra bir *-y* sesi ekleniyor: *ye+y=yeyil-(ye-n-il-)*, *de+y=deyil-(de-n-il-)*, *yu+y=yuyul-(yıka-n-)*. (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1615) Morfem Uygurcada kendisinden önceki hecenin ünlüsüne uygun yardımcı ünlü (*-i-, -u-, -ü-*) alır: *iç-küz-ül-, ket-il-* (gid-il-), *de-yil-* (de-n-il-), *köp-ey-t-il-* (çoğ-al-t-il-), *ata-l-* (ad ver-il-), *ğaç-ur-ul-* (kaç-ır-il-). (Buran ve Alkaya, 2014: 130) Morfem sonu ünlü ile biten birden fazla heceli fiillere, yardımcı ses almadan getirilir: *iste-l-, ata-l-* vb.

Künleriñ ötüşi bilen Marcan Büvide hiç gāndağ özgirişniñ alamiti sezilmidi. (Günler geçtiği halde, Marcan Büvi'de hiçbir değişme alâmeti sezilmedi.)

Uygur dilinde geçişli fiiller meçhul çatı eki alınca geçişsiz fiillere dönüşüyor:

1) *Ğulcidin Urumçige 50 miñ tonna aşlig yötkidug.* (Gulca'dan Ürümçi'ye 50 bin ton gıda götürdük.) (etken çatı)

2) *Ğulcidin Urumçige 50 miñ tonna aşlig yötkeldi.* (Gulca'dan Ürümçi'ye 50 bin ton gıda götürüldü.) (edilgen çatı) (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1616)

Uygur Türkçesinde *-(I)l-* Morfemine Ait Örnekler

Kepiniñ astıǵa kuyruk ve yeñi meñgen yeyitilganidi. (Kulübenin aşaǵısına kuyruk ve yeni buǵday samanı serilmişti.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 53)

Bazar içide aşpuzulniñ morisidin çıqqan koyuk köçük islar tolǵinip yukiri kötürületti. (Çarşının içindeki lokantanın bacalarından çıkan sıcak kokular yukarı yükseliyordu.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 73)

... ordıǵa melum kılǵanlıq hörmitidin bu yigilişqa şalañ saqalmu çakirilgandı. (... saraya bilgi verdiǵi göz önünde bulundurulurak bu meclise Seyrek Sakal da çaǵırılmıştı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 93)

Şehérgé bizdin hakim koy-ul-ıdu. (Şehre bizden hakem ata-n-dı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 103)

Nég tiliñdin tutuldun. (Tam da dilinden tutuldun.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 123)

... hakimniñ baş közi yerildi. (... hakemin başı gözü yarıldı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 123)

Nimé üçün iraq mémlikétlérdin kélvatqan karvanlarniñ hémmésila şu şehérgé qarap bur-ul-ıdu? (Ne için uzak ülkelerden gelen kervanların hepsi bu şehire dön-üüyor/uğruyor?) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 233)

Pelempeylerdin péşayvanǵa kötürüldi. (Merdivenlerden balkona kaldırıldı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 242)

Bezide turmuştiki işlar kitablarga yézilidu. (Bazen hayatta yaşananlar kitaplara yazılır.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 283)

“Oqu, oǵlum!” devatqandek tuyulidu. (“Oku, oǵlum!” diyormuşçasına duyuldu.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 161)

Çoñ müveppekiyetlerke irişildi. (Büyük başarılar erişildi.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 161)

Keçki tamaǵ muşu yérdé ye-y-il-ıdu. (Akşam yemeǵi bu yerde ye-n-il-ir-di.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 111)

... *mükemmel bir pilani tüzüp çikildi.* (... mükemmel bir plan çizildi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 143)

Upukniñ yırağ bir sizikidin asta-asta ay kötürülmekte idi. (Ufukun uzak bir çizgisinde yavaş yavaş ay yükselmekteydi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 323)

... *yulğun tövige kömüp qoyuşka toğra kelgende, közliriñizdin taram-taram yaşlar tökülgenü.* (... İlgin ağacının dibine gömmek icab ettiğinde, gözlerinizden damla damla yaşlar dökülmüştü.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 2)

Tagğa çikip kéteyli, heç bolmisa yatqili öñkür, qalıgılı şupur, eşekke saman, qorsaqqa topan tépilur. (Dağa çikalım, hiç değilse yatacak mağara, yakacak odun, eşeğe saman, karına un (mideye yiyecek) bulunur.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 52)

..., *paqlan göşidin pişurulğan yapma ve yağlıq şorpa tartildi.* (... kuzu etinden pişirilmiş yapma (yemek adı) ve yağlı çorba (etin suyu) ikram edildi.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 92)

..., *adettikidin burunraq çirağlarmu yékildi.* (... normalinden daha erken ışıklar da yakıldı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 92)

..., *mesçit-hanıkalarda dua-tégbirler ötküzüldi* (... cami tekkelerde dua tekbirler yapıldı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 232)

..., *del öñida paltisini şiltip, ordığa kirip kélivatqandek tuyulatti.* (... tam önünde baltasını oynatarak saraya geliyormuş gibi hissedildi.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 292)

Ular azğanlıqqa yékinlaşqanda, birtop çil “pur” kilip havağa kötürüldi. (Onlar çalığa yakınlaştığında bir sürü yabancı tavuk “pırrr” edip havaya uçtu/yükseldi.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 362)

..., *Şincañda turuşluk sovet kişiliri çégridin qoğlap çikirildi.* (... Şincanda bulunan Sovet adamları sınırdan kovularak çıkarıldı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 442)

..., *kayta-kayta teksürilgen.* (... tekrar tekrar denetlenmiştir.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 4)

..., *Şin şéseyni ziyaret kilişi körsitilgen.* (... Şin şesey’ni ziyaret ettiği gösterilmiştir.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 24)

–*Elvette, senitimiz için, helik için yézildide!* (-Elbette, sanatımız için, halk için yazıldı!) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 264)

Çöpni har kıлма, közüñge sancilidu. (Otu hor görme gözüne sancılır/batar.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 1)

Ak çeriklerniñ nazariti astida Vèrni dégen yerge élip kétildi. (Beyaz askerlerin (rus askerleri) nezareti altında Verni denilen yere gidildi.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 81)

... Mancu généralı Ruñçuan İlini qayturuvéliš mesilisi heqqide sohbet ötküzüş için Ulastaydin kèşiñizğa yolğa çıktı déyilgendi. (... Mancu generalı Runçuan İli'yi geri alma meselesi hakkında sohbet yapmak için Ulastay'dan yanınıza (gelmek için) yola çıktı denmişti.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 81)

Hemde Emir Aliliriniñ huzurida saqlinivatқан nushisi bilen almaştırulidu. (Hem de Emir Alilerin huzurunda bulunan nüshası ile değiştirilir.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 151)

Çoñ anisi oñdisiğa örüldi. (Büyük annesi sırt üstü çevrildi.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 171)

Aysihan ayliniñ yette neziri rozi heytniñ üçinçi küni öz öyida ötküzüldi. (Aysihan teyzenin yedisi Ramazan bayramının üçüncü günü kendi evinde geçirildi.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 171)

Avval ham sey bilen haraqs tartildi. (Önce salata ile şarap çıkarıldı.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 311)

..., tik ösken zeytun tüvide uniñ kápiki éçildi. (... , dik uzayan zeytin dibinde onun kapağı açıldı.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 381)

..., İçkiridin Kumul bilen ötidigan soda karvan yoli eslige keltürülgen. (... , İçkiri'den Kumul üzerinden geçen ticaret kervan yolu tekrar açıldı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 162)

..., nelerdidu asman bilen yer otturisida akuš kök tüvrük peyda kılıp koyun kötürületti. (... , nerelerdedir gögüle yer ortasında beyazımsı mavi sütun oluşturarak fırtına hortumu kopardı.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 491)

1.2.2.2. -(I)n- Morfemi

-(I)n- asli dönüşlülük eki olup failin üzerine dönen hareketi karşılar, uzun bir kullanım sürecinden sonra anlam olarak genişlemiş, dönüşlülük fonksiyonundan başka bir de meçhullük fonksiyonu kazanmıştır. -(I)n- ünlülerle ve -l- ünsüzü ile biten bütün fiillere gelir: *İstanbulda yaşanmaz, eşyalar yenilendi, çalındı, bilindi, bölündü*. -n- eki ünsüzle biten fiillere Eski Türkçedeki gibi ünlü uyumuna bağlı olan yardımcı seslerle bağlanmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde ise bu uyum bozulmuş, yardımcı seslerin sadece düz şekilleri kullanılmıştır: *bul-in, gör-in*. Bu durum günümüzde Özbek Türkçesinde hala devam etmektedir. Morfemin tarihi dönemlerdeki durumuna dair aşağıdaki bölümlerde bilgiler verdik.

1.2.2.2.1. Eski Türkçede

Bu dönemde -(I)n- eki sonu -l harfi de dahil olmak üzere tüm ünsüzlerle ve ünlülerle biten fiil köklerine eklenmektedir: *öt-ün-* “rica et-, dua et-, takdim et-”, *al-in-* “alın-” (almak). *Kılmak* fiilinin -(I)l- ekiyle edilgenleştiği gibi, -(I)n- ekiyle de edilgenleştiğini örneklerde de görmekteyiz: *kıl-in-* “gayret et-, kıl-ın, hazırla-n-”. (Gabain, 2000: 59) Eski Türkçe döneminde -(I)l- ekine nazaran -(I)n- ekiyle oluşan edilgen çatılı fiiller oldukça azdır.

1.2.2.2.2. Karahanlı Türkçesinde

Çatı eklerini fiilden fiil yapma ekleri içerisinde değerlendiren Hacıeminoğlu, Karahanlı döneminin esas eseri olan **Dîvânu Lugâti't-Türk**'te -(I)l- edilgen çatı eki ile kurulmuş fiillere yeniden -(I)n- edilgen çatı eki getirilerek ikinci defa edilgenleştiğini örneklerle göstermiştir:

aç -(i)l-in- “açı-ıl-”, *kapu açlındı* “kapı açıldı”,

süz-(ü)l-ün- “süzül-”, *su süzlündi* “su süzüldü”. (Hacıeminoğlu, 2003: 139)

Bu çatı ekinin tüm ünlü ve -l ünsüzü de dahil tüm ünsüzlerle biten fiil köklerine eklenmesi Karahanlı Türkçesi döneminde de devam etmiş, örneklerde morfemin büyük ve küçük ünlü uyumunun korunduğunu görmekteyiz.

1.2.2.2.3. Harezmi Türkçesinde

Bu dönemde -(I)n- morfeminin edilgen yapıları fiiller oluşturması devam etmiştir. -(I)n- morfemi ile oluşan edilgen çatılı örneklere az rastladık: *baş-la-n-* “baş-la-n-”, *ırğa-n-* “sal-la-n-”, *kıl-in-* “yap-ıl, yarat-ıl-”, *ugur-la-n-* “çal-ın-”. (Hacıeminoğlu, 1997: 142)

1.2.2.2.4. Çağatay Türkçesinde

Çağatay Türkçesi döneminde *-(I)n-* morfemi sonu *-l* ile biten fiiller hariç, tüm ünlü ve ünsüzle biten fiillere eklenerek edilgen çatıyı oluşturmuştur. Çağatay Türkçesine ait örneklerle gelince: *kapsa-n-* “kapla-n, kuşatıl-, sar-ıl-”, *boya-n-* “boya-n-” vb. (Eckmann, 1996: 86)

1.2.2.2.5. Eski Anadolu Türkçesinde

Türk dilinin bundan önceki tarihi süreçlerindeki gibi bu dönemde de *-(I)n-* morfemi ünlü ve *-l* ünsüzü ile biten fiil köklerine gelmektedir. Bu dönemi diğerlerinden ayıran esas özellik, morfemin genellikle düz-dar, nadiren dar-yuvarlak olmasıdır: *bil-in-*, *bul-in-*, *döşe-n-*, *okı-n-*. (Timurtaş, 2012: 119)

1.2.2.2.6. Türkiye Türkçesinde

Jean Denny'ye göre fiil tabanı ünlüyle sonlanmış ise edilgen çatı morfemi dönüşlü çatı morfemi olan *-n-* ile aynı şekilde olduğundan bundan doğabilecek anlam karışmasından sakınmak için edilgen çatı ekini katmerlemek gerekiyor. (Denny, 1941: 353) *ara-n-il-*, *bekle-n-il-*, *iste-n-il-* vb.

1) Herhangi bir ünlüyle biten fiil tabanlarına *-(I)n-* edilgen çatı eki gelebilir: *acın-*, *açıklan-*;

2) *-l* ünsüz sesiyle biten fiil tabanlarına *-(I)n-* edilgen çatı eki gelebilir: *bil-in-*, *böl-ün-*, *çal-ın-*, *del-in-*.

Muharrem Ergin'e göre *-n-* eki *-n* ile biten fiil köklerine getirilmemektedir. Çünkü kökün bir sesi gibi görünen bu ünsüz aslında *-n-* ekidir. Bu fiillerin anlamlarında da dönüşlülük ifadesi vardır (*öğren-*). (Ergin, 1986: 202) Zeynep Korkmaz'ın görüşüne göre *-l* ünsüzü ve ünlü ile biten fiillerde bir ses uyumsuzluğu yaratacağından, bu uyumsuzluğu önlemek için edilgenlik eki olarak *-(I)n-* morfemi kullanılır. (Korkmaz, 2007: 177) Aziz Merhan'a göre bu sebepten dolayı bazı fiil tabanlarından gelen edilgen ve dönüşlü görünüşler addaş olur: *koru-n-mak* (başkası tarafından); *koru-n-mak* (kendini korumak). (Merhan, 2012: 69) Doğacak ses uyumsuzluğunu önlemek için *ye-n-*, *de-n-*, *söyle-n-*, *bil-i-n-* örneklerinde de görüldüğü gibi edilgenlik eki olarak *-n-* eki getirilir. Ek, sonu ünlü ve *-l* ile biten sözcüklere asla getirilmemekte, bu tür fiillerin edilgen şekilleri *-n-* ile yapılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde *-(I)n-* Morfemine Ait Örnekler

... yemek bahsi kapanmış. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 381)

Yokuş ona bir duvar kadar dik görünmüştü. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 95)

Sonradan yakalandı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 225)

Türkiye 'ye dönerken yakalanmış. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 223)

Ama bir sonuca ulaşmamız imkansız görünüyordu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 13)

Küçük alan süt mavisi bir aydınlıkla kaplanmıştı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 3)

Hangi ırktan, hangi kavimden, hangi dinden, bilinmez. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 23)

Altında, "İstanbul'un Sivil Mimarisini Koruyalım", cümlesi okunuyordu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 53)

Dün gece bir ceset daha bulundu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 133)

İngiltere'den Mısır'a kadar ülke toprakları bu taşta olan uzaklıklarına göre hesaplanırdı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 333)

Alt satırlarında propofol sözcüğü okunuyordu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 533)

1.2.2.2.7. Azerbaycan Türkçesinde

Geçişli fiil köklerine *-(I)n-* edilgen çatı eklerinden biri getirilerek edilgen çatılı geçişsiz fiil oluşturulur. *-(I)n-* edilgen çatı eki yukarıda da belirttiğimiz gibi yalnız *-l-* ünsüzü ile biten fiillerde (*çal-ın-*, *bil-in-*, *böl-ün-* vb.), ünlü ile biten fiillere (*ok-un-* vb.) eklenir. Muhtar Hüseyinzade'nin görüşüne göre isim ve sıfatlara *-lA-* morfemleri getirilerek oluşan türemiş fiiller geçişli oldukları için sadece *-n-* eki gelmekle edilgen fiil olabilmektedirler: *yol-la-n-*, *bağ-la-n-*, *ayak-la-n-*, *pay-la-n-* (dağit-ıl-) vb. (Hüseyinzade, 1983: 160)

Azerbaycan Türkçesinde *-(I)n-* Morfemine Ait Örnekler

"Gülüstan" bağlandı o günden beri. (B.V., G., Bakı 2004, s. 78)

Yarıya bölündü, yüz, yüz elli il. (B.V., G., Bakı 2004, s. 80)

Yéne telefon seslendi. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 253)

Éyni hareketlerden daha süretli, daha güçlü neticeler alınırdı. (Aynı hareketlerden daha

güçlü sonuçlar oluşturuldu.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 283)

“Laçın” mahnisinin son bendi seslenirdi. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 303)

Eziyetler başlandı. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 313)

Fenerlerin deyirmi lampaları yellenirdi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 81)

Sifetindeki pudranın narın tozu gara jakétinin sinesine sepelendi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 141)

Göytepe kendinin yastı gazma dahmaları Kürün sahiline geder sepelenmişdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 7)

Tepelerin, çöllerin üzerine solğun ışığı çilenmişdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 67)

Seheng onun çiyininden düşüb üç-dörd addım gabağa dığırlandı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 57)

Seliğe ile süpürülüb, su çilenmiş torpağı döşemeye hesir salınmışdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 137)

Tepelerin zirvesi narıncı renge boyanmışdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 67)

Dan yérine gücle seçilen çehrayı reng çilendi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 167)

Onun gözlerinde her şey bir-birine garişib dumana büründü. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 167)

Dodağları azca galınlaşib sulanmışdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 227)

Buğumundan çatlayıb aralandı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 267)

Papiros deyenin üstüne sepelendi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 277)

Ocağı közerib tüstülendi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 317)

Sizin şöbenin telebesi Göytepeli mektebin dahili intizam gaydalarını kobudcasına pozduğuna göre yéddi gün hebse salınsın, tekce su ve yavan çörekden başğa héç ne vérilmesin, bir ay mekteb erazisinden çıhmağı hüğüğü elinden alınsın. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 367)

Cıgır talanın gurtaracağında haçalandı. (Dar yol ikiye bölündü.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 177)

..., *şerab paylanır.* (... , şarap dağıtılıyor.) (M.H., N., Bakı 2005, s. 130)

1.2.2.2.8. Başkurt Türkçesinde

Başkurt Türkçesinde *-(e, i, o, ö)n-* eki kendi kendine yapma veya olma ifade eden, öznesi kendi kendisine etki eden, yaptığı işten etkilenen dönüşlü çatılı fiiller yapar. A. A. Yuldaşev'in görüşüne göre *-(i/e, o/ö)n* çatı ekleri kök ve *(al-in-*, "al-ın" veya *el-en* "as-ıl-") ve sondaki hece *-la, -le* ile *(başla-n* "başlamak", *eşle-n* "yapılması gereken") biten gövdelere, aynı zamanda iki karmaşık kök olduğunda, bu kökün birinci hecesi *-l-* ile bittiğinde, sonraki hecesi ise *-a-* veya *-e-* (*alda-n* "aldatılmış olmak") ile biten fiillere gelebilmekte, kalan diğer durumlarda *-(i/e, o/ö)l* eki kullanılmaktadır. (Yuldaşeva, 1981: 245) Suzan S. Tokatlı'ya göre isimden fiil yapma ekleri olan *-la-*, *-le-* eklerinden sonra gelen *n-* eki bu eklerle kalıplaşmış şekilde de görünmektedir: *yol-la-n-* "yol-la-n-". (Tokatlı, 1994: 90) İsmet Biner'e göre *-la, -lä, -l* harfleriyle biten fiillere *-n, -en, -in, -on, -ön* ekleri gelir: *Äyt-il-* "konuşul-"; *başla-n-* "başlan-"; *öyrän-il-* "öğrenil-". (Biner, 2014: 123)

Başkurt Türkçesinde *-(I)n-* Morfemine Ait Örnekler

..., *goyaştan yarılıp bütkén gayaları éllé gayzan ağarıp, buzarıp kürene.* (... , güneşin etkisinden yarılmış kayalar bir yerlerden beyazlaşmış grileşmiş şekilde görünüyor.) (Z.U., A.K., Öfö 2005, s. 210)

Attıñ muyını gızıl gan menén gaplana. (Atın boynu kırmızı kanla kaplanıyor.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 66)

1.2.2.2.9. Tatar Türkçesinde

Tatar Türkçesinde *-in-, -in-, -n-* edilgenlik ve dönüşlülük ekidir, *yıv-in-* "yık-a-n-", *bidä-n-* "süs-le-n-". Tatar dilbilimcilerine göre Tatar Türkçesinde *-l* ekini kabul etmeyen fiiller *-n* eki ile edilgen çatıyı oluşturur:

1) Söz konusu fiil eğer *-l* harfi ile bitiyorsa o zaman *-n* eki eklenir: *Al-, al-ın-* (al-, al-ın-), *bel-, bel-en-* (bil-, bil-in-), *sal-, sal-ın-* (sal-, sal-in-);

2) Eğer söz konusu fiil *-la* ile sonlanıyor ise o zaman *-n* eki eklenir: *bikle-, bikle-n-*, *sakla-, sakla-n-*;

3) Eğer sondaki iki heceyi oluşturan harfler ilk hecede *-l* ihtiva ediyorsa o zaman da *-n* kullanılır: *alda-, alda-n-*, *çolga-, çolga-n-*, *ülçe-, ülçe-n-*.

Bunun haricinde bütün durumlarda *-l-*, *-ıl-* ya da *-il-* ekleri eklenebilir. (Zakiyev, 1993: 165)

Tatar Türkçesinde *-(I)n-* Morfemine Ait Örnekler

... *digen yazu saklana.* (... diye yazı saklanmış.) (G.H., H., Kazan 1981, s. 67)

Ul könne dé anıñ eş köné bik matur başlangan ide. (O gün onun iş günü çok güzel başlanmıştı.) (G.H., H., Kazan 1981, s. 117)

Kérim Timbikov brigadasının tuu tarihi éné şul könnérdén başlandı. (Kerim Timbikov ekibinin doğum tarihi işte o günlerden başlandı.) (G.H., H., Kazan 1981, s. 147)

... *méclis, vak ineşlér kebek, törle tarmaklarga bölünde.* (... meclis ufak çaylar gibi çeşitli dallara bölündü.) (G.H., H., Kazan 1981, s. 187)

... *öy yannarında sirék-mirék keşelér söyləşep torganı kürené ide.* (... evin yanlarında seyrek adamların konuştuğu görünüyordu.) (G.H., H., Kazan 1981, s. 207)

Sıyerlarnıñ ozınaygan yonnarına bés béylénde. (Tuhafların uzunlaşmış yünlerine don örüldü.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 3)

Şéhér üzégendégi kunakhanédé mené digén urınnar ézerlégén. (Şehrin merkezindeki misafirhanelerde çok iyi yerler hazırlanmış.) (M.G., D.G., Kazan 1998, s. 53)

... *süz yalğanmadı.* (... söz eklenmedi.) (A.G., C.K.K.B., Kazan 1982, s. 163)

1.2.2.2.10. Özbek Türkçesinde

Aziz Merhan'a göre *-n-* ekinin asli görevi dönüşlü fiiller türetmek olsa da, fiilin son hecesinde *-l-* ünsüzü bulunanlar ve ünlü ile biten bazı fiillerde edilgenlik bildirir: *bağla-n-*, *gil-*

in-, *yul-in-* (*yol-un-*) vb. (Merhan, 2012: 69) Karluk grubu Türk lehçelerine özgü olan bir durum olan *-i-* sesinin yokluğu nedeniyle edilgen çatı ekleri *-in* istisna olmakla, sadece düz ve dar ünlülerin hesabına *-in*, *-n* şekillerindedir: *böl-in-di* (böl-ün-dü), *kor-in-di* (gör-ün-dü) vb.

Özbek Türkçesinde *-(I)n-* Morfemine Ait Örnekler

..., *mening garcli «lodoçkam» çäng-gä beländi.* (... , benim çingiraklı tekne tozana büründü.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 90)

Yol çetidä kıp-kızıl kızgaldâklar gilâmdak tâvlanadi. (Yol kenarında kıpkırmızı kızgaldaklar (bir tür çiçek) halı gibi yanıyordu.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 90)

Hâtin kişining tuşigä beşik kirsä, ongida tâbut korädi, degän gâp kulâgimğa çalingan edi. (Kadın rüyasında beşik görse önünde tabut görür lafı kulağıma duyulmuştu.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 180)

Dukânhananing kuçägä qaragan, âyna orniga şaldırâg kâgâz yopiştirilgan kiçkinä derâzâsi uzâqdan hîrâ yaltirab korindi. (Dükkanın sokağa bakan pencere yerine parlayan kağıt yapıştirilmiş küçük kapısı uzaktan solgun parlak göründü.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 71)

Yahlit dâvlät, bilmädim, neçä boläkkä bölinädi. (Yekpare devlet, bilemiyorum, kaç parçaya bölünecek.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 111)

Umrim zâhârlängändi. (Ömrüm zehirlendi.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 171)

Kâzânga yangi soyilgan koyning goştidan toldirib şorva sâlinädi. (Kazana yeni kesilmiş taze koyun etinden doldurup etli çorba yapıldı.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 82)

Yaqında direktorimiz hämmämizni toplab, hâzir butun şâhâr boylab yulğiçilarga qarşi uruş elân kilindi ... dedi. (Yakında müdürümüz hepimizi toplayarak şimdi bütün şehir boyunca bozunculara karşı savaş ilan edildi ... dedi.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 406)

Âdätdä, kättä harbiy yürüşlär bahâr vä yâz âylarida başlanar. (Genellikle, büyük askeri yürüyüşler bahar ve yaz aylarında başlanır.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 208)

Âltin Orda yer bilän yâksân kilingan. (Altın Orda yerle bir edilmiş.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 101)

Bu kitábning muqaddimäsida Şamiyning Amir Temürdän қандай тәпшириғ олғани hikâyä қilingan edi. (Bu kitabın girişinde Şamiy'in Emir Timur'dan nasıl vazife aldığı hikaye edilmişti.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 167)

1.2.2.2.11. Uygur Türkçesinde

Uygur dilblimcileri Abdurrahim Rahman ve Yari Ebeydullah'a göre Uygur Türkçesinde aynı bir fiile *-n-*, *-in-*, *-un-*, *-ün-* eklerinden biri getirildiği zaman o fiil dönüşlü çatılı, *-l-*, *-il-*, *-ul-*, *-ül-* eklerinden biri getirildiği zaman ise edilgen çatılı fiile dönüşüyor: *göründü* – dönüşlü çatı, *görüldü* – edilgen çatı. (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1618) Doğu Türkçesinde veya Karluk Türkçesinde *-n-* ekiyle edilgenlik oluşturan fiiller diğer Türkçelere göre daha azdır.

Uygur Türkçesinde *-(I)n-* Morfemine Ait Örnekler

... hayat oniñğa téhimu kañ kuçaq éçivatқandek bilinetti. (... hayat ona dahi kucak açmış gibi biliniyordu.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 233)

Natonuş bir ayalniñ gemi oniñğa yüklendi. (Tanımadığı bir kadının sorumluluğu ona yüklendi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 33)

Az ötmey Süpürginiñ қolığıға sunin şalapşıған avazi añlandi. (Az geçmeden Süpürge'nin kulağına suyun şapırdatan sesi geldi/duyuldu.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 43)

Çoñ bir yeşil bostanliғ körünetti. (Çok büyük bir yeşil bostan görünüyordu.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 73)

Bu adémiñ muşu şhérdiki hénila hörmétlik adémlérdin ikénliki bilinip turatti. (Bu adamın bu şehirdeki bayağı hörmətli adamlardan olduğu biliniyor.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 83)

Alté-yétté saatlik vaқtim yemék-içmék setivelişқа sérp қilindi. (Altı yedi saatlik vaktim yemek içmek alışverişine sarfedildi.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s.121)

Қızlarniñ gizasigila yétmiş yün hécléndi. (Kızların sırf yemeğine yetmiş yuan harclandı.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s.121)

1953 yili “tarihi éksilinkilabçı” degén bétnam bilén қolға eliniptu. (1953 yılı “tarihi karşıdevrimci” diye töhmetle tutuklanmıştır.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 41)

– *İçkirigé kir! –degén avaz aňlandi.* (–İçeri gir! – diye ses duyuldu.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 41)

... *dép atalğan dehkanlar kozgılıni éné şundak başlandi.* (... diye adlandırılmış çiftçi isyanı işte öyle başladı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 42)

..., *baş-közi yerilğan Amankul terékké bağlap taşlandi.* (... , baş gözü yarılmış Amankul kavak ağacına bağlanarak bırakıldı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 102)

..., *mésçit-médrésélér bina kilingan.* (... , cami-medreseler inşa edilmiş.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 162)

Sayniñ içi çañ-tozan bilén kaplandi. (Çölün içi toz toprakla kaplandı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 192)

Qarañgu dalanda Şaméhsut bilén Aysé Appakniñ piçirlaşliri aňlandi. (Karanlık koridorda Şamesutla Ayşe Appak’ın fısıltıları duyuldu.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 202)

Bular üç topka bölünidu. (Bunlar üç kala ayrılır) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 262)

..., *yoğan töt burcéklik kızıl tamğa besilğan elan çaplandi.* (... , büyük dört köşeli kırmızı damğa basılmış ilan yapıştırıldı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 422)

Bu höküm şu keçisi Matuñlik téripidin icra kilindi. (Bu hüküm o gece Matunli biri tarafından yapıldı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 422)

... *Katolik kalendari boyıçé 1874 – yil 2 – ayniñ 2 – küni Qeşkerde imzalandi.* (... Katolik takvimince 1874 yılının şubat ayının ikinci günü Kaşkar’da imzalandı.) (A.E., B., Ürümçi 1997, s. 151)

..., *“tarih tétkikati” jurnilida elanmu kilindi.* (... , “tarih tatkikati” dergisinde yayınlandı da.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 301)

..., *şaraqlımaydığan zéncir bilén bağlandim.* (... sessiz zincirle bağlandım.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 361)

Ularñıñ cavabsiz kelivatқан sualliri yaylaқта goñuldavatқandék bilindi. (Onların cevapsız kalan soruları yaylada vızıldıyormuş gibi hissedildi/bilindi.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 361)

Bir nüshası vaqtincé Émir Aliyliriniñ huzurida saklanidu. (Bir nüshası geçici olarak Emir Alilerinin huzurunda tutulur.) (A.E., B., Ürünçi 1997, s. 151)

Tablo 4: Türk Lehçelerinde Edilgen Çatı Ekleri

Oğuz Grubu		Kıpçak Grubu		Karluk Grubu	
Azerbaycan Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Tatar Türkçesi	Özbek Türkçesi	Uygur Türkçesi
Mechul Növ	Edilgen Çatı	Töşöm Yünelişi	Töşöm Yünelişi	Meçhul Nisbati	Meçhul Derice
<i>-n, -ın, -in, -ın, -ün;</i> <i>-l, -ıl, -il, -ıl, -ül</i>		<i>-ın-, -in-, -on-, -ön-, -n-ıl-, -il-, -ol-, -öl-, -l-</i>	<i>-l-, -ıl-, -il-, -n, -ın, -in,</i>	<i>-l-, -il-, -n-, -in-</i>	<i>-l-, -il-, -ul-, -ül-, -n-, -in-, -un-, -ün-</i>

Yukarıdaki paragraflardan da görüldüğü üzere Türk lehçelerinde *-(I)l-* edilgen çatı eki genellikle ünsüzle biten fiillere eklenmektedir. Özbek Türkçesindeki bir örnekte ekin ünlü ile biten fiile geldiği görüldü. Özbek Türkçesindeki bu istisna Çağatay Türkçesinin özelliğidir: *Namâz şu yerda mehmânñanada okıldı.* (Namaz şurada misafir odasında kılındı) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 41) *-(I)n-* edilgen çatı eki ünlü ve *l* ünsüzü ile biten fiillere eklenmektedir. Bu ekin Türk lehçelerindeki konumunda farklılık görülmedi.

1.2.3. Öznesiz Meçhul Çatı veya Şahıssız Çatı

Hint-Avrupa dillerinde edilgen çatı sadece geçişli fiillerden oluşmaktadır. Türk lehçelerinde ise geçişsiz fiillerden oluşan bir grup edilgen çatılı fiiller vardır ki, onların öznesi veya onun yerini dolduran nesnesi bulunmamaktadır. Diğer Türk lehçeleri içerisinde sadece Azerbaycan Türkçesinde bu sorun çözülmüş ve öznesi bulunan çatıya *meçhul növ* (*edilgen çatı*), öznesi bulunmayan çatıya ise *şahıssız növ* (*öznesiz meçhul çatı*) denilmiştir. Edilgen çatı geçişli fiillerden oluştuğu halde, meçhul çatı geçişsiz fiillerden oluşmaktadır: *acın-, bakıl-, basıl-, uyun-, Soğuktan yürünemiyor; Kalabalıktan metrobüse binilemiyor.*

Azerbaycan Türkçesindeki gramer kitapları dışında diğer Türk lehçelerindeki gramer kitaplarında geçişsiz fiillerden oluşan edilgen çatılı fiillerden ayrıca bahsedilmemiştir. Geçişsiz fiillerden oluşan edilgen çatılı fiiller için ayrı bir bahis açmaya gerek var mıdır diye de Türkiye’de dilbilimciler arasında çeşitli görüşler mevcuttur. Diğer çatılarda olduğu gibi edilgen çatılı fiiller de hem geçişli, hem de geçişsiz fiillerden oluşmaktadır. Birtakım çatılar geçişli veya

geçişsiz fiillerden oluşsa da cümlede nesne ve öznenin varlığını değiştirecek duruma rastlanılmamaktadır. Edilgen çatı ise eğer geçişsiz fiillerden oluşmuşsa öznesini kayb eder, bu durum geçişsiz fiillerden oluşan edilgen çatıyı diğer fiil çatılarından ayırmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde yer alan *şahıssız növ (öznesiz meçhul çatı)* ve *meçhul növ (edilgen çatı)* her ikisi Türkiye Türkçesi dahil olmakla, diğer Türk lehçelerinde de edilgen çatı başlığı altında konu edilmektedir. Dilbilimcilerden sadece Zeynep Korkmaz Türkiye Türkçesinde *meçhul çatı (öznesiz meçhul çatı)* için ayrı bir başlık açmıştır: “Edilgen çatıda özne belirtilmemiş olsa bile, yine de cümlenin örtülü kalmış bir öznesi vardır. Meçhul çatıda ise özne bilinmemektedir. Meçhul çatı geçişsiz fiillerden kurulan öznesiz çatıdır” (Korkmaz, (b) 2003: 197).

Ümit edilir ki, inşallah pek yakında caminizde namaz kılmak nasip olur. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 493)

Her türlü haşerata karşı koruduğuna inanılıyormuş. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 43)

Bilal Yücel’in görüşüne göre Türkiye’de diğer dilbilimciler meçhul çatıyı *geçişsiz öznesiz fiiller* diye nitelendirerek onu edilgen çatı başlığı altında göstermiştir. Dilbilimciye göre işteş, dönüşlü çatılı ve sonunda ünlü veya *l* ünsüzü taşımayan fiillere getirilen *-(I)l-*, *-(I)n-* ekleri geçişli fiillerle edilgen çatı kurarken, geçişsiz fiillerle öznesiz çatı (*alışıl-*, *karşılaşıl-*, *sözleşil-*; *çekinil-*) kurmaktadır. (Yücel, 1999: 175)

Bu yolda araba sürülmez; (edilgen çatı)

Bu yolda durulmaz, yürünmez; (öznesiz meçhul çatı)

Oradan Teke iline, ta Kızılcağaya’ya kadar varılacaktı. (öznesiz meçhul çatı) (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 161)

Azerbaycanlı dilbilimci Muhtar Hüseyinzade bu görüş doğrultusunda şunları belirtmektedir: “Geçişsiz fiillere eklenen edilgen çatı ekleri sonucunda fiilin nesnesi ismin yönelme, bazen de çıkma halinde kullanılarak şahıssız çatılı fiili oluşturmaktadır: *Tapşırılan yere gédildi.* (Söylenilen yere gidildi.)”. (Hüseyinzade, 1983: 160) Azerbaycanlı dilbilimci Zerife Budagova Türkoloji edebiyatta öznesiz meçhul çatının geçici şekilde edilgen çatı içerisinde izah edildiğini belirtmektedir: “Türkologlar edilgen çatılı fiillerin hem geçişli, hem de geçişsiz fiillerden oluştuğunu söylemektedirler. Fakat son yıllarda onlar öznesiz meçhul çatı

ile edilgen çatıyı ayırmaya gayret etmişlerdir. Azerbaycan dilinde ve diğer Türk lehçelerinde edilgen çatı geçişli, öznesiz meçhul çatı ise geçişsiz fiillerden oluşmaktadır”. (Budagova, 1980: 241) Özbek dilbilimcisi A. Hociyev edilgen çatılı fiillerin geçişsiz fiillerden de oluşabildiğini belirterek bu fiilleri *şahıssız* veya *öznesiz fiil* olarak edilgen çatılı fiiller bahsinde değerlendirmiştir. (Hociyev, 1973: 100)

Öznesiz meçhul çatıya ilişkin Türkiye, Azerbaycan ve Özbekistan dilciliğinde bahsedilmiş, sadece Azerbaycan dilciliğinde öznesiz meçhul çatı fiil çatıları içinde yer almıştır.

1.3. DÖNÜŞLÜ ÇATI

1.3.1.1. Dönüşlü Çatı Kavramı Hakkında Genel Dilbilim Bakışı

Öznenin yaptığı işin tekrar özneye döndürebilen fiiller dönüşlü çatılı fiillerdir. Hint-Avrupa dilciliğinde dönüşlü çatı kategorisi yoktur ve bu çatı birtakım zamirlerin ve kendinde dönüşlülük anlamı barındıran fiillerin hesabına oluşmaktadır. Latince 3. şahıs zamiri mevcut olmayıp hem tekil, hem de çoğul için kullanılan *sui, subi, se* “kendi”, “kendileri” anlamına gelen dönüşlülük zamirleri vardır. Bu zamirin accusativus hali ile bazı fiiller dönüşlü ifade oluşturur, öznenin yaptığı iş kendi üzerine döner: *Puer se lavat.* (Çocuk kendini yıkıyor/yıkıyor.) (*Is*) *se laudat.* ((O) kendini övüyor/övünüyor.) (*Li*) *se laudant.* (Onlar kendilerini övüyorlar/övünüyorlar.) (Öktem, 1994: 32) Fransızca da fiil çatısı üç çatıdan: *etken (la voix)*, *edilgen (la voix passive)* ve zamir ile vücuda gelen çatı (*la voix pronominale*)’dan ibarettir. Dönüşlü ve işteş çatılar zamir ile vücuda gelen çatı (*la voix pronominale*)’ya dahildir. Bu zaman Latince olduğu gibi dönüşlülük zamiri devreye girer: *Henri se blesse.* (Henri kendi kendini yaralıyor/yaralanıyor.) İngilizcede dönüşlü çatı dönüşlülük zamirleri (*myself* (kendi), *yourself* (kendin), *himself* (kendisi), *herself* (kendisi), *itself* (kendisi), *ourselves* (kendimiz), *yourselves* (kendiniz), *themselves* (kendileri)) ve etken çatıyla oluşmaktadır: *I washed myself.* (Ben yıkandım.) *I told myself.* (Kendi kendime söyledim.)

1.3.1.2. Türkiye Dilciliğinde Dönüşlü Çatı Kavramı

Jean Deny’ye göre dönüşlü çatıda fiil öznenin kendi üzerinde veya kendisi için yaptığı hareketin etkisine, özellikle kendisinin doğrudan doğruya veya dolayısıyla uğradığını bildirir. (Deny, 2012: 331) Tahsin Banguoğlu’na göre söz içinde kimse (özne) olan kendisi üzerinde kılıcıysa fiil tabanı bir *-in* eki alıp *dönüşlü görünüşe* girer. Dilbilimciye göre dönüşlü çatıda fiilin özne üzerine etkisi iki şekilde olur:

1) doğrudan-doğruya: *kadıncağız döğündü-kadıncağız kendini döğdü*. Burada özne aynı zamanda cümlenin nesnesidir.

2) dolayısıyla: *Zeynep bir elbise dikinmiş-Zeynep kendisine bir elbise dikmiş*. Burada ise cümlenin başka bir nesnesi var ve bu, öznenin kendisi değildir. (Banguoğlu, 1974: 415)

Zeynep Korkmaz da bu doğrultuda dönüşlü çatılı fiillerde, yapılan işin iki şekilde özneye dönüştüğüne değinmiştir:

1) yüklem gösterdiği iş, doğrudan doğruya özneye döner: *Kadıncağız soğuktan köşeye büzüldü* (nesne yoktur).

2) fiilin yaptığı iş özneye dolaylı olarak döner: *Çocuklar çantalarını yüklenmiş*. (Korkmaz, (c) 2003: 552)

Kaya Bilgegil dönüşlü çatı için “öznenin işi kendi kendine yaptığı, ya da yapılan işin etkisinin özneye döndüğünü bildirir” tanımlamasının kullanıldığını, fakat “Ahmet çalışıyor” cümlesinde “çalışıyor” dönüşlü bir fiil olmadığı halde, öznenin arada bir vasıta olmaksızın işi kendi kendine yaptığını bildirmektedir. Dilbilimciye göre bu tanım yanlıştır. Doğru olan tanım ise budur: “Eyleme ait etkinin doğrudan-doğruya veya dolaylı olarak özneye geçişini ifade eden fiiller, dönüşlü fiillerdir”. (Bilgegil, 1982: 279) Ömer Demircan’ın görüşüne göre dönüşlü çatıda *özne-bağımlı-nesne* seçimi dönüşlü “*kendini/e*” adlı ile belirtilir. “Kimi yüklerle bu adıl, yükleme katılan *-(I)n-* ekiyle yapı-dışı bırakılabilir: Mehmet kendini yıkadı > Mehmet yıka-n-dı. Ne var ki bu dışlama her dönüşlü nesneye uygulanmaz: “Ayşe kendini beğeniyor” yerine “Ayşe beğen-**in**-iyor” denmez veya “Ayşe kendine bakar” yerine “Ayşe bak-**m-ır**” denmez”. (Demircan, 2003: 14)

Dönüşlü çatı konusunda Türkiye dilbilimcileri aynı görüştedirler. Dilbilimciler dönüşlü çatı eklerinin her fiile eklenemeyeceğine de dikkat çekmiş ve bu doğrultuda görüşlerini bildirmişler.

1.3.1.3. Azerbaycan Dilçiliğinde Dönüşlü Çatı Kavramı

Muhtar Hüseyinzade’ye göre *dönüşlü çatı* eylemi yapanla (özne ile) üzerinde iş icra olunan eşyanın (nesnenin) arasındaki ilişkiyi bildirmektedir. Bu çatıda özne nesnenin yerine gelmektedir. *Yuyundu (yıkandı)* fiilinden sonra hiçbir tamlama sorusu verilemez. Yalnız öznenin sorusunu vererek işi yapanı ve üzerinde iş icra olunanı ortaya çıkarmak mümkündür. Dış görünüşünden dönüşlü çatılar edilgen çatılara benzese de fiilin özneye veya nesneye olan

ilişkinde bakarak onları birbirinden ayırabiliriz. (Hüseynzade, 1983, s. 161) Zerife Budagova bu görüşe katılarak dönüşlü çatılı fiillerin geçişli fiillerden oluşmakla işin onu icra edenin kendisine döndüğünü ve burada öznenin kendisi için bir eylem gerçekleştirdiğini bildirir. (Budagova, 1980: 255)

Azerbaycanlı dilbilimciler dönüşlü ve edilgen çatıların benzerliğine değinmiş, anlamlarına ve geçişli veya geçişsiz fiillerden oluştuğuna bakılarak onları birbirinden ayırmanın kolay olduğunu belirtmişlerdir.

1.3.1.4. Başkurdistan Dilciliğinde Dönüşlü Çatı Kavramı

N. K. Dmitriyev'e göre dönüşlü fiiller, öznenin tek şahıs üzerinde birleştiği durumlardır. Hareket burada onu meydana getiren kişiye döner. (Dmitriyev, 1948: 184) A. A. Yuldaşev'in görüşüne göre ise dönüşlü fiillerin esas özelliği dönüşlü çatı eklerinin doğrudan fiil köklerine eklenmesidir, köke eklenen bu ekler sayesinde geçişli fiiller geçişsizleşir: *hoyon-* "sevin-", *hoy-* "sev-, okşa-", *tartın-* "sıkıl-, çekin-, yüzü tutma-", *tart-* "çek-, çekiver-, çıkar-, ayart-, gönlünü kaptır-, kapıl-". (Yuldaşev, 1981: 262) M. V. Zeynullin'in görüşüne göre her fiilden oluşamayan dönüşlü çatıda eylem nesneye değil, özneye dönmektedir. (Zeynullin, 2005: 253)

Başkurt dilbilimcileri dönüşlü çatının özelliklerine dikkat çekmiş, dönüşlü çatının her fiilden oluşmadığını belirtmişlerdir. Genel konu itibarile Başkurt dilbilimcileri arasında dönüşlü çatı konusunda görüş ayrılığı sezilmedi.

1.3.1.5. Tataristan Dilciliğinde Dönüşlü Çatı Kavramı

M. V. Zeynullin'e göre dönüşlü çatıdaki fiiller diğer çatılar gibi her fiilden oluşmamaktadır. (Zeynullin, 2005: 253) Tatar dilbilimcilerine göre dönüşlü çatılar büyük oranda geçişli fiillerden oluşmakla beraber edilgen yapıdaki fiillerde olduğu gibi kendi başına edilgen bir anlam vermektedirler: *Saylan-* "seçil-", *ülçen-* "ölçül-", "tartıl-", *tögellen-* "sona ermiş ol-". Edilgen hallerde olduğu gibi geçişsiz fiillerin dönüşlü hallerinde de eylemi yapanın istemsiz hareket ettiği görülür. Örnek olarak: *Yoklan-* "uyukla-", *songa kalın-* "gecik-". (Zakiyev, 1993: 174, 177) Dilbilimci N. Ostraufov Tatar dilinde ele alınmayan bazı hususları da ayırmaktadır. Yazar bunun haricinde bazı ekleri etimolojik olarak inceleme gereği duymuştur. Onun fikrine göre dönüşlü fiil eki *-n-* kendine doğru bir dönüş *üzen* "kendin" anlamını vermektedir. (Zinnatullina, 1969: 32) K. Z. Zinnatullina'ya göre dönüşlü fiil çatı yapısı ele alınırken hareket doğrudan yapana döner. Tatar Türkçesinde türemiş bazı yapılar da buna örnektir: *üt-* "geç-", *üten-* "yalvar-", *karan-* "bakın-". (Zinnatullina, 1969: 41) Tatar

dilbilimcilerine göre eğer bir fiil herhangi çatı ekini almışsa o fiil bir daha dönüşlü hale gelmez, dönüşlü çatıdan sonra herhangi bir çatı eki eklenememektedir.

Dönüşlü çatı konusunda Tataristan dilciliğinde çeşitli görüşler olsa da birbiri ile keskin şekilde çelişen görüşler bulunmadı.

1.3.1.6. Özbekistan Dilciliğinde Dönüşlü Çatı Kavramı

Azim Hociyev'in görüşüne göre dönüşlü çatıda hareketin nesnesi ile öznesi bir şahıstır, fiilin dönüşlü çatısı özne tarafından yapılarak yine öznenin kendisine dönüşünü bildirmektedir. Bu yapıda geçişli fiil geçişsiz fiile dönüşmektedir. (Hociyev, 1973: 93) Muanbar Aglamova'ya göre dönüşlü çatıda obje yani nesne yoktur, sadece özne vardır, dönüşlü çatılı fiiller geçişli fiilleri geçişsiz hale getirdiği için de herhangi bir nesneye ihtiyaç duymamaktadır ve cümlede esas olarak özne ve eylem ilişkisi vardır. (Togrulovna, 137) Hociyev'in diğer bir görüşüne göre dönüşlü çatı geçişli fiillerden oluşsa da her geçişli fiilden oluşabilir anlamına da gelmez. Örneğin: *oku-, ek-, bin- kes-, tik-* fiilleri geçişli fiiller olsa da onlardan dönüşlü çatı yapılamaz. Çünkü bu fiilleri bildiren hareket her zaman nesne düşüncesine bağlıdır. (Hociyev 1973: 94)

Özbek dilbilimcilerine göre dönüşlü çatı sadece geçişli fiillerden oluşsa da her geçişli fiilden de oluşmamaktadır. Dönüşlü çatı konusunu anlatımı itibarile dilbilimciler arasında farklı görüş sezilmedi.

1.3.1.7. Uygur Dilciliğinde Dönüşlü Çatı Kavramı

Hamit Tömür'e göre dönüşlü çatıda özne eylemin gramer öznesinin hem anlamca nesnesi, hem de anlamca öznesi veya hem anlamca nesnesi, hem de eylemin başlatıcısıdır:

Ehmet dohturğa körüندی (Ahmet doktora göründü/doktora gitti) cümlesindeki *körün-* biçimi için gramerce öznesinin, bir yandan, asıl işin anlamca nesnesi, diğer yandan da asıl işin yapılmasına neden olan kişi olduğunu göstermeye hizmet eder.

1) Hem anlamca nesne, hem de anlamca özne durumunda:

U daim mahtinidu (*U daim özini özi mahtaydu*) (O sürekli böbürleniyor (Sürekli kendini övüyor)).

2) Hem anlamca nesne, hem de işin başlatıcısı durumunda:

Bala maña etildi (Bala maña özini atti) (Çocuk bana atıldı (Çocuk kendini üstüme attı)).
(Tömür, 2003: 392, 395)

Uygur dilbilimcileri dönüşlü çatıda özneye dikkat çekmiş, onun fonksiyonlarından bahsetmiştir. Konuya ilişkin görüşlerde dilbilimciler aynı görüşü paylaşmaktadırlar.

1.3.2. Dönüşlü Çatı Ekleri

Türkçede dönüşlülük *-(I)n-* ve *-(I)l-* morfemleri ile teşkil edilmektedir. Konstantin Lübimov, konuya ilişkin araştırmasında dönüşlü çatının asıl ekinin *-(I)n-* eki olduğunu, bazen de *-(I)l-* ekini alan fiillerde dönüşlülük anlamı ifade ettiğini bildirmektedir. (Korkmaz, 2014: 498'den istinaden) *-(I)l-*, *-(I)n-* dönüşlü çatı eklerinin esas özelliği ise kök fiile eklenmesidir. Bu ekler getirildikleri geçişli fiilleri geçişsizce çevirir. Dönüşlü çatı eklerinden önce hiçbir çatı eki gelmez.

1.3.2.1. *-(I)n-* Morfemi

-(I)n- eki çoğunlukla geçişli fiillere eklense de, geçişsiz fiillere geldiği de görülmektedir: *kaç-in-*, *gez-in-*. Ek ünlüyle biten fiil köklerine doğrudan doğruya, ünsüzle biten fiil köklerine ise *-t-*, *-i-*, *-u-* ve *-ü-* yardımcı seslerinin aracılığıyla eklenmektedir. Kendi başına yapma ve kendisi için yapma anlamlarıyla dönüşlü fiillerin iki yönü vardır:

a) işi, öznenin kendi kendine, kendi başına yapma yönü: *söylen-*, *mırıldan-*, *gezin-*.
Kendi kendine söylendi. Sürekli övünüyor.

b) işi, öznenin kendisine yapma yönü: *dövün-*, *giyin-*, *sürün-*.

1.3.2.1.1. Eski Türkçede

Asli dönüşlülük eki olan *-(I)n-* morfemi Eski Türkçeden beri yoğun kullanımdan sonra anlam olarak genişlemiş ve meçhullük işlevi de kazanmıştır. *-(I)n-* eki günümüz Türkçesinde olduğu gibi Eski Türkçe döneminde de küçük ünlü uyumu kuralına uymuştur: *Seb-in-* “sevin-”, *it-in-* “örgüt-len-, kendine çeki düzen ver-”, *bas-in-* “bat-”, *alk-in-* “bit-, tüke-n-” (*alk-* “bit-ir-, tamam-la-”), *yaz-in-* “hata et-, yan-ıl-”, (Tekin, 2000: 95-96) *il-in-* “tak-ıl-”, *kül-ün-* “gülümse-”, *tavra-n-* “acele et-”. (Eraslan, 2012: 314)

1.3.2.1.2. Karahanlı Türkçesinde

Dönemin esas eseri olan **Dîvânu Lugâti't-Türk** eserinde bu morfemle oluşturulmuş dönüşlü fiillere ait çok sayıda örnekler vardır: *Er kuru-n-du* “Adam kuru-n-du”. *Er bitik biti-n-di* “Adam kitap yazdı”. Diğer dönüşlü çatılı örnekler aşağıdakilerdir: *tur-un-* “dire-n-”, *anu-n-* “hazır-la-n-”, (Akalin, 1979: 160) *sakı-n-* “düş-ün-”, *aşu-n-* “ört-ün-”, *it-in-* “sür-ün-”, *alk-in-* “tüke-n-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 138)

1.3.2.1.3. Harezmi Türkçesinde

Harezmi'nin önemli eserlerinden biri olan Nehcü'l Feradis'te geçen dönüşlü fiiller: *çul-ga-n-* “sar-ın-, bürü-n-”, *kat-in-* “sertçe çarp-”, *sew-ün-* “sev-in-”, *taya-n-* “daya-n-, tahammül et-, kendini tut-”, *alda-n-*, *bize-n-*. (Saygı, 2004: 46-48) Hacıeminoğlu'nun konuyla ilgili eserinde gösterdiği örnek fiiller: *al-da-n-*, *ata-n-* “ad-ılan-, ün sahibi ol-”, *egle-n-* “eğle-n-”, *imge-n-* “zahmet çek-”, *sığ-in-* “sığ-ın-”, *tip-ün-* “tep-in-”, *tüke-n-* “tüke-n-, bit-”, *yaş-un-* “giz-le-n-”, *kiz-le-n-* “giz-le-n-”. (Hacıeminoğlu, 1997: 142)

1.3.2.1.4. Çağatay Türkçesinde

Dönemin örneklerinde küçük ünlü uyumu korunmuştur, *-n-*'li örnekler *-l-*'li örneklerden çoktur, ekin yardımcı ünlüsü çoklukla yuvarlaktır: *bak-in-*, *kör-ün-* (Akalin, 1979: 238), *tile-n-* “dile-n-”, *yasa-n-* “hazır-la-n-”, *çal-in-* “acı içinde yuvarla-n-” (*çal-* “çarp-, vur-”) (Eckmann, 2009: 60), *at-la-n-* “ata bin-”, *emge-n-* “emek çek-”, *oyga-n-* “uyan-”, *sesge-n-* “uykudan sıçrayıp uyan-”, *tile-n-* “dile-n-”, *yasta-n-* “yasla-n-”, *yaş-in-*, *yaş-un-* “giz-le-n-”. (Argunşah, 2013: 114)

1.3.2.1.5. Eski Anadolu Türkçesinde

Bu dönemde ekler fiile küçük ünlü uyumu kuralına aykırı şekilde bağlanmıştır: *dokı-n-*, *gör-in-*, *bul-in-*, *gör-in-*, *yor-ıl-*. (Yelten, 2009: 79) Dönemin bir sıra metinlerinde istisnalar da olmuştur: *ur-un-* “vur-un-”, *yük-ün* “eğ-il-”, *göy-ün-* “acı-”. (Akalin, 1988: 252) Eski Anadolu Türkçesi döneminden sonra ise ekler tekrar ünlü uyumuna bağlanmıştır. (Ergin, 1986: 201) Sonu ünlü ile biten fiillere eklenen *-n-*'li fiiller: *düke-n-*, *geri-n-*, *kuşa-n-*, *bürü-n-*. (Yelten, 2009: 259)

1.3.2.1.6. Türkiye Türkçesinde

Türk lehçelerinde en çok kullanılan asli dönüşlülük eki *-(I)n-* ekidir. Ek geçişli ve tek heceli fiil köklerine gelerek dönüşlü çatıyı oluşturur. Zeynep Korkmaz'a göre bazı dönüşlü çatılarda dönüşlülük ekinin kök ve gövdeyle kaynaştığı görülür ki, bu fiillerin dönüşlülük eki almamış biçimleri Türkçede yoktur: *aldan-*, *avun-*, *aşın-*, *tüken-*, *öğren-*, *uyan-*, *yan-*, *ısın-* gibi. (Korkmaz, 2007: 552) Bizim görüşümüze göre ise bu fiillerden *aldan-* ve *aldat-* fiili çağdaş Türkmencede *aldat-* anlamıyla *alda-* şeklinde kullanılmaktadır. *Hiyle* anlamında olan *al* bu fiilin köküdür. Türkmencede bu fiilin kökü *alda-* şeklindedir, fakat ettirgen anlamındadır.

Türkiye Türkçesinde *-(I)n-* Morfemine Ait Örnekler

Göz göze geldik, bakışlarımız kenetlendi. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 43)

Büyülemiş gibi kilitlenmişti bakışlarım. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 43)

Neşeli bir sesle seslendi. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 43)

Yaşlı bir kadın tarafından bulunmuştu. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 63)

Gülerek baktım ona, alındı. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 83)

Çevreme bakındım. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 103)

Yaralanmıştım. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 103)

(Balıklar) çirpındılar. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 213)

Baygınlığa özdeş bir uykuya saklandılar. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 213)

Camlar panjurlara sığındı. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 203)

Duvara iyice yaslandı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 5)

Masaya doğru bir adım atarken bayılmamak üzereymiş gibi sallanıyordu. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 15)

Fanilasının sol tarafındaki büyük bir yırtıktan zayıf omuzu görünüyordu. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 55)

Saatine iki mecdiyeye ders vereceğiz diye buralarda sürünüyoruz! (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 65)

Kendi kendisiyle konuşuyormuş gibi mırıldandı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 115)

Dükkana girdiği zaman adeta çırpınıyordu. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 145)

Vedia'nın iki dizi birbirine vurdu ve vücudu sallandı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 205)

Omuzları sallandı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 285)

Fazla teheyhüç içinde görünüyordu. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 285)

Yahut çekindim. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 325)

Avrupalı gibi giyiniyor. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 335)

Telleri sağ yanağının üstüne doğru uzanıyor. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 365)

“Olabilir”, diye söylendim. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 73)

Zavallı adam anında kesin bir sessizliğe büründü. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 103)

“Alçak herifler”, diye söylendi her zaman patlamaya hazır Ali. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 123)

Kararlı olduğumu görünce çatışmaktan kaçınmıştı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 133)

İyice rahatlamıştı, güvenle arkasına yaslandı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 133)

Artık çekinmiyorlardı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 223)

Tedirginlikle kıpırdanıyordu gözleri. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 233)

Ali son derece sakın görünüyordu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 233)

Duyduklarıma inanamıyormuş gibi söylendim. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 283)

“Niye?” diye homurdandı yadırgamış bir sesle. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 293)

Heyecanla kıpırdandım oturduğum koltukta. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 313)

Bir keresinde fena yakalanmıştık. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 343)

Gözkapakları usulca kapandı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 393)

Ali de peşim sıra sürüklenmişti. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 503)

Nefes almakta zorlanıyordum. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 523)

... onu öve bildiği kadar övmekten kaçınmıyordu. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 21)

... ve elbette eşi Gülizar Begüm'ün hep yanında bulundum. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 51)

Ama en ziyade Tebriz halkının Şah Efendimiz'i büyük coşku ile karşıladıkları gün olanlardan etkilendim. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 51)

Tam çıkmak üzereydim ki seslendi. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 71)

1.3.2.1.7. Azerbaycan Türkçesinde

Ek genellikle tek heceli fiil kökleriyle addan yapılmış fiil gövdelerine gelir. Morfem geçişli fiillerden *olma*, bazen de *yapma* bildiren dönüşlü fiiller üretir. Azerbaycan Türkçesinde ekin 5 şekli vardır: *-n-*, *-in-*, *-in-*, *-un-*, *-ün-*.

Azerbaycan Türkçesinde *-(I)n-* Morfemine Ait Örnekler

Dodağları azca galınlaşmış sulanmıştı. (Dudakları çok az kalınlaşarak sulanmıştı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 227)

Uşağlar gızıl tozu sepelenmiş kimi par-par parıldayan ğumluğda uzanmışdılar. (Çocuklar altın tozu yayılmış gibi pırlıl pırlıl parlayan kumlukta uzanmıştılar.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 17)

Bu uşağlar kimi çimib, ğumsallığda êşelenirdi. (Bu çocuklar gibi yıkanıp kumsallıkta didik didik arıyordu.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 17)

Hisli çırağın başına dolanan pervanelerin iri kölgeleri gah divarda sürünür, gah da torpağ döşemeye serilirdi. (Dumanlı lambanın başına dönen pervanelerin iri gölgeleri kah duvarda sürünüyor, kah da toprak döşemede yayılıyordu.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 17)

Öz özüne söylendi. (Kendi kendine söylendi.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 37)

Gözleri oğlunun üzüne zillendi. (Gözleri oğlunun yüzüne dikildi.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 47)

Salatın boş évin ortasında dayandı. (Salatın boş evin ortasında durdu.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 67)

O, sehengi götürüb birbaş Küre yollandı. (O sürahiye alıp doğrudan Kür'e yollandı/gitti.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 67)

Kendin ğerb terefindeki hündür tepelerin zirvesi narıncı renge boyanmışdı. (Köyün batı tarafındaki yüksek tepelerin zirvesi turuncu renge boyanmıştı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 67)

Salatının üreyi çırpınırdı. (Salatının yüreği çırpınıyordu.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 77)

Dinmez-söylemez paltarını ğeyindi. (Konuşmadan söylemeden elbisesini giyindi.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 97)

Ayağını da soyundu. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 117)

Böyük lezzetle yuyundu. (Böyük zevkle yıkandı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 117)

Onların saralmış sifetleri solğun ışığda daha sarı görünürdü. (Onların sararmış suratları solgun ışıkta daha sarı görünüyordu.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 137)

Onun gözlerinde her şey bir-birine ğarişib dumana büründü. (Onun gözlerinde herşey bir birine karışarak dumana döndü.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 167)

(Budağın) Buğumundan çatlayıb aralandı. ((Dalın) Sapından çatırdayıp aralandı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 267)

Fikirleri tamam başğa, kenar meselelere yayınırdı. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 173)

Daha artığ gizlenmelidir. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 223)

Tehmine pencerenin ğabağında dayanmışdı. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 233)

Köpek kimi vefalı nökerine sidğ ürekle bağlanmışdı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 61)

Bérgman kresloda ğurdalandı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 91)

Ğestenin gözleri ğenişlendi. (Hastanın gözleri genişledi.) (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 91)

Ona zillenmiş hırda gözlerin dibinde parıldaşan çiğulcamları görüb sévindi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 101)

Üfleme Ğasım ortada uzandı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 161)

Havada süzen iri bir çalağanın kölgesi çeperin üstünden aşıb, heyetin ortası ile tövleye doğru süründü. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 7)

Öz özüne söylendi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 47)

Ğız birbaş dereye yuvatlanacağıdı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 267)

Reis bu Ğayda ile bir heyli gezindi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 357)

Yene sürünür. (Yine sürünüyor.) (M.H., N., Bakı 2005, s. 100)

1.3.2.1.8. Başkurt Türkçesinde

Büyük ve küçük ünlü uyumunun korunduğu Başkurt Türkçesinde *-(, i, ı, o, ö)n-* eki *kaytım yünelişi* diye tanımlanan dönüşlü çatılı fiiller yapar: *Yıvin-* “yıkan-”; *bizen-* “süslen-”, *yabin-* “saklan-/kapan-”. *Yıv-, yıvin-, yivina-, yivindi-, yivınğan, yivınğandar* “yıkı-, yıkan-, yıkıyor, yıkandı, yıkanmış, yıkanmışlar. *Kiy-, kiyin-, kiyindi* “giy-, giyin-, giyindi”. *Bize-, bizen-* “süsle-, süslen-”. (Biner, 2014: 122)

Başkurt Türkçesinde *-(I)n-* Morfemine Ait Örnekler

Ul üze kürenmüy. (Onun yüzü görünmüyor.) (M.K., A.İ., Öfö 1972, s. 7)

Malı bar keşe beséngé totondo. (Hayvanları olanlar samana tutundu (saman hazırlamaya başladılar).) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 126)

Baş sardarhız galğan yüz baştarı ni eşlérge belméy aptırandı. (Komutansız kalan yüzbaşları ne yapacaklarını bilmeyince şaşırdı.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 250)

..., üzi torğan hayın yegetené niğırak hıyındı. (... , kendisi yanında durduğu gibi ona sığındı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 341)

1.3.2.1.9. Tatar Türkçesinde

Tatar Türkçesinde küçük ünlü uyumunun bozulması nedeniyle bu ekin üç şekli vardır: *-n, -ın, -in*. Tatar dilbilimcilerine göre cansız varlıkların faaliyetlerini bildiren geçişsiz fiiller;

eğer bunlar aslı itibariyle –n- ekini ihtiva ediyorsa kullanılmaz. Bu fiillerden bazıları ettirgen yapı ekleriyle, bazıları da edilgen yapıda bulunmaktadır: *Yuan-* “sakinleş-”, *yuat-* “sakinleştir-”, *öyren-* “öğren-”, *öğret-* “öğret-”.[★] (Zakiyev, 1993: 174) Ç. M. Harisova’ya göre bu ekler geçişli ve geçişsiz fiillere eklenerek fiili geçişsizleştirir: *söyle-n-* (geçişli fiil), *ızla-n-* (geçişsiz fiil). (Harisova, 2010: 68)

Tatar dilbilimcilerin görüşüne göre –n- eki ile oluşturulan fiil:

1) genelde devamlı tekrar eden durumları gösterir:

Yör- “yürü-”, *yören-* “yürüyüp dur-”, *siker-* “zıpla-”, *sikeren-* “zıplayıp dur-”, *tib-* “tep-”, *tiben-* “tepin-”.

2) dönüşlü fiillerin bir kısmı hareketin şiddet miktarını gösterir: *şaş-* “duygu sınırını aş-”, *şaşın-* “aşırıya git-”, *kotır-* “sinirlen-”, *kotırın-* “aşırı şekilde bu hali meydana getir-”. (Zakiyev, 1993: 177)

Tatar Türkçesinde -(I)n- Morfemine Ait Örnekler

Uramniñ argı başınnan muyenin suzıp kilüçe ekskavator kürende. (Sokağın öte başından boynun uzatarak kazma aleti göründü.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 117)

–Çık!- dip cikerende. (–Çık! – diye bağırdı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 43)

–Yazalar, - dip mıgırdandı Cabbarov. (–Yazıyorlar, – diye mırıldandı Cabbarov.) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 4)

1.3.2.1.10. Özbek Türkçesinde

Özbek Türkçesinde *özlik nisbati* diye tanımlanan dönüşlü çatı fiil tabanlarına –n-, –in- eklerinden biri getirilerek oluşmaktadır: *kiyin-* “giyin-”, *korin-* “görün-”, *yuvın-* “yıkan-”, *taran-* “taran-”. (Merhan, 2012: 69) Bu ek Özbekçede sadece ince-dar-düz ünlü (-i-) eki alır: *tep-in-*, *tut-in-* vb. Ek, sonu ünlü ile biten fiillere yardımcı ses almadan gelir: *tärä-n-*, *tuzä-n-*

[★] Bu durum Türkiye Türkçesinde *öğret-*, *öğren-*, *ısın-*, *ısıt-* gibi fiillerde de mevcuttur. *Beş yüz dairesi olan bu bloklar manzumesi, merkezi teshin usulü ile ısıtıyor.* (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 213)

vb. *-n-*, *-in-* ekleri geçişli fiillerden dönüşlü, geçişsiz fiillerden ise pekiştirme anlamındaki dönüşlü fiiller oluşturuyor: *avun-*, *öğren-*, *tüken-* vb.

Úning ózi hám kúlgili kórinádi. (Onun kendisi de gülünç görünüyor.)

Rıdvan Öztürk'e göre *-n-* dönüşlü çatı eki *başla-* fiiline getirilince, fiilin gövde manasına yeni bir mana katmaz: *Musa Sayraniniñ icadiy paaliyiti devridila başlanğan.* (Molla Musa Sayraninin yaratıcılık faaliyeti ta çocukluk devrinde başla(n)mış.) (Öztürk, 1997: 85)

Özbek Türkçesinde *-(I)n-* Morfemine Ait Örnekler

..., bir kólini köksigä koyib ötindi. (... , bir elini göğsüne koyup özür diledi.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 81)

Ularning äppäk korkäm gulläri kuyâş nurida cudä näfis tavlana. (Onların beyaz görkem çiçekleri güneş ışığında çok nefis yansır.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 91)

Koçä eşigä ilhağ tikilib otirganida közigä körindimi? (Sokak ışığına dikilip oturduğunda gözüne göründü mü?) (T.M., Ş., Taşkent, s. 11)

..., birâvlar “yoltâsarlar yeçintirib âlgan şekilli”, deb açınardi. (... , birileri “eşkıyalar (üst başını) çıkarttırıp almış gibi” diyerek acınırdı.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 81)

Keyinrâk korkuv degän nârsä çekindi. (Sonra korku değilen bir şeyi hissetti.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 91)

Hâtinidan song u hám ornidan turib yuvindi. (Hanımından sonra yerinden kalkıp yıkandı.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 91)

Kämpir birâz oylandi. (Karısı biraz düşündü.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 171)

1.3.2.1.11. Uygur Türkçesinde

Çok işlek olan *-n-* eki sonu ünlü ve ünsüzle biten birden fazla heceli fiillere getirilir: *ahtar-un-*, *almaş-in-*. Bu ek Uygurcada kendinden önceki hecenin ünlüsüne uygun yardımcı ünlü (*-i*, *-u-*, *-ü*) alır: *tep-in-*, *kör-ün-*, *tut-un-* vb. Ek, sonu ünlü ile biten fiillere yardımcı ses almadan gelir: *çulğa-n-*, *tüze-n-* vb. *Bu heverni işitkeç bek söyündiler.* (Bu haberi işitince pek sevindiler.)

Hamit Tömür'ün görüşüne göre Uygur Türkçesinde bazı geçişsiz fiiller vardır ki onlara dönüşlü *-in-*, *-un-*, *-ün-*, *-n-* çatı eklerinden biri eklense de dönüşlü bir anlama sahip olmadıklarından dolayı onları dönüşlü fiil sayamayız: *öt-ün-* “rica et-”; *ağ(i)r-in-* “şikayet et-”; *oy-la-n-* “düşün-”. (Tömür, 2003: 395)

-(I)n- dönüşlü çatı eki incelediğimiz tüm Türk lehçelerinde aynıdır, sadece büyük ve küçük ünlü uyumuna göre ekin şekillerinin sayısında farklılık görmektedir. Örnekler bölümünün sonunda Türk lehçelerinde *-(I)n-* dönüşlü çatı ekinin kıyaslamalı tablosu verilmiştir.

Uygur Türkçesinde *-(I)n-* Morfemine Ait Örnekler

Kiçik ayali bilen birge bolup bir neççe vakit ötkendin keyin kiçik hanışiniñ hamildarlığı biliniptu. (Küçük hanımı ile beraber olduktan bir müddet sonra, küçük hanımının hamile olduğu anlaşıldı.) (Öztürk, 1997: 84)

Ayal neriragga berip özini daldığa elip yuyunmagta idi. (Kadın biraz تنها bir yere çekilip yıkanmakta idi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 43)

Hili gavul yigit körünisen. (Yapılı erkek gibi görünüyorsun.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 223)

... eynéñ aldida uzak përdazlanganidi. (... ayna önünde uzun uzun süslenmişti.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 283)

..., tañ séhérdé heçkimgé körünméy, törük yolidiki kelin azganlıqqa yoşurundi. (... tan vakti kimseye görünmeden yolundaki gelin çalılığa saklandı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 362)

Bu méhrémmu pukraçé kiyingéndi. (Bu koruma da sivil giyinmişti.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 382)

... yigitlerni elip öy taşniñ üstidiki kirniñ keyniyé yoşurundi. (... yiğitleri alıp büyük taşın üstündeki fasılın arkasına saklandı.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 291)

Tamakni taşlaşqa kaçé ketim urundum. (Sigarayı bırakmaya kaç kere çabaladım.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 211)

1.3.2.2. -(I)l- Morfemi

Mustafa Tanç'a göre Eski Türkçe döneminden -(I)l- eki ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya eklenirken, ünsüzle biten fiillere *ı, i, u, ü* bağlayıcı ünlüleri aracılığı ile getirilirdi: "Bu durum Göktürk metinleri için söz konusu değil, Uygur Türkçesi metinleri için geçerlidir. Bu dönemde sonu -l- ile biten ve üzerine edilgenlik eki olarak -l-'yi alan fiillerden ilki *al-*'tir. Bu fiil Caferoğlu'nun **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü** eserinde de geçmektedir. Yazar *al-ı-l-* için "kendisi için al-" anlamını vermektedir. Ekin burada edilgenlik işlevinden daha çok dönüşlülük ifadesi taşıdığı görülmektedir". (Tanç, 2007: 187)

1.3.2.2.1. Eski Türkçede

Bu dönemde -(I)n- dönüşlülük eki ile beraber vokal uyumuna uyarak -(I)l- morfemi de kullanılmıştır: *kat-ıl-*, *ört-ül-* "ört-ül-, ört-ün-", *tiri-l-* "yaşa-, can-ı-lan-" (Gabain, 2000: 59), *teri-l-*, *tiri-l-* "topla-n-", *yub-ul-* "yuvarla-n-" (*yub-* "yuvar-la-"), *ad(ı)r-ıl-* "ay(ı)r-ıl-". (Tekin, 2000: 95)

1.3.2.2.2. Karahanlı Türkçesinde

Morfem edilgen fiiller yapmakla beraber dönüşlü fiiller de oluşturmuştur: *Od-ul-* "uyanık olmak" (*od-* "uyan-"), *kar-ıl-* "karış-" (*kar-* "karıştır-"), *kat-ıl-* (Hacıeminoğlu, 2003: 137), *ök-il-* "çoğ-al-, yığ-ıl-", *şâş-il-* "çöz-il-, ay(ı)r-ıl-". *Uragut bezeldi* (Kadın süslendi) Burada -(I)l- morfemiyle oluşmuş *bezeldi* "süslendi" fiili edilgen ve dönüşlü çatılarda şekilce aynıdır. (Akalin, 1979: 160)

1.3.2.2.3. Harezmi Türkçesinde

Morfem Harezmi sahasında çok kullanılan eklerden biri olmuştur. Dönemin önemli eseri olan Nehcü'l-Feradis'te geçen -(I)l- morfemiyle oluşmuş dönüşlü fiillerden örnekler: *kurt-ul-*, *suç-ul-* "soy-un-, elbise çıkar-", *tak-ıl-* "kat-ıl-, aynı fikirde ol-" (Saygı, 2004: 44, 45), *ig-il-* "eğ-il-", *ez-il-* "ez-il-", *ad(ır)-ıl-* "ay(ı)r-ıl-", *çev(ü)r-ül-* "çev(i)r-ıl-, dön-". (Hacıeminoğlu, 1997: 141)

1.3.2.2.4. Çağatay Türkçesinde

Janos Eckmann'da Çağatay Türkçesine ait dönüşlü çatılı fiillere örnekler: *Koş-ul-* "tak-ıl-, iliş-tir-il-", *ev(ü)r-ül-* "çev(i)r-ıl-, dön-", *uşa-l-* "parça-la-n-, ufa-la-n- ". (Eckmann, 2009: 59)

1.3.2.2.5. Eski Anadolu Türkçesinde

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde küçük ünlü uyumu birçok örnekte bozulmuştur. Kazım Köktekin'in konuya ilişkin eserinde bu morfemin oluşturduğu dönüşlü fiillerden birkaç örnek: *diri-l-*, *dik-il-*, *kurt-ıl-* "kurt-ul-". (Köktekin, 2009: 81)

1.3.2.2.6. Türkiye Türkçesinde

Türkiye Türkçesinde morfem sonu ünlü ile biten ve son ünsüzü *-l* olan fiillere gelmez. Bu morfem kılış tabanlı fiillerin üzerine gelerek onların kendi kendine gerçekleşme ifade edebilen oluş tabanlı bir fiile dönüşmesini sağlamak için kullanabilmektedir.

Türkiye Türkçesinde *-(I)l-* Morfemine Ait Örnekler

Bizler normallerin kaygılar konusundaki oldukça inceliklerine yabancı sayılırız. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 23)

–Piri Reis gelince, diye atıldı Carmen de Cervantes. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 23)

Bir beyefendiye kızılmaz. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 73)

Günnar'ı kutlayıp odasına çekildi. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 83)

İçim çekildi. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 103)

Fransa yenilmişti. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 103)

Bu kadar çok bilinmez in içerisinde ezilmiş, sıkılmış, bunalmıştım. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 173)

Sesim açıldı. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 203)

Bu defa bir başka kız da, sokak kapısına doğru süzüldü. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 83)

Öyle bir şey olursa, hemen kapıcı karşınıza dikilir. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 213)

Fakat ben yarın sabah mektepten ayrılacağım. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 75)

Fakat her tecrübeden zaferle çıkan kuvvetli bünyesine itimadı kolay kolay sarsılmazdı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 85)

- Azizim, dedi, esasta senden ay(t)rılıyoruz. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 135)*
- Beklerim dedi ve hemen ayrıldı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 165)*
- Yanılmıyorsunuz. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 245)*
- 2 Mart, gece yarısından sonra boğuluyorum. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 265)*
- Orhan ayakta durarak ona doğru biraz eğildi. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 275)*
- Bir kere Galata'da on üç, on dört yaşlarında bir kız çocuğu bir tramvayla kamyonun arasında kalarak ezilmişti. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 285)*
- Vedia kalın bir hicabın içine sıkı sıkıya sarılmış. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 295)*
- Orhan biraz daha açıldı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 335)*
- Kestane rengi gözleri iri iri açıldı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 53)*
- Bizim emektar kendisinden beklenmeyen bir çeviklikle atıldı Balat'ın karanlık sokaklarına. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 58)*
- Saygıyla geri çekildi. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 103)*
- Aklım başka bir konuya takılmıştı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 123)*
- Gözleri faltaşı gibi açılmıştı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 133)*
- Gözleri yol kenarında oynayan sekiz on yaşlarındaki iki çocuğa takıldı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 143)*
- Yaklaşık bin küsur yıl sonra aynı misyonu Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli padişahlarından biri, Fatih Sultan Mehmed üstlenecektir. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 173)*
- Israrlarına aldırmadan takıldım peşine. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 223)*
- Sesi cılızdı, belli belirsiz duyuluyordu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 233)*
- Bütün bedeni ürkiyle sarsıldı genç adamın. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 233)*
- Sakin bir tavırla tek tek sıralamaya koyuldum. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 53)*
- Biçimli kaşları hafifçe çatıldı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 303)*

Oldu yere yıkıldı çocuk. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 483)

Taşı vurur vurmaz, ölü gibi devrildi. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 483)

O yas girdabının içinde boğulacaktı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 503)

Şoka uğramış gibi irkildim. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 523)

Bakışlarım uzaktan beni izlemeyi sürdüren dolunaya takıldı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 523)

... dolularımızı tazeleyip meydanın uzak bir köşesine çekildik. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 81)

Erdebil'den bu yana hiç yenilmedik. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 201)

Şimdi aşıkardı ki Taçlı, Sultan'a gerçekten tutulmuştu. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 401)

1.3.2.2.7. Azerbaycan Türkçesinde

Azerbaycan Türkçesinde ek sonu ünsüzle biten bir ve iki heceli etken çatılı fiillere eklenmektedir. Örnek verecek olursak: *Ġiril-* (*üreyim Ġirıldı* “kalbim kırıldı” anlamında), *yorul-*, *goşul-* (katıl-), *üzül-* vb.

Azerbaycan Türkçesinde *-(I)l-* Morfemine Ait Örnekler

Salatın anasının böyrüne ġısıldı. (Salatın annesinin yan tarafına kısıldı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 37)

Aġzı üste palçıġa yıhıldı. (Yüz üste balçıġa düştü/yıkıldı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 57)

Onun ġezebli gözleri Ehmede sataşanda ilan çalmış kimi dik atıldı. (Onun sinirli gözleri Ahmed'e rastladığında yılan sokmuş gibi atıldı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 137)

Arvadların bezisi vahime içinde künce çekildi. (Karıların bazıları panik halinde köşeye çekildi.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 157)

Ġaranlıġla beraber onun üreyine çökmüş ġorġu da azaldı. (Karanlıkla beraber onun yüreġine çökmüş korku da azaldı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 167)

Göyün üzü açılın. (Gök yüzü açılın.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 167)

Molla Sadıg zenninde yanılmadı. (Molla Sadık tahmininde yanılmadı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 187)

Molla Sadıgla Cahandar ağanın bakışları ani olaraq bir-birine sançıldı. (Molla Sadıkla Cahandar ağanın bakışları ani olarak bir birine sançıldı/rastladı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 187)

(O) Yérin içinde héyli gov(u)ruldu. (Yerin içinde hayli kavruldu.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 187)

O gôrğurdu ki, bu hadiselerden sonra camaat arasında hórmetden düşer, müridlerin sayı azalar. (O korkuyordu ki, bu olaylardan sonra halk arasında saygıyı kaybeder, yandaşların sayı azalır.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 187)

Ancağ (o) birden-bire tutuldu. (Fakat (o) aniden tutuldu/bir şey söylemez oldu.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 197)

Çév(ir)ilir gah sola, bahır gah sağa. (Dönüyor gah sola, bakıyor gah sağa.) (B.V., G., Bakı 2004, s. 76)

İmzalar atılır bir bir. (İmzalar atılıyor bir bir.) (B.V., G., Bakı 2004, s. 77)

Tutuldu çöhresi, Günün, Ayın da. (B.V., G., Bakı 2004, s. 78)

Bir damcı mürekkeb olub göz yaşı illerle gözlerden ahdı, töküldü. (B.V., G., Bakı 2004, s. 79)

Géce çırağının zeif şölesi yayıldı. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 143)

Zaur tutulmuşdu. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 203)

Ğağğanağ çekib Moşu'ya ğoşuldu. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 31)

Seherin bu érken çağı duman Bosforun üstünü alıb çehrayı üfügecen serilirdi. (Sabahın bu erken vaktinde duman Bosfor'un üstünü alıp bordo rengli ufuklara kadar serilirdi.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 303)

... ğuru otların arasında üzüğoylu yére serilmişdi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 61)

Gözlerim yumuldu. (Gözlerim kapandı.) (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 81)

O géce seherecen éşiyé çılıb, içeri girmekten yoruldum. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 47)

Kişi yorulmuşdu. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 57)

Elindeki donu sinesine tutub géri çekildi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 77)

Molla Sadıg gördü ki, bir az bundan evvel ireli atılanlar géri çekildiler. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 147)

Molla Sadıg zenninde yanılmadı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 187)

Müellimler de uşağlara goshuldular. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 327)

..., *menüm tahtü-tacımı gana boyamağ isteyenlerin hamısı öz ganında boğulacağdır!* (... , benim tahtü-tacımı kana boyamak isteyenlerin hepsi kendi kanında boğulacaktır!) (M.H., N., Bakı 2005, s. 130)

1.3.2.2.8. Başkurt Türkçesinde

-(I)I- morfemi Başkurt Türkçesinde dönüşlü çatılı fiillerde yaygın olarak kullanılmayan eklerden olmalı ki, Başkurt Türkçesindeki gramer kitaplarında bu eke dair bilgilere rastlayamadık, fakat Başkurt Türkçesindeki eserlerde ekin dönüşlü çatıdaki örneklerine rastladık.

Başkurt Türkçesinde *-(I)I-* Morfemine Ait Örnekler

..., *yöreğe gıstıldı.* (... , kalbi sıkıldı.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 196)

Riçard küzzéren yomop sitké borola. (Riçard gözlerini kapatıp buruluyor/dönüyor.) (M.K., A.İ, Öfö 1972, s. 27)

Şoferı boyorok alıv menén, yéyénén isgıngan uk kevek, tön yözöné atıldı. (Şöförü emr almasıyla birlikte yayından fırlayan ok gibi geceye atıldı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 361)

Şunda ul kapıl gazetalağı ber mékélégé kilep türtüldü. (Bu zaman onun aniden gazetadaki bir makaleye gözü düştü/dikkatini çekti.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 421)

Gaznabayev, niñeler Méryemdeñ Féhriyev kosağında yatkan sağın küz aldına kilterep, tıyıldı. (Gaznabayev Meryem'in Fahriyev'in kucağında uyduğunu göz önüne getirip daha sonra fikrinden taşındı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 471)

Halık kénéğét taraldı. (Halk memnun şekilde dağıldı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 501)

İlğuja eyelde. (İlğuca eğildi.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 541)

... *huñğa galğan étés taviştarına ettérzin őrüve guşıla.* (... geç kalan horoz seslerine köpeklerin havlaması katılıyor.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 116)

1.3.2.2.9. Tatar Türkçesinde

-(I)l- morfemi Tatar Türkçesinde dönüşlü çatılı fiillerde yaygın olarak kullanılmayan eklerden biridir. Tatar Türkçesindeki gramer kitaplarında bu eke dair bilgilere rastlayamadık. Fakat Tatar Türkçesinde seçtiğimiz eserlerde dönüşlü çatıda çok sayıda örnek karşımıza çıktı.

Tatar Türkçesinde -(I)l- Morfemine Ait Örnekler

... *anıñ bötenléy kéyefe ğırıldı.* (... onun tamamen keyfi bozuldu.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 37)

..., *tagın başka urınnarda da Ségiydé kılı sizelé ide.* (... daha başka yerlerde de Segiyde'nin eli sezilirdi.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 137)

Ħiské bireldem. (Duygulandım.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 277)

Annan yañadan stroyga tezeldelér. (Yeniden sıraya dizildiler.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 33)

Aña üz tavişı yat bulıp toyeldi. (Ona kendi sesi yabancı gibi duyuldu.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 43)

Nérkisneñ silu ğévdése çaykalıp kitte, tavişı kiselde. (Nergiz'in güzel vücudu sallandı, sesi kesildi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 53)

Nérkisneñ bu hélgé bik ayek karaganı sizelde. (Nergiz'in bu duruma pek ayak sağladığı sezildi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 53)

..., *şunda anıñ böten ħarakteri, tabigate açıldı.* (... burda onun tüm karakteri, doğası açıldı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 63)

Şulay dip ul tagın kitabına iyelde. (Şöyle diyerek o yine kitabına doğru eğildi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 153)

... *klever östené yegıldılar.* (... yonca üstüne düştüler.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 243)

... *çéçennén kavık koyelgan.* (... saçından kepek dökülüyordu.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 273)

Anda Zéy, Ik, Bögelme, Çirmeşén, Agıydel yelgaları töbéklérennén bik küp yaşlér cıyelgan ide. (Orada Zey, Ik, Bögilme, Çirmişen, Agıydel vadileri yörelerinden pek çok genç toplanmıştı.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 53)

... *min dé sagayulı tınlıkka kuşıldım.* (... ben de kuşkulu sessizliğe katıldım.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 73)

Şamkinnıñ yuka irennére kısıldı. (Şamkinin ince dudakları kısıldı.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 83)

1.3.2.2.10. Özbek Türkçesinde

Derlediğimiz Özbek Türkçesi grameri kitaplarında bu ekli fiillerde çok sayıda örneklere rastladık. Karluk grubuna özel bir durum olan *-ı* ünlü harfinin yokluğu ve büyük-küçük ünlü uyumunun bozulması nedeniyle bu ekler sadece iki şekillidir: *-l-*, *-il-*.

Özbek Türkçesinde *-(I)l-* Morfemine Ait Örnekler

On yaşar ogli Jähângir mirzâ – hämmäläri oşa tanâbiy üygä yigilgan edilär. (On yaşındaki oğlu Cahangir mirze hepsi eve toplanmıştlar.) (P.K., , Y.T., Taşkent 1969, s. 13)

... *u şiddät bilän burıldı.*★(... o sınırlı halde döndü.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 10)

... *tik turgan ädämlärgä ogirildi.* (... , ayakta duran adamlara taraf döndü.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 120)

U başıga kolini koyıb, supägä çözildi. (O başına eline koyup supaya (ev ve bahçe içinde oturmak veya yatmak için kullanılan kaldırım) uzandı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 21)

..., *kozlärini uçirib tikildi Yulçıga.* (... , gözleri dalarak Yolçu'ya dikildi.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 81)

★ Türkçede dönmek fiili Türk lehçelerindeki üç anlamı karşılamaktadır: 1) *burulmak* (bir yere dönmek), 2) *kaytmak* (geri dönmek), 3) *aylanmak* (etrafında dönmek). Üç fiilin (*burulmak*, *kaytmak*, *aylanmak*) hepsi Özbek, Uygur, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde günümüzde de kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ise bu üç fiilden ikisi *burulmak* ve *kaytmak* kullanımdadır, *aylanmak* eylemini ise *döndermek*, *çöndermek*, *çevirmek*, *fırlandırmak* fiilleri karşılamaktadır.

..., *bir kozi tamâm yumulgan edi.* (... , bir gözü tamamen kapanmıştı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 131)

Câvâb bolmagaç, iziga kaytmâk uçun ögirildi. (Cevap bulamayınca geriye gelmek için döndü.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 11)

“Tâbim kaçtı”, deb hânäsiga kirib çözildi. (“Başım döndü”, diyerek odasına girib uzandı.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 61)

..., *u uruş âlâvida emäs, havâtir âlâvida kâvriľgan edi.* (... , o savaş alevinde değil, düşünceler alevinde kavrulmuştu.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 161)

Şilkilläb yânbâşga ağdarildi. (Sallana sallana geri düştü.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 40)

– *Koy, oğlim, bir yiglab âlay, toyib-toyib yiglasam yâzilaman.* (- Bırak oğlum, bir içimi dökeyim, doya doya ağlayıp hafifleyeyim.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 276)

..., *degän şirin ârzular bilän koçägä âtildim.* (... , gibi şirin arzularla sokağa atıldım.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 406)

Fakat Tohtamişhân Temur bilän dädil âlişgan, ammâ âmâdi kelmäy yengilgän. (Lakin Tohtamişhan Timur ile istekli bir şekilde savaşmış, fakat şanssızca yenilmiştir.) (P.K., , Y.T., Taşkent 1969, s. 101)

Şiräkäyf Hoca Kälänbek bu gäpgä dârhâl koşildi. (Sarhoş Hoca Kelanbey bu lafa derhal katılmıştır/razı olmuştur.) (P.K., , Y.T., Taşkent 1969, s. 240)

– *İbrohim mingän fil yaralanib yikilgan emiş.* (İbrahim’in bindiği fil yaralanıp düşmüş.) (P.K., , Y.T., Taşkent 1969, s. 269)

1.3.2.2.11. Uygur Türkçesinde

Karluk grubuna özel bir durum olan -ı ünlü harfinin yokluğu ve Uygur Türkçesini Özbek Türkçesinden ayıran büyük-küçük ünlü uyumunun olması nedeniyle bu ekler dört şekillidir: -/ , -il-, -ul-, -ül-.

-(I)l- dönüşlü çatı eki Türk lehçelerinde aynıdır, şekillerinin sayı farklılık göstermektedir. Asli dönüşlü çatı eki *-(I)n-* olduğu için *-(I)l-* dönüşlü çatı ekinin örneklerine *-(I)n-*'a nazaran az rastladık.

Uygur Türkçesinde *-(I)l-* Morfemine Ait Örnekler

Bu ademniñ közliri ot bolup yenip kişiğe tikiletti. (Bu kişinin gözleri ot olub insana dikildi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 23)

Her ikkilisidin ayrıldım. (Her ikisinden ayrıldım.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 43)

Andin megsetsizla bir koçığa buruldi. (Sonra maksatsızca bir sokağa döndü.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 253)

... bir-birigé kédri ötülidu. (... bir birinin değerini anlarlar.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 31)

Mén yeñiliptimén. (Ben yenildim.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 51)

..., lekin bédénimizde hér hil hıslétlér yetilmékte. (... , lakin vücudumuzda çeşitli özellikler yetişmekte.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 71)

Tömürmu paltisini kötürüp sépké koşuldi. (Demir de baltasını alıp safâ katıldı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 42)

Nökérlér Amankulğa yopurildi. (*Nevkerler Amankul'a saldırdı*.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 102)

Été Böré Begimniñ huzuriğa yigiliñlar! (Yarım Böre Begim'in huzuruna toplanın!) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 121)

... bu kiçik kız aħiri mağduridin ketip yikildi. (... bu küçük kız sonunda gücü tükenip düştü.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 151)

Avval kızardi, andin tezla tutuldi. (Önce kızardı, sonra hemencecik tutuldu.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 221)

Yeniçe yatқан bir kız birdinla örüldi. (Yan üste yatan bir kız aniden çevrildi.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 261)

Bir oq bolup hér yanga mén itildim. (Bir ok olup her yana ben atıldım.)

Öz, özümdin balalergé pitildim. (Kendi yüzümden belalara saplandım.) (Öztürk, 1997: 84)

Türk lehçelerinde asıl dönüşlülük eki olan *-(I)n-* morfemine ait çok sayıda örnekler bulundu. *-(I)l-* dönüşlü çatı eki ait örneklerin sayısı ise diğerine kıyasla az oldu. Türk lehçelerindeki örnekler arasında *-(I)n-* ve *-(I)l-* dönüşlü çatı eklerinde farklılığa rastlanılmadı.

1.3.2.3. *-lAn-* ve *-lA-* + *-n-* Morfemi

-lAn- ve *-lA-* + *-n-* morfemi birtakım fiillerde dönüşlülük ifade etmektedir. Konuya ilişkin dilbilimcilerin çeşitli görüşleri vardır. Zeynep Korkmaz'a göre *-lA-* ekiyle kurulmuş geçişli ve geçişsiz fiillerin bazıları *-n-* dönüşlülük ekiyle *-lAn-* şeklinde kaynaşarak birleşik ek oluşturmuştur: *hastalan-*, *kirlen-*, *öfkelen-*, *yararlan-*, *parçalan-*, *yaslan-*, *sinirlen-*, *gizlen-*, *saklan-*, *serinlen-*, *süslen-*, *zehirlen-*, *yaslan-*, vb. (Korkmaz, 2003: 119) Hociyev'e göre Özbek dilinde *-la-* eki en etkili fiil türeten eklerden biridir. Bu ekin yardımıyla esasen geçişli fiiller oluşmaktadır: *işle-* gibi. Fakat bazı fiillere *-la-* eki eklense de yeni bir fiil oluşturulamıyor ve bu zaman dönüşlü çatı eki *-n-* ekinden faydalanılıyor, oluşan fiil ise geçişsiz fiil oluyor: *zâvklan-* (zevklen-, zevk al-), *aççığlan-* (sinirlen-), *faydalan-* (faydalan-) vb. Hociyev'e göre bu örneklerdeki fiillerde *-n-* eki bir yapım eki değildir ve belki de *-la-* eki ile birlikte bir ek olarak sayılmalıdır. (Hociyev, 1973: 95)

Goyaşniñ gizguç nurliri cilvilinetti (Güneşin ateşli nurları cilveleniyordu). (M.E.H., G.Ş., Ürünçi 2006, s.3) (Uygur Türkçesinde)

Ona éle geldi ki, başı gicellendi (O öyle sandı ki başı döndü). (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 207) (Azerbaycan Türkçesinde)

Muharrem Ergin'e göre *-la-*, *-le-* ekiyle yapılan bazı fiiller bu şekilleri ile kullanılmayıp veya kullanıstan düşüp sonlarına bir fiilden fiil yapma eki olarak o şekilleri ile kullanış sahasında görünürler. Böyle fiillerde *-la-*, *-le-* ile fiilden fiil yapma eki birleşerek tek bir ek haline gelmiş hissini verirler ve bu fiiller dönüşlü fiillerdir: *can-la-n-*, *hoşla-n-*, *küf-le-n-*, *et-le-n-*, *iç-le-n-*, *kir-le-n-* vb. (Ergin, 2000: 183) Tahir Nejat Gencan'a göre ise *evlen-*, *sinirlen-*, *öfkelen-*, *seslen-* gibi fiillerin *-le-* ekiyle türemişleri yoktur, bu fiiller isme *doğrudan -lan-*, *-len-* eklerinin gelmesiyle oluşmuştur. (Gencan, 1979: 304) Burcu Aslan'a göre *-n-* eki *-lA-* ekiyle kaynaşarak bazı örnek fiillerde dönüşlülük-edilgenlik işlevini kaybetmiştir: "*kişilen-*,

azlan-, *çoğlan-*, *kirlen-* vs. Türkiye Türkçesinde *-lan-* ekini almış fiillerin bir kısmının *-la-* ekli biçimleri bulunmadığı için ekin *-lan-* biçiminde kalıplaştığını görüyoruz. Buradaki dönüşlülük eki *-n-* ise geldiği eyleme dönüşlülük-edilgenlik anlamı katmayıp yeni anlam kazandırmıştır: *cesaretlen-*, *dalgalan-*, *bilgilen-*, *bilinçlen-*, *cezalan-*, *endişelen-*, *erkeklen-*, *esaslan-*, *evlen-*, *faydalan-*, *gururlan-*, *güçlen-*, *güneşlen-*, *hastalan-*, *havalan-*, *hiddetlen-*, *hızlan-*, *heveslen-*, *heyecanlan-*, *hırslan-* vb.” (Aslan, 2009: 69, 72) A. A. Yuldaşev’in görüşüne göre *-la-/-le-* eki yeni fiiller oluşturur. Onları dönüşlü hale getirdiğimiz zaman *-n-* eki eklediğimizde *-n-* eki ile *-la-/-le* ekinin zamanla kaynayıp karıştığı da görülür: *temheşlen-* “tatsız, lezzetsiz yapmak”, *temheşle-* “tatsızlaştırma”; *yaralan-* “yara almak”, *yarala-* “yaralanmak”; *unayhızlan-* “rahatsızlık etmek; rahatsızlık duymak”, *unayhızla-* “rahatsız etmek”; *turılan-* “doğrulamak, düzeltmek, düz yapmak”, *turıla-* “düzeltme, düz yapma”. Burada *-n-* *aslında* sadece karmaşık hale gelen ve bölünmez olan *-lan-/-len-* çatı ekinin bir ögesidir. (Yuldaşev, 1981: 262)

Hamit Tömür’e göre biçim bakımından dönüşlü anlama benzeyen, dönüşlü anlamı ifade eden fiiller de vardır. Fakat onlar kendi geçişli biçimlerine dayanılarak değil, *-lan-*, *-len-* son ekinin doğrudan bir sıfata veya sayıya eklenmesiyle üretildiklerinden dolayı biz onları dönüşlü çatılı fiiller olarak kabul edemeyiz: *hoşallanmak-* “mutlu olmak, neşeli olmak”, *ikkilenmek-* “bocalamak, tereddüt etmek, kararsız kalmak, duralamak”. Hamit Tömür’e göre Uygur Türkçesindeki *oylan-*, *ötün-*, *ağrin-*, *şadlan-*, *hoşallan-*, *ikkilen-* gibi fiiller dönüşlü fiiller değildirler. (Tömür, 2003: 396) İsim soylu kelimelerden *-len-* ve *-lan-* eki ile türemiş fiillerin kimisi dönüşlü görünüştedir: *akıllan-*, *duygulan-*, *canlan-*, *çiçeklen-*.

Bizim görüşümüze göre isimden fiil türeten *-la-* ekinden sonra gelen *-n-* eki dönüşlülük ekidir (temiz-le-n-, kilit-le-n-, kenet-le-n-), doğrudan isme eklenen *-lan-* eki (cesaretlen-, bilgilen-, sinirlen- vb.) ise dönüşlülük bildirirse de onu dönüşlü fiil yapısı olarak kabul etmek yanlıştır, çünkü bu ek doğrudan fiile değil, isme eklenmiştir.

1.3.2.4. *-(I)ş-* Morfemi

Jean Deny’in görüşüne göre dönüşlü fiillerin kullanışı pek iyi tayin edilmemiştir. Şöyle ki, bu çatının ekleri işteş fiilleri oluşturan bazı eklerle de karıştırılmaktadır. (Deny, 1941: 345) Muharrem Ergin’e göre *-ş-* ekinin ortaklaşma ve oluş fonksiyonları ayrı ayrı fiillerde görülmekle beraber çift manalı aynı fiillerde görülebilir: *tut-uş-* (karşılıklı tutmak, yanmak), *sık-ış-* (el sıkışmak, bir yerde sıkışmak) gibi. (Ergin, 2009: 208) Zeynep Korkmaz’a göre *-(I)ş-*

ekleri aslında birer işteşlik ekidir, onları dönüşlü çatı eklerinden ayırmak için kullanıldığı işleve bakmak gerekir. Bilal Yücel bu doğrultuda kimi zaman *-l-* ve *-ş-* eklerinin dönüşlü işlevli eylemler yaptığını bildirir. *-ş-* eki eylemin geçişli, geçişsiz konumunu değiştirmez: “Bu durum daha çok, fiilin olma bildirdiği durumlarda görülmektedir. Bu örnekler öznenin şahıs olması durumunda dönüşlülük bildirir: *büzüş-, eriş-, yetiş-*”. (Yücel, 1999: 174) Hatiboğluna göre *-ş-* eki fiil kök ve gövdelerine gelerek fiildeki kavramın özneye döndüğünü belirten dönüşlü çatıyı kurar: *eriş-, oluş-* vb. (Hatiboğlu, 1974: 144)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *tıkıl-, sıkış-* anlamında olan *tıkış-* fiili eylemi birlikte yapma anlamından başka yaptığı işten kendi etkilenme anlamını da bildirmektedir. (Dîvânu Lugâti't-Türk, C II, s. 104) Azerbaycan Türkçesinde *-ş-* ekinin dönüşlü çatı işlevine dair örnekler: *sıhış-* (*sıkış-*), *yığış-* (*yığıl-, toplan-*), *dola-ş-* vb.

Dar gapı arasında sıhışdım. (Dar kapı arasında sık-ış-tı-m.)

Öztürk'e göre Özbek ve Uygur Türkçesinde de bu ek dönüşlülük anlamında mevcuttur:

boşâ-ş- “kendiliğinden boşanmak”.

Uygur Türkçesinde *-ş-* ekinin de dönüşlü çatı türettiğini aşağıdaki örnekte görüyoruz:

Rüstem Aka yürigi eçişkan (burkularak) halda sözini davam kıldı. (Rüstem Ağa yüreği burkularak sözüne devam etti.) (Öztürk, 1997: 86)

Azerbaycan Türkçesinde Örnekleri

Zaur şehr küçelerini bir-bir kécdikce böyük ve güclü maşına gét-géde alışır, hetta is(i)nişirdi. (Zaur şehrin sokaklarını bir bir geçtikçe büyük ve güçlü arabaya gittikçe alışıyor, hatta ısınıyordu.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 283)

Salatın gârdaşını arhadan gucağlayıb büzüşdü. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 67)

Türkiye Türkçesinde Örnekleri

Çılgılığım bir feryada dönüştü. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 203)

Yüreğindeki saygı korkuya dönüştü. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 3)

Biraz daha beklerse bu sessizlik kalıcı bir lanete dönüşecek. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 3)

Gülmesi yeniden öksürmeye dönüştü. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 553)

Yemekten sonra döndü, dolaştı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 375)

1.3.2.5. -lAş- Morfemi

Muharrem Ergin'e göre -ş- eki işteşlik ve oluş birdiren ek olsa da, -la-, -le- ile yapılan fiillerden sonra burada işteşlik kaybolmuş ve ifade ettiği oluş dönüşlü fiil yapısına benzemiştir: *güzel-le-ş-, hoş-la-ş-, çirkin-le-ş-* vb. (Ergin, 2000: 183) Tahir Nejat Gencan ise *sözleş-, dertleş-, katılaş-, başkalaş-, yerleş-, güzelleş-, Avrupalılaş-* gibi fiiller isme doğrudan -laş-, -leş- eklerinin gelmesiyle oluştuğunu, *taşla-ş-, kucakla-ş-, payla-ş-, karşıla-ş-* gibi fiillerde ise -la-, -le-'den sonra gelen -ş- ekinin işteşlik bildirdiğini belirtmiştir. (Gencan, 1979: 304) Zeynep Korkmaz'ın görüşüne göre -ş- eki isimden fiil yapan -lA- ekiyle birlikte kaynaşarak isimden fiil türeten -lAş- ekini oluşturmuştur, ek eklendiği kelimeye kendi kendine oluşma, dönüşme anlamını katmıştır: *güzelleş-, iyileş-, ağırlaş-, olgunlaş-* vb. (Korkmaz, (c) 2003: 119) Burada istisnalar da mevcuttur. Örneğin: *yakın+laş-* ve *uzak+laş-* fiilleri etken çatıdadırlar. Budagova'ya göre isim ve sıfatlara eklenerek yeni fiiller oluşturan -lAş- ekleri özne veya nesnenin iç ve dış görünüşündeki değişimleri bildirmektedir: *güzelleş-, gençleş-, yakınlaş-* (yaklaş-), *uzaklaş-, ağırlaş-, yüngülleş-* (hafifle-), *kamilleş-, yaşillaş-* (yeşilleş-). (Budagova, 1980: 251) Vecihe Hatipoğlu'na göre -lA- eki dönüşlü çatı görevinde kullanılan -ş- ekiyle birlikte -lAş- biçimini alarak kalıplaşmış gövde kurmuştur: *olgunlaş-, koyulaş-, güzelleş-* gibi fiillerin temelinde dönüşlülük anlamı vardır. (Hatiboğlu, 1974: 92) -(I)ş- eklerinin işlevini koruduğu örnekler de vardır: *mektuplaş-, çiftleş-, söyleş-* vb.

Tablo 5: Türk Lehçelerinde Dönüşlü Çatı Ekleri

Oğuz Grubu		Kıpçak Grubu		Karluk Grubu	
Azerbaycan Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Tatar Türkçesi	Özbek Türkçesi	Uygur Türkçesi
Gayıdış Növ	Dönüşlü Çatı	Kaytım Yünelişi	Kaytım Yünelişi	Özlik/Kaytım Nisbati	Özlük Derice
-n, -in, -in, -un, -ün; -l, -il, -il, -il, -ül		-n, -in, -in, -on, -ön; -l, -il, -il, -ol, -öl	-l, -il, -il, -n, -in, -in, -	-l, -il, -n, -in-	-l, -il, -ul, -ül, -n, -in, -un, -ün-

1.4. İŞTEŞ ÇATI

1.4.1.1. İşteş Çatı Kavramı Hakkında Genel Dilbilim Bakışı

İşin birden fazla özne tarafından karşılıklı, ortaklaşa, aynı yönde, aynı zamanda, eşit hukuklu yapıldığını bildiren özel yapıya sahip fiiller işteş çatılı fiiller olarak bilinir. Hint-Avrupa dilciliğinde işteş çatı isimli herhangi bir fiil kategorisi yoktur, fakat işteşlik ifade eden cümleler mevcut olup birtakım edatlarla, dönüşlülük zamirleri ile bu görev yerine getirilmektedir. Latin gramerciliğinde işteş çatı çoğul şahıslarda *inter* edatı ve dönüşlülük zamirleri ile oluşmaktadır: *Inter nos dicimus.* (Biz (kendi aramızda) konusuyoruz.) (Öktem, 1994: 37) İngilizcede işteş anlamını kurmak için *together* (birlikte), *all together* (hep birlikte) ifadesi kullanılır, fakat bu zaman fiil bu işi karşılıklı değil, daha çok birlikte, aynı zamanda yapıldığını ifade eder ve çokluk bildirir: *we laughed.* (biz güldük=biz (birlikte) güldük.)

1.4.1.2. Türkiye Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı

Tahsin Banguoğlu işteş çatıyı *karşılık görünüş* diye tanımlamıştır: “Söz içinde kimse (özne) olan iki kişi veya iki taraf birbirleri üzerinde karşılıklı kılıcıysalar fiil tabanı bir *-(I)ş-* eki alıp karşılıklı görünüşe girer.” Banguoğlu’na göre işteş çatıdaki fiiller tarifce geçişsiz, mantıkça iki taraflı geçişlidir: “İşteş fiilin diğer bir şekli vardır ki burada özne tekdir, fakat bu özne çokluk bildirmektedir. *-(I)ş-* ile yapılan fiil görünüşünün bir başka anlatımı daha vardır ki buna işbirliği görünüşü adını veririz. Burada iki taraf değil, birlikte kılıcı bir topluluk vardır: *Yolcular kaçıştılar. Kuşlar uçuşuyorlar. Siz gülüşüyorsunuz. Biz bekleyiyorduk*”. (Banguoğlu, 1974: 416-417)

Zeynep Korkmaz’ın görüşüne göre işteşlik ekleri:

1) geçişli fiil kök ve gövdelerine getirilerek eylemin iki özne tarafından karşılıklı yapıldığını (*bakış-*, *bölüş-*, *kucaklaş-*, *tanış-*, *sözleş-*, *buluş-* vb.);

2) geçişsiz fiillere getirilerek eylemin birden fazla kişinin ortaklaşa yaptığını (*koşuş-*, *gülüş-* vb.) ifade eder: “İşteşlik ekleri geçişsiz fiillerin kök ve gövdelerinden kendiliğinden oluş bildiren fiiller de türetmiştir (*alış-*, *bulaş-*, *kokuş-* vb.)”. (Korkmaz, (c) 2003: 132)

Ömer Demircan’a göre işteş terimi bir eyleme iki ayrı katılanın özne olarak bağlandığını anlatır: “Bu özneler bir eylemi ya karşılıklı – birbirlerini “nesne” seçerek yaparlar, ya da

eylemde ortaklık kurarlar. Bu ilişki, dönüşlü olan birbirini adılı ve ona katılan **-i/-e/-de/-den/-le** ekleriyle yönlendirilir. Mehmet ile Efe birbirini dövdü > Mehmet ile Efe **döv-üş-tü**. Birbirini adılı da her tümceden dışlanmaz: “Mehmet ile Efe birbirini övdü” yerine “Mehmet ile Efe **öv-üş-tü**” denmez”. (Demircan, 2003: 14)

İşteş çatı ekleri hem işteşlik, hem de oluş bildirme fonksiyonunda kullanılır. Hacıeminoğlu, tefekkür ve pekiştirme ifade eden fiiller (*giriş-*, *kalkış-*, *titreş-*) ve müstakil fiiller (*alış-*, *barış-*, *değiş-*) oluşturması üzerine işteş çatı eklerinin iki fonksiyonunu belirtmiştir. (İlker, 1992: 129) Bilal Yücel’e göre şekilce işteş çatılı fiillere benzeyen, ek ve köküne ayrıldıkta ise işteş çatılı değil, etken çatılı fiil olarak önümüze çıkan fiiller de vardır: *yapış-*, *çalış-*, *alış-*: “Söz gelişi eke bakarak *alış-* ve *geliş-* fiillerini işteş çatı altına alamayız. Bu nedenle çatıyı belirlerken şekli değil, işlevini esas almamız gerekmektedir”. (Yücel, 1999: 157) Şu örneklerde de işteşlik yoktur: *alış-*, *bulaş-*, *kalkış-*, *uğraş-*, *yanaş-*, *yaklaş-*.

Türkiye dilbilimcileri işteş çatı konusunda aynı görüşü paylaşmakta, **-(I)ş-** ekinin bazı fiillerde kalıplaştığını, onları işteş çatıdan seçmek için ek ve köküne ayırarak ifade ettiği anlama bakmanın gerekli olduğunu düşünmektedirler.

1.4.1.3. Azerbaycan Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı

Zerife Budagova’ya göre işteş çatı fiildeki eylemle onun icracıları arasındaki ilişkiyi bildirmektedir: “İşteş çatı iki esas manaya sahiptir, karşılıklı ve birliktelik. Birliktelik fiildeki karşılıklı manadan gelişmiştir. İşteş çatıdaki fiiller çoğunlukla hareket (*kaçış-*, *geziş-*, *dolaş-*), iş (*vuruş-*, *dövüş-*), nutuk (*bağırış-*, *vedalaş-*, *sözleş-*), durum (*gülüş-*, *ulaş-*^{**}) ve diğer manaları bildiren fiillerden oluşmaktadır”. (Budagova, 1980: 262) Muhtar Hüseyinzade ise işteş çatı konusunu iki bölüme ayırarak *karşılıklı çatı* ve *müşterek çatı* başlıkları altında değerlendirmiştir. O, burada her iki işteş çatısı için farklı olan birkaç özelliğten bahsetmektedir:

1) Karşılıklı çatıda öznelerin hareketi birbirine karşı istikamette icra ettiğini görmekteyiz, müşterek çatıda ise özneler hareketi aynı yönde, aynı vakitte yapmaktadırlar;

2) Karşılıklı çatıda fiillerin esasen iki öznesi bulunmakta, müşterek çatıda ise fiillerin özneleri daha çok olabilmektedir.

** Burada Türkiye Türkçesindeki ulaşmak, yetişmek anlamında değil, ulamak anlamındadır: *kurtlar uladılar=ulaştılar*.

3) Karşılıklı çatının ekleri *-(I)ş-*, *-ş-* eklerinden biridir.

4) Müşterek çatılı fiillerin ekleri ise esasen *-(I)ş-* ekidir. (Hüseyinzade, 1983: 163)

Zerife Budagova'ya göre işteş çatıda öznelerin cümleye katılımı iki şekilde mevcuttur:

1) Fiil iki veya daha fazla özne arasında olan ve onların birbirine olan etkisini gösteren

iş ve hareketi bildirir, bir nevi burada eylem karşılıklı olarak yapılmaktadır, bu zaman öznelerden sonra *öz aralarında, birbiri ile* ifadelerini ekleyebiliriz: *Öz aralarında yazışdılar.* (Kendi aralarında yazıştılar.) *Bir biri ile dövüşdüler* (Birbiri ile dövüştüler). Karşılıklı yapılan eylemler geçişli fiillerden oluşmaktadır.

2) Hareket özneler tarafından birlikte, aynı vakitte yapılıyorsa bu zaman öznelerin birbirine etkisi yoktur ve onlar eylemin gerçekleşmesinde eşit hukuklu öznelerdir, burada eylem birlikte yapılmaktadır: *kaçış-, gülüş-, geziş-*. Birlikte yapılan eylemler geçişsiz fiillerden oluşmaktadır. İşteş çatıyı diğer çatılardan ayıran başlıca özellik de onun hem geçişli, hem de geçişsiz etken çatılı fiillerden oluşmasıdır. (Budagova, 1980: 264) Zerife Budagova'nın bir diğer görüşüne göre işteş çatıdaki fiillerin özneleri çokluk eki kabul etmişse veya sayılarla ifade edilmişse, topluluk bildiren özneler kullanılmışsa o zaman özneler bir kelime ile ifade edilir: *Çocuklar koşuştular. Kuşlar uçuştular. İki kız mektuplaştı. Halk yuruştı (savaştı). Cemaat ağlaştı.*

Budagova'ya göre bu çatıdaki fiillerin özneleri şahıs zamirleri ile ifade edildiği zaman ilk özne her zaman yalın halde, *ben, sen, o, biz, siz* zamirleri belirli iyelik halde, *onlar* ise belirsiz iyelik halde kullanılmakta ve ardından *ile* edatı getirilmektedir:

Men seninle yazışdım. Siz onlarla görüşdünüz. O bizimle görüşdü. (Budagova, 1980: 264-265) Muhtar Hüseyinzade'nin görüşüne göre bazı fiiller şekilce işteş çatıya benzeseler de işteş anlamını vermemektedir: *çatış-, yanaş- vb.* "Bu fiilleri biz etken çatılı fiiller olarak kabul etmekteyiz. Fakat ek ve köküne ayırmakta zorlandığımız bir grup fiiller de var ki, onlar kalıplaşmış işteş çatılı fiillerdir ve bunların etimolojisini araştırarak onların köküne inebiliriz: *barış-, yarış-, güleş-* (güreş-) vb." (Hüseyinzade, 1983: 164)

Zerife Budagova işteş çatılı fiiller ile ettirgen ve etken çatıdaki fiillerin özne ile olan ilişkisinin bazı benzer ve farklı yanlarına değinmiştir. Her üç çatıda en az iki özne mevcut olması onların benzer özelliğini teşkil etmektedir. Farklı yanları ise aşağıdakilerdir:

1) İşteş çatıda eylemin icracıları çok olsa da onların hepsinin meydana gelmesi mühüm değildir, fakat ettirgen ve etken çatılı çoğul halinde olan fiillerde ise bu durum esastır.

2) İşteş çatıdaki fiiller şahıs eki almadan da çokluğu bildirmektedir:

Ahali topladı, Kızlar güldü.

3) İşteş çatıda hareketin karşılıklı ve birlikte yapılması esastır, etken çatılı fiillerde ise eylem öznelere tarafından ayrılıkta, ettirgen çatıda ise eylem tabilik esasında icra edilmektedir veya iş biri tarafından görülür, diğerleri tarafından ise gözlemlenir. (Budagova, 1980: 266)

Azerbaycanlı dilbilimciler işteş çatı konusunu hareketin karşılıklı ve birlikte yapılmasına göre anlatmış, işteş çatıyı diğer çatılardan ayıran özelliklere dikkat çekmişlerdir.

1.4.1.4. Başkurdistan Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı

Başkurt dilbilimcisi K. Z. Zinnatullina işteş çatıda ikinci bir kişinin varlığından söz etmemizin gerektiğini savunmuştur: *Sugış-* “birbirine vur-”, *küreş-* “birbirini gör-”, *kileş-* “birbirine doğru gel-” anlamını ihtiva eder. Burada görüldüğü üzere sadece fiilin yapısı değişmemiş aynı zamanda kazandığı anlam da farklılık arz etmiştir”. (Zinnatullina, 1969: 39) Başkurt Türkçesinde işteş çatı eki alan fiiller Türkiye Türkçesinden farklıdır. Türkiye Türkçesinde *gelmek* fiiline eklenen işteş çatı eki etken çatılıdır, Başkurt Türkçesinde ise *birbirine doğru gelmek* anlamı ifade ettiği için işteş çatıdadır.

Başkurt dilbilimcilerinin işteş çatı konusunda görüş ayrılığı bulunmadı.

1.4.1.5. Tataristan Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı

Tatar dilbilimcilerine göre işteş çatılı fiiller birkaç anlamda karşımıza çıkmaktadır:

1. Karşılıklı hareket bildiren anlamda: Burada yapılan hareketin faili bir kişi olmayıp, birkaç kişi ile birlikte yapılmış ve etkin kişi doğrudan işteş fiilin sahibidir. *Koçaklaş-* “kucaklaş-”, *übeş-* “öpüş-”, *selamlaş-* “selamlaş-” vb.

Ül kitte inde Donbasska, süz birdek taşlaşmaska. (O artık Donbas'a gitti, söz verdik birbirimizi bırakmayacağımıza.)

Kul kısış- (Bir birinin elini sık-). *Kul kısıştık ikeü yörekte* (İkisi birden yürekte tokalaştılar).

2. Yardımlaşma anlamında: *yazış-* yazmaya yardım et-, *satış-* satmaya yardım et- vs. *Bez alarga yort salıştık* (Biz onların ev yapmasına yardım ettik).

Bu yapılardan bazıları ortak hareket etme anlamı da vermektedir: *Yazış-* “yazışmaya yardım et-”, *sugış-* “savaş-, dövmeye yardım et-” anlamlarında kullanılabilir.

3. Hareketin karşılıklı yapıldığını bildiren anlamda: Bu fiillerin büyük bir bölümü hareketin birden fazla kişi tarafından ortaklaşa yapıldığını göstermektedir:

Utır- “otur-”, *uturuş-* “oturuş-” çoğul anlamında kullanılır.

Raziya belen birge kitüçe kızdar küp köleşeler , küp cırlaşalar (İ. Gazi) (Raziye ile giden kızlar çok gölüşüyorlar ve çok şarkı söylüyorlar).

4. Tamamlanmamış yada yoğun vaziyetteki hareketi bildirmekte: *kayna-* “kayna-”, *kaynaş-* “kaynaş-”, *kız-* “ısın-”.

Başlarımızda men törle uylar kaynaşa (G.Beşirov) (Kafamızda binlerce fikir kaynaşmakta).

5. Kök fiilden anlamca ayrılmış olan işteş ve ortak fiil yapıları. Bazı fiil yapıları bu kalıba girdikten sonra kök halindeki anlamın dışına çıkmaktadırlar: *Kür-* “gör-”, *küreş-* “görüş-, güreş-, atış-, mücadele et-”, *sug-* “vur-”, *sugış-* “savaş-” vb. (Zakiyev, 1993: 178)

Yukarıda incelediğimiz fiil oluşumlarından şu yorumu söylememiz mümkündür. Söz konusu fiil ileride oluşacak anlama göre incelenmektedir. *Küreş-* “selamlaş-, görüş-” fiilini ele alırsak bir aşamadan sonra birbirini görmek anlamında yorumlamamız gerekir. Aynı şekilde *sug-* yani vurmak fiilinden oluşan *suguş-* “savaşmak” ya da “dövüşmek” olarak çevirebileceğimiz fiil ise sonuçta “birbirine vurmak” anlamıyla karşımıza çıkar. Ç. M. Harisova’nın görüşüne göre sadece cümle içerisindeki rolüne göre işteş çatılı fiillerin anlamlarını bulabiliriz: “-ş- işteş çatı ekinin eklendiği fiilin verdiği anlama bakılarak fiilin çatısını ayırabiliriz: *hat alış-* “mektuplaş-” (işteş çatı), *ös alış-* “üst/giyecek değiştir-” (etken çatı)”. (Harisova, 2006: 82)

-ş- ekiyle dönüşlü çatılı fiiller de oluşturulmaktadır: *Cıylanış-* “toplan-” (çokluk hakkında konuşulur), *kienes-* “giyin-”. Örnek verecek olursak: *Alar kulga kul totınışıp yögerep kitteler (G. Epselemov)* (Onlar el ele tutuşup gittiler).

Ozaklamıy mine razbedkadan küçerdeler hem bez Deuleşin belen aerılıştık (İ. Gazi)
(Beni ekipten kaydıldılar ve (biz) Devletşin ile yolumuz ayrıl(ış)dı(k)).

Kiendereş- örneğinde ise giyindirmeye yardım etmek anlamı vardır. (Zakiyev, 1993: 178)

Tatar dilbilimcileri Azerbaycan dilbilimcileri gibi işteş çatının kendi içinde verdiği birtakım anlamlara değinmiş, Azerbaycan dilbilimcilerine nispette ise işteş çatının iki değil, beş anlamından bahsetmişlerdir. Tatar dilbilimcileri işteş çatı ekinin bazı fiillerde etken çatı anlamını verdiği de dikkat çekmişlerdir.

1.4.1.6. Özbekistan Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı

Muanbar Aglamova'ya göre işteş çatı anlamına göre iki şekildedir:

- 1) kendi aralarında işi birlikte yapma
- 2) işi yardımlaşarak yapma.

1. gruptaki hareket iki veya ondan artık özneler tarafından gerçekleşmekte ve genellikle, geçişli fiillerden oluşarak onları geçişsiz fiillere dönüştürür: *Ernazar Mavlon bilan kuyuk soraşdi* (Ernazar Mavlon ile selamlaştı).

Aglamova Muanbar'a göre işteş çatıda bu anlamda geçişli fiillerin geçişsizleşmesi yönünde şu değişimleri görürüz:

- a) geçişli fiil geçişsiz fiile dönüşür;
- b) öznelerin sayısı esasen iki ve ikiden fazla olur;
- c) hareketi yapan tüm nesnelere eşit haklara sahiptir.

2. gruptaki işi yardımlaşarak yapma eyleminde ise özne ile yanaşı ona yardımcı bir özne de bulunmaktadır. Burada hareketin nesneyle olan ilişkisi ise değişmez.

–ış; –aş (–üş) ile biten bazı fiiller de işteşlik ifade ederler: *barış-*, *yarış-*, *gülüş-* (güreş-). Bu fiilleri kök ve eklerine ayırmak mümkün olmadığı için basit fiiller olarak kabul etmek gerekir. (Togrulovna, 56) A. Hociyev bu konuda Aglamova Muanbar'ın görüşüne yakın bir başka hususa değinerek şunları bildirmektedir: “Bazı fiiller işteş çatı eki olsa da ve onlarda

işteşlik manası sezilse de onları etken çatılı fiiller olarak kabul etmekteyiz: *aytış-* (arası açılmak, bozuşmak), *tortış-* (tartışmak), *toknaş-* (çarpmak) vs.”

Özbek Türkçesinde esas fiilin yanında yardımcı fiiller de mevcuttur (Türkiye Türkçesindeki *geli verdi, baka kaldı* örneklerinde olduğu gibi). Hociyev, işteş çatı ekinin esasen yardımcı fiile, ender olarak da esas fiile geldiğini belirtmektedir: *Kani tez-tez kimirlylik, mehmonlar kelişib koladi* (Haydi çabuk oynayalım, misafirler geliyorlar). Hociyev’e göre işteş çatı eki hem esas ve hem de yardımcı fiile eklendiğinde esas fiildeki işteş çatı eki yardımcı fiildeki çokluk anlamını bildirir: *Hasan Zuhra bir-birlariga kulimsiraşib koyuşardi*. (Hasan ile Zuhra birbirlerine (bakarak) *gülümseyi verdiler*.) (Hociyev, 1973: 102)

Özbek dilbilimcileri Tatar ve Azerbaycan dilbilimcileri gibi işteş çatının verdiği birkaç anlamdan bahsetmiş, onların detaylı açıklamalarını yapmışlardır. Her üç ülkenin dilbilimcilerinin işteş çatının verdiği anlamlara yoğunlaşmaları sovet Türkolojisindeki aynı görüşü paylaşmaları ile açıklanabilir.

1.4.1.7. Uygur Dilciliğinde İşteş Çatı Kavramı

Hamit Tömür işteş çatıda öznenin eylemle ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır:

1) İşteş çatı gramer öznenin asıl işi birbirlerine yönelten veya işi birbirleriyle rekabet halinde gerçekleştiren iki veya daha fazla taraf olduğunu gösterir, diğer taraf Uygur Türkçesinde *bilen* (ile) edatı ile bağlanan bir isim ile belirtilir:

Ular uzağ sözleşti (Onlar uzun *konuştular*.);

Tursun Ehmet bilen uzağ münazire gilişti (Tursun Ahmet ile uzun *tartıştı*).

2) İşteş çatı asıl işin iki veya daha fazla kişiden oluşan gramer özne tarafından yapıldığını gösterir. Bu gibi durumlarda, işteş çatı sadece çoğul bir anlama işaret eder ve birden çok kişinin aynı işi birbirleri arasında veya aynı anda yaptığını vurgulayan durumlarda kullanılır: *Oguğuçılar mektepke miñiştı* (Öğrenciler okula *yürüdü*).

Tömür’e göre *Ular gizgin körüşti* (Onlar *görüştüler*) cümlesindeki *körüş-* biçimi işin iki veya daha fazla gramer öznesi bulunduğunu ve bunların birbirlerini nesne yaparak asıl işi ifa ettiklerini gösterir. (Tömür, 2003: 399, 392) Abdurrahim Rahman ve Yari Ebeydullah **Hezirgi Zaman Uyğur Tili** isimli kitaplarında işteş çatılı fiillere benzeyen ve işteş çatılı manaya sahip olan bazı fiillerin (*yardemleş-*, *paranglaş-* (konuş-), *munazirileş-*) Uygur Türkçesindeki varlığına değinerek *-laş* eklerinin isim köklerine gelerek işteş şekilli fiiller oluşturduğunu ve

bu fiillerin aslında işteş çatılı fiiller olmadığını belirtmektedir. (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1625)

Uygur dilbilimcileri de Sovyet Türkologlarından geri kalmayarak işteş çatıyı aynı açıdan değerlendirmiş, *-lAş-* ekinin bazı fiillere eklenecek kalıplaştığından bahsetmişlerdir.

1.4.2. İşteş Çatı Ekleri

1.4.2.1. *-(I)ş-* Morfemi

Türk lehçelerinde işteş çatı eki *-(I)ş-*'tir. Türk lehçelerinde *-(I)ş-* eki sadece şekillerinin sayına göre birbirinden farklılık göstermektedir. Aşağıdaki paragraflarda ekin tarihi gelişimi ve tarihi Türk şivelerindeki şekillerinden bahsedeceğiz.

1.4.2.1.1. Eski Türkçede

Eski Türkçe döneminde de *-(I)ş-* eki kullanılmıştır: *ögle-ş-* “akıl danış-, birlikte düşün-”, *söz-le-ş-* “konu-ş-”, *süñ-üş-* “savaş-” (Tekin, 2000: 95), *ilt-iş-* “kavga et-”, *kekre-ş-* “hiddetlen-”, *öçe-ş-* “kin besle-”. (Eraslan, 2015: 315)

1.4.2.1.2. Karahanlı Türkçesinde

Karahanlı dönemine ait sözlü eserlerde karşımıza çıkan bu ek büyük ve küçük ünlü uyumu kuralını korumuştur: *kül-üş-*, *kıl-ış-* “beraber ol-” (Paçacıoğlu, 1995: 9), *alk-ış-* “birbirini yok et-” (*alk-* “yok et-”), *ar-ış-* “birbirini alda-t-” (*ar-* “alda-t-”), *küd-üş-* “bekle-ş-, birbirini bekle-” (*küd-* “bekle-”), *tit-iş-* “did-iş-”, *beze-ş-* “birlikte süsle-n-, süslenmeye yardım et-”, *sanru-ş-* “birlikte saçma-la-” (*sanra-* “sayık-la-, saçma-la-”). (Hacıeminoğlu, 2003: 142-143)

1.4.2.1.3. Harezmi Türkçesinde

Harezmi döneminde de *-(I)ş-* morfemi kullanımda olmuş ve dudak uyumu kuralına uyulmuştur: *ayt-ış-*, *kül-üş-* (Paçacıoğlu, 1995: 123), *kıl-ış-* “birlikte hareket et-”, *kör-üş-* “gör-üş-”, *söz-le-ş-* “konu-ş-”, *yıg(i)l-ış-* “yığ-ıl-ış-”, *kuç-uş-* “kucak-la-ş-” (Hacıeminoğlu, 2003: 143), *ohşa-ş-* “birbirine benze-”. (Toparlı, 1995: 21)

1.4.2.1.4. Çağatay Türkçesinde

Çağatay dönemi eserlerde de bu çatı eki varlığını sürdürmüştür: *uç-uş-*, *kuç-uş-* “kucak-la-” (Eckmann, 1996: 86), *ber-iş-* “karşılıklı ver-”, *ohşa-ş-* “benze-ş-”, *söz-le-ş-* “söyle-ş-”, *ur-uş-* “vur-uş-”, *bulga-ş-* “bula-ş-” (Argunşah, 2013: 114), *çapgula-ş-* “döv-üş-” (*çapgula-* “döv-

, savaş yap-”), *de-y-iş-* “söyle-ş-, karşılıklı konu-ş-”, *inan-ı-* “birlikte inan-”, *tarka-ş-* “dağıl-” (*tarka-* “birliği boz-”), *yoluk-u-* “rastla-ş-, karşıla-ş-”. (Eckmann, 2009: 61)

1.4.2.1.5. Eski Anadolu Türkçesinde

Ekin ünlüsü Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde genellikle düz-dar, nadiren dar-yuvarlaktır: *söyle-ş-*, *ağ(ı)-la-ş-*, *koni-ş-*, *kar-ı-* (Köktekin, 2009: 82), *bul-ı-*, *gör-i-*, *ir-i-*, *tanı-ş-*. (Yelten: 2009: 79, 262)

1.4.2.1.6. Türkiye Türkçesinde

-(I)ş- çatı eki fiil kök ve gövdelerine yuvarlak ve düz-dar-ünlü uyumuna uygun olarak gelerek işteş çatılı fiiller türetmektedir. Bu ek dilimizde yapım eki olarak da gelişmiş ve yeni anlamlı kelimeler de oluşturmuştur: *geliş-*, *giriş-* vb. Delice’ye göre *-(I)ş-* ekleri kılış fiilleri üzerine gelerek işlev çatı oluşturmakla beraber, kendi kendine gerçekleşme ifade eden oluş tabanlı fiiller de oluşturmaktadır: *büzme* fiili bir şeyin alanını, hacmini küçültmek anlamıyla kılış fiilidir, üzerine *-ş-*, *-(I)ş-* eklerinden biri getirilerek *büzüşmek* anlamını veren oluş fiilidir: *Yüzünün cildi ilerleyen yaşıyla birlikte sürekli büzüştü*, burada *büzülmek* eylemi bir özneye gerek duymaksızın *yüzünün cildi* nesnesi üzerinde kendi kendine gerçekleşmiştir. (Delice, 2007: 425)

Türkiye Türkçesinde *-(I)ş-* Morfemine Ait Örnekler

Tek boyutlu bakışıyla Vigdis ile karşılaştım. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 43)

Bilmem tanıştınız mı? (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 83)

Bakışlarında yoğun ve derin anlamlardan çok saf, özlemlili ve arayan benekler uçuşuyordu. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 93)

Kimi zaman çatışıp, kimi zaman bütünleşiyorlardı. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 143)

Agah ile bir hayli memleket meselelerinden konuştuk. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 23)

Tülin, Sinan ve ben şehirde bir hayli dolaştıktan sonra bir kahvehanede Özcan ve Mustafa ile buluştuk. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 133)

Anlaşacağız. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 115)

Bu gece gel, konusuruz. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 115)

Orhan'la Necati bakıştılar. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 155)

Demin yengemle fena konuştuk. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 375)

Çok karşılaşmıştım bu tür evsizlerle... (A.Ü., İstanbul Hatırası, İstanbul 2014, s. 103)

1.4.2.1.7. Azerbaycan Türkçesinde

Azerbaycan Türkçesinde *Garşılıklı Birgelik Növ* diye tanımlanan işteş fiil çatısı *-(I)ş-* eklerinden biri ile oluşmaktadır: *gucaglaş-*, *tapış-* (buluş-) vs. Azerbaycan Türkçesinde bu fiil çatısı sonu ünsüz ile biten tek ve çok heceli fiillere yuvarlak ve ince-düz-dar ünlü uyumuna uygun olarak *-(I)ş-* eklerinden biri getirilmekle oluşmaktadır: *atış-*, *boğuş-*, *bakış-*, *kaçış-* vs. Sonu ünlü ile biten fiillere ise önce kaynaştırıcı *-y* harfi, daha sonrasında işteş çatı eki getirilmekle oluşmaktadır: *deyiş-* (karşılıklı konuşmak). *-(I)ş-* eklerinden biri dönüşlü çatıdaki fiillere eklenmekle de işteş çatıyı oluştura bilmektedir: *dağılış-* (parçalan- anlamında). (Budagova, 1980: 262)

Azerbaycan Türkçesinde *-(I)ş-* Morfemine Ait Örnekler

Zencirdeki itler dartinib mırıldışdılar. (İ. Ş., D.K., Bakı 2005, s. 7)

Toyug-cüce samanlığa doluşdu. (İsmayıl Şihli, Deli Kür, Şerg-Gerb, Bakı 2005, s. 7)

Esrler boyunca vuruşduğ. (Asrlarca savaştık.) (B.V., G., Bakı 2004, s. 79)

Ahır vahtlar çoğ téz-téz görüşürdüler. (Son zamanlar çok sık sık görüşüyorlardı.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 153)

Amma görürsen iyirminci esrde görüsmüşük. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 233)

Eyri-üyrü kölgeler asfaltda, sekilerde sarmaşığ kimi sürüşüb ahışırdı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 81)

Dar pencerelerin balaca gözünden düşen ışığ zolağları otağın divarlarında oynaşırdı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 137)

Orda-burda guşlar cikkildeşirdiler. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 167)

Silsile tepelerin zirvesi ağarışdı. (Zincir tepelerin zirvesi beyazlaştı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 167)

Uşağlar gülüşdüler. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 327)

Éyvanda Sémyonovla ğarşılaşdı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 357)

1.4.2.1.8. Başkurt Türkçesinde

Urtaklık Yüneliş diye tanımlanan işteşlik eki bu eklerle yapılmaktadır: *-ş, -ış, -iş, -oş, -öş; tabıştılar* “buluştular”, *bulışkan* “buluşmuş”, *höylä+ş+ä* “konuşuyor” (söyleşiyorlar), *eşlä+ş+ä* “yardım ediyor” (yardımlaşıyor). (Biner, 2014: 123) Başkurt Türkçesine özel *-ştır-, -ştir-* işteş çatı eki de vardır: *karaştır-* “bakışmak” (Tokatlı, 1994: 93). Bu ek Türkiye ve Azerbaycan Türkçesindeki *-(I)ş + -tır/-dlr* (işteş+ ettirgen) ekleri ile karıştırılmamalıdır: *yaraş-tır-* (yakıştır-).

Başkurt Türkçesinde *-(I)ş-* Morfemine Ait Örnekler

Bež başgasa küreşmébez. (Biz aksi halde görüşmeyiz.) (M.K., A.İ., Öfö 1972, s. 77)

... yuldağılarğa yul bulhın, azaşgandar gavişındar, ezlégéndér tabışındar. (... yoldakılar yol bulsun, yolunu kaybedenler kavuşsunlar, arayanlar birbirlerini bulsunlar/buluşsunlar.) (M.K., A.İ., Öfö 1972, s. 7)

Kisen Nasir menén Altınbay yéné osraştılar. (Kisen Nasir ile Altınbay yine görüştüler.) (Z.U., Öfö 2005, s. 156)

İkehe lé réhétlénep külüştü. (İkisi de gülüştü.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 341)

Méryemdeñ fatırına inev menén kosaklaştılar. (Meryem’in evine gelerek kucaklaştılar.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 471)

1.4.2.1.9. Tatar Türkçesinde

İşteş yapı geçişli ve geçişsiz fiillerden oluşmakta ve onlardan doğrudan etkilenmemektedir. Tatar Türkçesinde *-ış-, -iş-, -ş-* ortaklaşma ifade eden fiiller yapar: *oyış-* (uyuş-, birleş-), *süyleş-* (söyleş), *orış-* (dalaş-), *eçiş-* (ekşi-). (Buran ve Alkaya, (c) 2014: 57) Tatar dilbilimcilerine göre *-ş* işteş çatı eki edilgen ve dönüşlü yapıdaki fiillere de eklenebilmektedir:

1) *ciel-* “toplan-”, *cieliş-* “toplan(ış)-”, topluluk halinde yapmak,

2) *totın-* “tutun-”, *totınış-* “tutun(uş)-” anlamında kullanılır. (Zakiyev, 1993: 178)

Ç. M. Harisova –(I)ş- ekinin Tatar Türkçesindeki bazı durumlarda etken çatı anlamını da verdiğini belirtmiştir. Biz bunu sadece cümleye bakarak işteş çatıdan ayırabiliriz: *hat alıuşu-* “mektuplaşmak”. (Harisova, 2006: 82) Tatar dilbilimcilerinin görüşüne göre Tatar Türkçesinde aşağıdaki grupta bulunan kelimeler -ş ekini kabul etmezler:

1. Kendi bünyelerinde aslından -ş ekini bulunduran kelimeler. Bunlar genelde karmaşık ek olarak kabul edilen –laş- ekini ihtivasında bulundurlar. Bunlardan bazıları dönüşlü ettirgen yapı ekleri olan –lan- ve –lat- ekleriyle birlikte hareket ederler. *Rizalaş-* “anlaş-”, *rizalat-* “anlaşmaya yanaştır-”, *tizlen-* “hızlan-”, *tizleş-* “hızlaş-”, *tizlet-* “hızlandır-”. Başka fiillerle ya da cümlenin diğer öğeleri ile alakadar olanlar *urnaş-* “yerleş-” (*urin* yer anlamında kullanılır), *öleş-* “dağıt-” (*öleş* “karşılıklı borç”).

2. Diğer bir grup ise -ş olmadan anlamı olmayan kelimelerdir: *almaş-* “değiş-”, *adaş-* “karıştır-”, *sataş-* “sayıkla-”. (Zakiyev, 1993: 177-178)

Tatar Türkçesinde bazı fiil yapıları işteş çatı kalıbına girdikten sonra kök halindeki anlamın dışına çıkmaktadırlar: *Kür-* “gör-”, *küreş-* “görüş-, güreş-, atış-, mücadele et-”, *sug-* “vur-”, *sugış-* “savaş-” vb. (Zakiyev, 1993: 180)

Tatar Türkçesinde –(I)ş- Morfemine Ait Örnekler

Kérimne kürgéç, kıtırşılanıp, yargalanıp betkén kori kulın birep küreşte. (Kerimi görünce elini verip görüştü.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 107)

Térézé artında, uramda, tupıl botakları şıbirdaştı. (Ağacın arkasında, sokakta yaş kavak ağacının dalları şapırdadı.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 127)

..., elektén kilé torgan gadét buyença, küp söyleşmedeler. (İlk gelişteki adeti gereği çok konuşmadılar.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 137)

Tanışabız. (Tanışıyoruz.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 53)

Aralaşabız. (Karışıyoruz.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 53)

... *Gazi aga bilén Yazuçılar soyuzı koridorında oçraştık.* (... Gazi beyle Yazarlar Birliğı koridorunda karşılaştık.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 103)

Söylésélér, köleşélér. (Konuşuyorlar, gülüşüyorlar.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 163)

1.4.2.1.10. Özbek Türkçesinde

Özbek Türkçesinde –(I)ş- ekinin 4 fonksiyonu vardır:

- 1) İşteş Çatı: *kucoklaşmök*
- 2) Mastar eki: *koliş* (kalmak)
- 3) Çokluk eki: *berişdi* (verdiler)
- 4) Dönüşlü çatılı fiiller: *boşä-ş-* (kendiliğinden boşanmak)

Özbek Türkçesinde *Birgalık Nispati* diye tanımlanan işteş çatı eki sadece -ş- ve -(i)ş- ekiyle oluşmaktadır. Sonu ünlü ile biten fiillere getirilişi, sadece *de-* ve *ye-* fiillerinde görülür. Ek, Özbekçede ince-düz-dar ünlü -i- alır: *bâğ-iş-*, *kör-iş-* vb. Sonu ünlü ile biten birden fazla heceli fiillere yardımcı ses almadan doğrudan doğruya gelir: *gúvillä-ş-*, *mäğtä-ş-*, *yondoş-* “yakınlaş-”, *qaraş-* “bakış-”, *çağiriş-* “karşılıklı birbirini çağır-, birlikte çağır-”, *koriş-* “görüş-”, *taniş-* “tanış-”, *oçraş-* “buluş-”, *külüş-* “gülüş-”, *uruş-* “vuruş-”, *sözleş-* “konuş-”, *yaraş-* “bakış-”, *yiğlaş-* “ağlaş-”. (Merhan, 2012: 68)

Özbek Türkçesinde -ş- eki, bazı çekimli fiillerde, –*lar-* çokluk ekinin işlevini yapar. Karluk grubunda bu durum, Özbekçede daha çok görülmektedir: *Dädämğä häm cây berişdi.* (Dedeme de yer verdiler.).

Ärkadaşlarımız bizläрни räncitişmäydi. (Arkadaşlarımız bizi rencide etmediler / gücendirmediler.) (T. M., Ş., C. 1, Taşkent, s. 161)

Vakillarımız Maskovga ketişdi. (Vekillerimiz Moskova’ya gittiler.)

Biri piyälä, başkasi termosning paçaklangan kâpkâğida arâk içişdi. (Biri kase, diğeri termosun kırılmış kapağında içki içtiler.) (H. T., S. D. M., Taşkent 1982, s. 416)

..., *Hoca Yahyâning özini häm, ikki oglını häm, qorıqçı yigitlärini häm kılıçdan ötkäzişdi.* (... Hoca Yahya’nin kendisini de, iki oğlunu da, bekçi yiğitlerini de kılıçtan geçirdiler.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 123)

Bahâdirga kop iş buyurişmas edi-yu, lekin uni oziçä erkin häm koyişmasdi. (Bahadır'a çok iş buyurmazdırlarsa da, onun kendisini de rahat bırakmazlardı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 279)

Äsädbekdän cäni öziğä şirin ädämlär korkişadi. (Esadbey'den canını çok seven insanlar korkarlardı.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 51)

Bâşkıncılar şähäru kişläklarni talaş bilän kanâatlanmay kohlik kızlarni çorilikka älib ketişär edi. (Basgıncılar şehri soymakla yetinmeyib kızları da alıp gidiyorlardı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 2)

Erkâklärning közläri gâzabdan çaçqaygan, boyin tämirlarini kavartirib, bogilib bakirişadi! (Erkeklerin gözleri sinirden parlamış, boyun damarları kabarmış, boğularak bağırıyorlardı!) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 181)

... erläri savalagandan bättär çinkirişadi, kimnidir kargâşadi. (... kocaları kırbaçlanmaktan beter çığlık atıyorlar, kimedir beddua ediyorlardı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 181)

Keçäsi okışdan kaytsa, üyidä milisalar otirişibdi. (Geceleğin okuldan döndüğünde, evinde polisler oturuyorlardı.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 91)

Özbek Türkçesine özel şöyle bir durum vardır: sonu -ş- ile biten bu örneklerde iki -iş- ekinin üst-üste gelmesi söz konusudur: *gäpläş-iş-, koriş-iş-, sälämläş-iş-* vb.

Çâyhorlar älläkanday Kuriya haqida gäpläşişädi. (Çay sevdalılarının bazıları Guriya hakkında konuşuyorlardı.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 20)

..., ikkisi häm çukur samimiyät vä dostlik hissi bilän kucâklaşişdi. (... ikisi de derin samimiyet ve dostluk duygusuyla kucaklaştılar.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 161)

Kâsimtây bilän Tâhir özärâ maslahatlaşişdi. (Kasımtay ile Tahir kendi aralarında danıştılar.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 269) Burada birinci gelen -iş- eki işteş çatı eki, ikinci ek ise çokluk bildiren ektir.

Özbek Türkçesinde –(I)ş- Morfemine Ait Örnekler

... bir yiğit bilän kız şivirlaşib gäpläşmâkda edi. (... bir erkekle kız sohbet ediyorlardı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 2)

..., *song báyvächä bilän korişdi.* (... sonra beyzade ile görüştü.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 31)

Siz uçraşing. (Siz buluşun.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 51)

Ertäsigä teatrning baş rejissori Ákil Turğunov bilän uçraşdim. (Ertesi gün teatronun baş yönetmeni Okil Turğunov ile görüştüm.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 76)

Korişib hâl-ahvâl soraşdik, birgäläşib külüşdik. (Görüşüp hal hatır soruştuk, birlikte gülüştük.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 266)

1.4.2.1.1.1. Uygur Türkçesinde

Uygur Türkçesinde işteş çatı eki, kendinden önceki hecenin ünlüsüne uygun ünlü (-i-, -u-, -ü-)ş- alır: *biğ-iş-, kör-üş-* vb. Morfem sonu ünlü ile biten birden fazla heceli fiillere yardımcı ses almadan doğrudan doğruya gelir: *sora-ş, güvelde-ş-, oyna+ş>oynaş-, ür+üş>ürüş-, kör+üş>körüş.* Abdurrahim Rahman ve Yari Ebeydullah *Hezirgi Zaman Uygur Tili* isimli kitaplarında fiilin mastar şeklini oluşturan -(I)ş- ekinin işteş çatı eki oluşturan aynı ekle şekilce benzer olduğuna değinmişlerdir: *yügürüş* (mastar); *yügürüşti* (işteş çatı) (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1615). Ekin sonu ünlü ile biten fiillere getirilişi, Özbek Türkçesinde olduğu gibi sadece *de-* ve *ye-* fiillerinde görülür. -ş- eki, bazı çekimli fiillerde, işteşlik ifadesinden çok *-lar/-ler-* çokluk ekinin işlevini yapar. Karluk grubunda bu durum, Özbek Türkçesinde daha çok görülse de Uygur Türkçesinde de vardır:

Oğrilar ordiniñ içige kirip hezine bar caynu izdişiptu. (Hırsızlar şehrin içine girip, hazinenin bulunduğu yeri aradılar.) (R.Ö., U.V.Ö.T.F., Ankara 1997, s. 86)

Adémlér étigénlik namizini oqup bolupla bazargä aldirişatti. (İnsanlar ikindi namazı için pazara acele ederlerdi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 73)

Başka şéhérlérdé tehi buniñdinmu köprék tapşuruşidu. (Başka şehirlerde dahi bundan da çok tapşırırlar/emanet ederler.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 113)

Şéhér dervazisi eçilişi bilénlé şéhérgé kirivelişni oylaştı. (Şehir kapısının açılışı ile şehre girmeyi düşündüler.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 213)

Atlar can aççıkida silkinip kişinişetti. (Atlar havlesiyle titreyerek kişniyorlardı.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 31)

Bağlangan üç méhbusnu elip çikişti. (Hapsedilmiş uç mahbusu alıp çıkıldar.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 111)

Kozgilañçılarnıñ baturluklarını mahtaştı. (İsyancıların kahramanlıklarını öğdüler.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 382)

Nedin keliştıla? (Niye geldiniz?) (A.R., Y.E., H.Z.U.T., Ürümçi 2010, s. 1625)

Nege berişidila? (Ne için gittiniz?) (A.R., Y.E., H.Z.U.T., Ürümçi 2010, s. 1625)

Ular hoşhal halda mektepke meñiştı. (Onlar mutlu halde okula gittiler.) (A.R., Y.E., H.Z.U.T., Ürümçi 2010, s. 1624)

İncelediğimiz tüm Türk lehçelerinde işteş çatı eki *-(I)ş-*'tir. Türk lehçelerinde sadece şekillerinin sayına göre farklılık oluşturan işteş çatı ekleri sadece Özbek ve Uygur Türkçesinde çoğul anlamını da bildirmektedir. *-(I)ş* işteş çatı ekinin en çok olduğu şekiller Başkurt Türkçesinde, en az şekli ise Özbek Türkçesinde.

Uygur Türkçesinde *-(I)ş-* Morfemine Ait Örnekler

Biz hayacan bilen kadrlar bölüminiñ kiçik zalida olturuştuk. (Biz heyecanla memurlar departmanı bölümünün salonunda oturduk.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 51)

Balılar ve ayallar çakmağ péncirilérdin marişidu ve bizgé karap külüşidu. (Çocuklar ve kadınlar kareli pencerelerden izliyor ve bize bakarak gülüşüyorlar.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 171)

Yéné bir küni Süpürge şéhér koçisida koli méhkém bağlangan bir méhbus bilén uçrişip kaldi. (Yine bir gün Süpürge şehir sokağında elleri sıkı bağlanmış bir tutuklu ile rastlaştı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 13)

Bir tal tillayıñni kandaq bölüşüvalimiz. (Bir tane altın akçayı nasıl bölüşürüz.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 13)

... bu méydandiki pütün hélayıq bu yérgé toplaşkandı. (...bu meydandaki tüm halk bu yere toplaşmıştı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 123)

... mén uniñ bilén kandaq körüşérmén? (... ben onunla nasıl görüreceğim?) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 153)

..., *hémme uni “çöl oğlu” dép çakirişatti.* (... herkes onu “bozkır oğlu” diye çağırırlardı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 293)

... *uniñ bilén kızgın körüşétti.* (... onunla sıkı görüşürdü.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 302)

Tablo 6: Türk Lehçelerinde İşteş Çatı Ekleri

Oğuz Grubu		Kıpçak Grubu		Karluk Grubu	
Azerbaycan Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Tatar Türkçesi	Özbek Türkçesi	Uygur Türkçesi
Garşılıklı Birgelik Növ	İşteş Çatı	Urtaklık Yünelişi	Urtaklık Yünelişi	Birgalik Nisbati	Ömlük Derice
-ş-, -iş-, -iş-, -uş-, -üş-		-ş-, -iş-, -iş- -oş-, -öş-	-ş-, -iş-, -iş-	-ş-, -iş-	-ş-, -iş-, -uş-, -üş-

1.4.2.2. Kalıplaşmış *-LAş-* Morfemi

Uygur dilbilimcilerine göre bazı fiiller vardır ki onlar ilk görünüşte işteş çatılı fiillere benzese de aslında bu fiiller etken çatılıdır ve isim köklerine direk *-LAş-* eki getirilerek oluşmuştur: *yardemleş-* (yardımlaş-), *söhbetleş-* (karşılıklı sohbet et-), *pikirleş-* (düşün-), *musabigeleş-* (yarış-), *parañlaş-* (konuş-). (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1625) Hamit Tömür’e göre bu fiiller isimlere doğrudan *-laş-*, *-leş-* eklerinin getirilmesiyle oluştuğu için bunları işteş çatı biçimleri olarak kabul etmek mümkün değildir. (Tömür, 2003: 400) Delice’nin görüşüne göre *-LAş* eki daha çok oluş ifade eden isimlerin üzerine gelerek oluş tabanlı fiiller oluşturmaktadır. Bu şekilde türetilen fiillere *-LA* eki *-ş* eki olmaksızın getirilemez. (Delice, 2007: 426) Burcu Aslan’a göre ise Türkiye Türkçesinde *-LAş-* eki ile kalıplaşmış fiillerde *-ş-* ekinin işteşlik işlevi zayıflamış veya bu işlevi kaybetmiştir. Bu fiillerin *-LA-* eki almış biçimleri kullanılmamaktadır ve bu nedenle de *-ş* eki ile fiil şekline dönüşebilmektedir: *abideleş-*, *acarlaş-*, *acayıpleş-*, *acemileş-*, *acılaş-*, *adileş-*, *ağaçlaş-* vs. (Aslan, 2009: 74) Yücel’e göre *-LAş-* ekiyle kurulmuş şu örneklerde işteşlik yoktur: *beyazlaş-*, *durgunlaş-*, *çirkinleş-*, *derinleş-*, *millileş-*, *kalınlaş-*, *sadeleş-*, *odunlaş-*, *siyahlaş-*, *tunçlaş-*. (Yücel, 1999: 187) Budagova’un görüşüne göre Azerbaycan Türkçesinde de *-la (-lä) + -ş* eki görülmektedir ve bu ekler fiillere gelmekle işteş çatılı fiilleri oluşturmaktadır: *säsläş-*, *bağlaş-* vs. Zerife Budagova’ya göre *-ş* eki sonu ünlü ile biten çokheceli kök ve türemiş fiillere, *-la*, *-le* ekli türemiş fiillere getirilmektedir: *kucaklaş-*, *selamlaş-*, *toplaş-*, *ağlaş-* vb. (Budagova, 1980: 263) Bizim görüşümüze göre *-LAş-* eki ve *-la+ -ş* eklerinin ortak yönü her ikisinin de isime eklenerek fiil oluşturmasıdır. *-LAş-*

eki ile *-la-* *+-ş-* ekini cümle içindeki fonksiyonuna ve içerdiği anlama bakılarak onları birbirinden ayırabiliriz. Bu eklerin farklı yönleri ise aşağıdaki gibidir:

1) *-laş* eki isimle doğrudan gelmektedir: *meslehet-leş-*, *mektuplaş-*. Bu örneklerde işteş çatı anlamı vardır. Diğer bir grup örneklerde ise *-laş-* eki isim, sıfatlara eklendiğinde işteş çatı anlamını değil, kendiliğinden oluş bildiren dönüşlü çatı anlamını vermektedir: *çirkinleş-*, *cılızlaş-*, *basitleş-*, *gerçekleş-*, *farklılaş-* *çocuklaş-*, *güzelleş-* vb.

2) *-la+-ş* ekinde ise önce *-la-* daha sonra *-ş-* eki gelmektedir: *selam-la-ş-* vb. Buradan biz bu sonuca vardık: ek ve köküne ayırdığımızda eğer kelime *-la-*, *-le-* ekinden sonra bir anlam ifade ediyorsa o zaman buradaki *-ş* fiile daha sonradan eklenmiş işteş çatı ekidir, bu örneklerde olduğu gibi: *selam-la-ş-*, *ses-le-ş-*, *top-la-ş-*, *ağ-la-ş-*, *kucak-la-ş-* vb.

1.5. ETTİRGEN ÇATI

1.5.1.1. Ettirgen Çatı Kavramı Hakkında Genel Dilbilim Bakışı

Ettirgen çatı cümlede gramerce öznenin, fiilde belirtilen işi, hareketi cümlede çoğu zaman yönelme halinde bulunan anlamca özneye yaptırdığı yapıyı ifade eder. Anlamca özne cümlede anılmamışsa “kime” sorusunun cevabıyla bilinir. (Banguoğlu, 1974: 419) Hint Avrupa gramer geleneğinde ettirgen çatı kategorisi yoktur. N. K. Dimitriyev’in görüşüne göre ettirgen çatı Avrupa dilciliğinde mevcut olmayıp, Türk ve Moğol dillerinde görülmektedir. (Dimitriyev, 1948: 181) Fransızcada ettirgen çatı *faire* “yapmak” fiilinin yardımıyla oluşur: *Pierre a fait construire une maison.* (Pierre ev inşa etti/ettirdi.) Fransızcada bazı fiiller vardır ki onlar ettirgen anlam verir: *Pierre construit une maison.* (Pierre bir ev yaptı.)⁴⁴ İngilizcede ettirgen fiil çatısını oluşturmak için *make + fiil* kalıbı kullanılmaktadır: *He made me laugh.* (O beni güldürdü.)

Dimitriyev’e göre ettirgen çatı eklerinin aracılığıyla bir öznenin diğerinin hareketine müdahalesi hissedilir. Dilbilimci ettirgen ve işteş yapılarındaki benzer ve farklı özelliklere değinmiştir: “Ettirgen fiil aynı işteş fiil gibi birden fazla öznenin harekete katılımını öngörür. Fakat bu etken fiillerin arasında belirgin düzeyde bir fark mevcuttur. İşteş fiilde özneler eşit güçte ve hakta bulunmaktadır. Kavram olarak "yazışmak" fiili birisinin bana yazması ve benim de ona yazmam durumu meydana geldiğinde kullanılmaktadır. Yani burada iki özne de aynı

⁴⁴ <https://fr.wikipedia.org/wiki/Factitif> 17.09.2016.

güçte temel harekette rol almaktadır. Ettirgen fiilde ise “öğretmen bana kompozisyon yazdırıyor” demek bambaşka bir durumdur”. (Dmitriyev, 1948: 181)

1.5.1.2. Türkiye Dilciliğinde Ettirgen Çatı Kavramı

Tahsin Banguoğlu ettirgen çatıyı *ettiren görünüş* olarak isimlendirerek şu şekilde tanımlamıştır: Söz içinde kimse (özne) olan, nesne üzerinde doğrudan doğruya kılıcı olmayıp bir başkasını kılıcı kılıyorsa fiil tabanı bir *-Dlr-* (bazen *-It-*, *-Ir-*) eki alıp *ettiren görünüşüne* girer: *Zeynep çocuğa sütü içirdi.* *Zeynep* burada gramerce özne ve ettirendir, *çocuk* ise anlamca özne ve edendir. (Banguoğlu, 1974: 417)

Zeynep Korkmaz ettirgen çatıyı *yapma*, *etme* bildiren geçişli fiiller ile *olma* bildiren geçişsiz fiilleri, *yapma*, *yaptırma* ve *ettirme* bildiren geçişli fiiller durumuna getiren bir çatı türü olarak nitelemiştir. (Korkmaz, 2007: 179) Mehmet Kaya Bilgegil fiilleri nesnelere olan ilişkisine göre ayırırken ettirgen fiilleri de bu gruba dahil etmiştir: “Ettirgen fiiller aslında geçişliken özel eklerle geçişlilik derecesi artırılmış fiillerdir: *sevdirdiniz*, *okutmalısınız* vb.” (Bilgegil, 1982: 279)

Ettirgen çatının oluşum sürecine gelince ise Jean Deny'nin görüşüne göre *ettirgen fiil* gerek doğrudan doğruya ilk taban üzerinden, gerek *dönüştürme çatı* veya *işteş çatı* tabanı üzerinden teşkil edilebilir. Bu zaman ettirgen çatı eki daima onlardan sonra yer alma koşuluyla *-In-* veya *-İş-* ekiyle oluşabilir: *bul-un-dur-*, *tep-in-dir-* vb. (Deny, 1941: 351) Ömer Demircan “*Ettiren*” işlevli özneye ya yandaş olarak, ya da ayrı bir ek ile “*zorlayıcı*” işlevi bindirilebildiğini aşağıdaki örneklerle açıklamaktadır:

Erlər yürüdü.

Çavuş erler-i yürü-t-tü (*ettiren* ekleme)

Teğmen çavuş-a erler-i yürü-t-tür-dü. (*üst-ettiren* ekleme)

Albay, **teğmen** aracılığıyla çavuş-a erleri yürü-t-tür-t-tü (*üst-ettireni* aracı ettirene indirgeme)

Albay çavuş-a erleri yürü-t-tür-t-tü (*üst-ettirene zorlayıcı* anlamı yükleme) (Demircan, 2003: 21).

Ettirgen çatılı eylem ile kurulmuş tümcede özne ii birisine yada bir Őeye yaptırır. İki ettirgen çatı ekinin üstüste gelmesi normal göründüğü halde,  ve dört ettirgen çatı eklerinin üstüste gelmesi ender görünen durumdur (*dik-tir-t-tir-t-* vb.). Genellikle  ve dört ettirgen çatı eklerinin üstüste gelmesi ettirgenlik anlamını kuvvetlendirmektedir. Ettirgen çatılı fiillerde geçişli fiillerin yapım ekleriyle geililik dereceleri arttırılır:

bl- (I. derecede geçişli),

bldr- (II. derecede geçişli),

bldrt- (III. derecede geçişli),

bldrt-dr- (IV. derecede geçişli).

Türkiye dilciliğinde konuya ilişkin birbiriyle çelişen farklı görüşler bulunmadı, bir birini tamamlayan çeşitli görüşlere rastlanıldı.

1.5.1.3. Azerbaycan Dilciliğinde Ettirgen Çatı Kavramı

Muhtar Hüseyinzade'nin tanımına göre ettirgen çatılı fiillerde ii bir kişinin emri, ricası ile başkası icra etmektedir. Diğer çatılardan farklı olarak ettirgen çatıda eylemin yapılmasını emreden değil, emrolunan kişi eylemi icra etmektedir. (Hüseyinzade, 1983: 166) Hasan Mirzeyev'e göre ettirgen çatıda birinci Őahi ikinci kişiye, ikinci üçüncüye, bazen de üçüncü de başka birine ii yaptırılmayı havale ediyor. Burada için icracıları çoğalıyor. Fakat hareketin nesneye olan etkisi değişmiyor; ii yapan değise de, hareketle eşya, fiille nesne arasındaki ilişki aynı kalıyor. (Mirzeyev, 1986: 29)

Azerbaycan dilciliğinde de ettirgen çatı konusunda görüş ayrılığı gzetilmedi, fiilin özne ve nesne arasındaki ilişkisi değerlendirildi.

1.5.1.4. Bakurdistan Dilciliğinde Ettirgen Çatı Kavramı

N. K. Dmitriyev fiilin ettirgen çatısını diğer çatılar gibi "*Fiil Köklerinden Oluşan Fiiller*" başlığı altında *-dIr-*, *-dUr-*, *-Ir-*, *-Ur-* vs. eklerinin vasıtasıyla oluştuğunu açıklamıştır. Fiilin geililiğini bildiren nerdeyse tüm ekler yazar tarafından ettirgen çatı ekleri olarak kabul edilmiştir. N. K. Dmitriyev'e göre Başkurt dili ve tüm Türk lehçeleri sondan eklemeli dil oldukları için bir fiil ettirgen çatının birden fazla ekini alabilir. rnek verecek olursak: *yaz-zır-t-tır-* (*yaz-dır-t-tır*). (Dmitriyev, 1948: 184)

Başkurt dilbilimcileri ettirgen çatı eklerine değinmiş, birkaç ettirgen çatı ekinin üstüste gelebildiği hususları belirtmişlerdir.

1.5.1.5. Tataristan Dilciliğinde Ettirgen Çatı Kavramı

Tatar dili için yazılan daha ilk dilbilgisi eserlerinde ettirgen yapılı fiillerden bahs edilmiştir. Konuya ilişkin esas çalışmalar İ. Giganov tarafından ortaya konmuştur. Ettirgenlik genel itibariyle bir hareketin ya da fiilin başka birisinin etkisiyle yapılması durumudur. A. Troyanskiy tarafından verilen en etkin tanıma göre hareketin çeşitli karakterler taşıyabilen belli bir sebebi olmalıdır: 1) başka birinin etkisi; 2) hareketi yerine getirme zorunluluğu. (Zakiyev, 1993: 181)

Tatar dilbilimcilerine göre geçişli fiillerin ettirgen yapıdaki kullanım durumlarına bakacak olursak hareketin başka bir şahsa ya da nesneye yansıtılması olayını görmekteyiz. Burada nesne ya da şahıs fiilin yapısını değiştirmektedir: *Buşa-* “serbest kal-”, *buşat-* “serbest bırak-”, *kül-* “gül-”, *köldör-* “güldür-”. Burada geçişliliğin anlamı hareketi düz olarak ifade etmek açısından geçişli fiillerden farklı olarak bir sebep sonuç ilişkisi halinde hareket etmekte, ettirgen yapı onun sebebiyle beraber gelmektedir. Geçişsiz fiillerde ettirgen yapı farklı zorlama düzeyleriyle ifade edilebilir. Bunlardan birisi nesneyi veya şahsı yeni bir duruma sokmaktadır. (Zakiyev, 1993: 182) Tatar dilbilimcisi K. Z. Zinnatullina eserinde N. F. Katanov’un fiillerde ettirgenlik yapısını – *t-* ve –*r-* ekleri yardımıyla “*it-*” (birisine bir şekilde olması için baskı yapmak ona bir şeyi yaptırmak) ve “*ir-*” fiilleri ile izah ettiğini; A. Arhangelski’nin de N. Ostroumov gibi ettirgen yapıyı fiil türleri arasında gösterdiğini, çatı yapısı tanımı olarak ise sadece dönüşlü, işteş ve edilgen yapıları belirttiğini bildirmektedir. (Zinnatullina, 1969: 33)

Tatar dilbilimcileri arasında ettirgen çatıya ilişkin çeşitli ve birbiriyle çelişen görüşlere rastlandı. Bazı Tatar dilbilimcileri ettirgen çatıyı fiil türü, bazıları ise çatı kategorisinde değerlendirmiştir. Tüm bu görüş ayrılıklarına rağmen Tatar dilbilgisi, gramer kitaplarında ettirgen yapıdan çatı kategorisinde bahsedilmektedir.

1.5.1.6. Özbekistan Dilciliğinde Ettirgen Çatı Kavramı

Ettirgen çatı geçişsiz fiilleri geçişli, geçişli fiilleri ise yeniden geçişli yapar. Özbek dilbilimcisi Muanber Aglamova Özbek Türkçesindeki fiil çatılarını özellikle araştıran S. Ferdaus’un ettirgen çatıyı “*kozgatiş daraca*” diye isimlendirdiğini belirtmiştir. (Togrulovna, 1987: 60) Özbek Türkçesinde bir fiile birkaç ettirgenlik eki eklenebilir: *tol-* (*dol-*), *toldir -*,

tolgiz-, *tolat-* (*qayt-at-* “dön-dür-” (Argunşah, 2013: 112)) vb. (Hociyev, 1973: 96) Muanber Aglamova’ya göre etken çatıdaki özne ettirgen çatıda nesne yerine geçer: *Maşina* (özne) *yürdü* (Araba gitti), *Ali maşinani* (nesne) *yürgizdi* (Ali arabayı yürütdü/sürdü). (Togrulovna, 1987: 139)

Özbek dilbilimcileri arasında konuya ilişkin çelişen görüşler görülmedi, ettirgen çatı konusuyla ilgili dilbilimciler aynı görüştedirler.

1.5.1.7 Uygur Dilciliğinde Ettirgen Çatı Kavramı

Hamit Tömür’e göre “*Ehmet qolini dohturğa körsetti*” (Ahmet elini doktora gösterdi/baktırdı) cümlesinde *körset-* fiili o işin gramatik öznesinin, aslında asıl işin ifade edilmesine neden olan kişi olduğunu göstermeye hizmet eder. Hamit Tömür bunu örneklerle açıklamıştır: *U turdi* (O ayağa kalktı) – *Men uni turguzdum* (Ben onu ayağa kaldırdım)

a) *Men uni küldürüvettim* (Ben onu güldürdüm) burada hareketi ben başlattım;

b) *Ular minimu kirküzdi* (Onlar beni de içeri aldılar), burada ise eyleme onlar izin verdiler.

Tüm geçişli ve geçişsiz fiiller ettirgen çatıya girerek geçişli olurlar. Geçişsiz fiiller ettirgen biçime girdikleri zaman işin anlamca öznesi gramatik nesne haline gelir ve belirtme durumundadır: *Ular çirağni öçürdi* (Çırağ öçti) (*Onlar ışıǵı kapattı* (Işık kapandı)). Geçişli çatılar ettirgen biçimlerine girdiklerinde ise gerekli olduğu durum dışında, işin mantıklı öznesi belirtilmez, belirtilmesine gerek yoksa, yöneltme durumundaki bir isim ile belirtilir: *U çaç aldurgili ketti* (O saçımı kestirmeye gitti) (yani birine saçını kestirmeye) burada anlamca özne gösterilmemiş;

Biz müellimge hekaye eytguzduǵ. (Müellim hekaye *eytti.*) (Öğretmene bir hekaye anlattırdık/söylettirdik. (Öğretmen hikaye anlattı/söyledi).) (Tömür, 2003, 392, 398)

Geçişli fiillere ettirgen çatı ekleri eklendikten sonra fiil geçişli fiil olarak kalıyor: *Men sözlidim* – *U meni sözletti.* (Ben konuştum – O beni konuşturdu.) (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1621)

Uygur dilciliğinde ettirgen çatı konusu dilbilimciler arasında aynı değerlendirilmiş, birbirilerini tamamlayan ek bilgilere yer verilmiştir.

1.5.2. Ettirgen Çatı Ekleri

Ettirgen çatı onu oluşturan eklerin çok olmasıyla diğer çatılardan ayrılmaktadır. Türk lehçelerinde ettirgen çatı ekleri farklı biçimlere girmiş şekilleriyle aşağıdaki gibidir:

1.5.2.1. *-Dir-* Morfemi

1.5.2.1.1. Eski Türkçede

Eski Türkçe dönemindeki anıtlarda ve yazılı metinlerde geçen bu morfem *-tur-*, *-tür-*; nadiren *-dur-*, *-dür-* şeklindedir, ince ve kalın ünsüzlerden sonra kullanılmıştır (Gabain, 1988: 60): *Bin-tür-* “bin-dir-”, *ir-tür-* “er-iş-tir-”, *ag-tur-* “yükseğe çık-ar-t-” (*ag-* “yukarı çık-”), *ur-tur-* “vur-dur-”, *yan-tur-* “geri dön-dür-, geri çevir-” (*yan-* “dön-”), *kon-tur-* “kon-dur-”, *al-tız-* “al-dır-t-, yakala-t-”. (Tekin, 2000: 97)

1.5.2.1.2. Karahanlı Türkçesinde

Karahanlı Türkçesinde ekin hem *-dir-*’lı, hem de *-tür-*’lı şekilleri kullanılmıştır: *ur-tur-*, *kon-dur-*, *bil-dir-* (Paçacıoğlu, 1995: 9), *sa-tur-* “say-dır-”, *kör-ün-tür-* “göster-”, *kel-dür-* “ge(l)-tir-”. Bazen de ettirgenlik görevi aşınan ekin üzerine, yeniden ettirgenlik eki eklenmiştir: *tam-it-* “damla-t-”, *tam-it-ur-* / *tam-tur-* “damla-t-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 146)

1.5.2.1.3. Harezmi Türkçesinde

Sadalı ünsüzlerden sonra *-dir-*, sadasızlardan sonra *-tür-*, ünlülerden ve *-l-*’den sonra keyfi olarak *-dur-* veya *-tur-* eklerinin geldiği görülür: *kel-dür-* “getir-”, *kel-tür-* “getir-”, *ye-dür-* “ye-dir-”, *ye-tür-* “ye-dir-”, *yuv-dur-* “yık-a-t-”, *sın-dir-* “kır-, kır-dır-”, *kes-tür-* “kes-dir-”, *sın-dur-* “kır-, kır-dır-”, *ye-tür-* “ye-dir-” (Eckmann, 1996: 11, 12), *al-dur-*, *ye-dür-*, *ak-tur-* “ak-it-”, *öl-tür-*, *kül-tür-* (Paçacıoğlu, 1995: 122, 123), *ang-dur-* “an-dır-”, *arsık-tur-* “alda-t-”, *eşit-tür-* “işit-tir-”, *tingılan-dur-* “ses-le-n-dir-”, *üleş-tür-* “pay-la-ş-tır-”, *kıl-dur-* “kıl-dır-, yaptır-, ol-dur-”, *köl-tür-* “götür-”, *ön-dür-* “yet-iş-dir-”. (Hacıeminoğlu, 1997, 137-138)

1.5.2.1.4. Çağatay Türkçesinde

Bu ek Çağatay Türkçesinde etken ve ettirgen fiiller türetir. *-tür-* eki sadasız ünlülerden sonra ve *-l-*’den sonra eski şeklini korumuştur: *kil-tür-*, *kis-tür-*, *öl-tür-* (istisna: *al-dur-*, *tol-dur-*), diğer hallerde *-dur-*: *sor-dur-*. (Eckmann, 1996: 89) Elde ettiğimiz diğer örnekler: *al-dur-* “al-dır-”, *kes-tür-* “kes-tir-” (Eckmann, 1996: 87), *ak-tur-* “ak-it-”, *as-tur-* “as-tır-”, *en-dür-* “in-

dir-”, *key-dür-* “giy-dir-”, *köy-dür-* “yak-” (Argunşah, 2013: 113), *ak-tur-* “ak-tır-” (*ak-* “ak-”), *at-la-n-dur-* “ata bin-dir-”, *öl-tür-* / *öl-dür-*, *sev-ün-dür-* “sev-in-dir-”, *yu-dur-* “yık-t-”, *kel-tür-* / *ke-tür-* “ge(l)-tir-”, *köy-dür-* “yak-, ateşe ver-” (*köy-* “yan-”). (Eckmann, 2009: 59)

1.5.2.1.5. Eski Anadolu Türkçesinde

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu ek dar-yuvarlak ünlülü ve *d*’lidir: *Aç-dur-*, *az-dur-*, *bil-dür-*, *çek-dür-*, *gey-dür-*, *in-dür*, *kavuş-dur-*, *kal(k)-dur-* (Köktekin, 2009: 82), *yan-dur-*, *üşen-dür-*, *göy-ün-dür-*, *duy-dur-* (Yelten, 2009: 273), *ir-iş-dür-*, *kar-ış-dur-*, *tol-dur*, *yara-ş-dur-*, *söy-ün-dür-*. (Timurtaş, 2012: 117-118)

1.5.2.1.6. Türkiye Türkçesinde

Bu ek Türkiye Türkçesinde *-dlr-*, *-tlr-* şeklindedir. Zeynep Korkmaz’ın görüşüne göre ek iki ettirgenlik ekinin kaynaşmasıyla oluşmuştur: *-t + -(l)r-*. *-dlr-* ekleriyle yapılmış bazı ekler ettirgenlik işlevini kaybetmiştir: *sezdir-*, *bezdir-*, *yıldır-* vb. fiillerde sebep olma, olanak sağlama anlamı sezilmektedir. (Korkmaz, 2003: 126)

Türkiye Türkçesinde *-dlr-*, *-tlr-* Morfemine Ait Örnekler

Yeryüzünün en istenmeyen canlıları olduğumuzu algılamamı hızlandırıyor. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 113)

Süleyman Demirel Bey’e yazdığım mektubu, yeni harflere çektirdim. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 23)

Valizime irice bir etiket yaptırmışlardı. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 3)

Günnar’ın hazırladığı formlardan posta kutularımıza bırakılan birer kopyayı doldurdu. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 23)

Yalnızca bunları araştırmadık. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 73)

Keder, taşı canlandırmıştı. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 193)

O tarihi ve manevi ateşi uyandırmamıştı. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 43)

Çünkü Venedik, ne kirli kanallarını bozmuş, ne daracık sokaklarını genişletmiş, ne de köhne binalarını çağın mimarisine uydurmıştı. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 143)

Gömrükçüler etrafımızı sardılar ve arabayı kenara çektirdiler. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 183)

Hiçbir şey bulamayınca, onu deklare ettirdiler.(S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 183)

Bu festival büyük kütleyi alakalandırıyor. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 213)

Batıya bu pencereden son bir ışık verdirmişti.(S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 263)

Yerin göğün galibi olan Allah, bu biçare insanı, biçareliğinden kurtarıp kendisiyle aynileştirirdi. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 274)

Buradan inmeği çıkmaktan ziyade güçleştirirdi. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 5)

İç antre müsait olsa taksileri oraya aldıracağım. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 15)

Beni teferruatla uğraştırmayınız.(P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 45)

Hayvanat muallimi başını bir kaldırıp indirmişti. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 65)

Fi tarihinde bize de Hamiyyeti Milliye, Hamiyyeti Vataniye denilen o yaldızlı hapları yutturdular. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 65)

Yüzünü onun göğsüne yaklaştırmıştı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 85)

..., İblis seni kandıramasın. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 391)

Biçimli bir vücudun gizli nispetlerini sezdiriyordu.(P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 205)

Orhan'ın hayreti kızın yüzünü kamaştırdı ve bu tebessümü kaçırdı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 275)

Dün öğleden beri devam eden yalnızlığı onun içini doldurmuştu.(P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 285)

Arkalarından vuran rüzgar, pelerinini daha sıkı örtmek isteyen Vedia'yi durdurmuştu.(P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 255)

Yengenizin iması bende bazı tesirler uyandırdı, dedi. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 325)

Kollarını göğsü üstünde kavuşturdu. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 325)

- Başını Vedia'ya yaklaştırdı.*(P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 335)
- Sarı saçları ve ince pembe teni Vedia'yı andırıyordu.*(P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 175)
- Piyanoyu görünce yengemi doldurdu tabii.* (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 375)
- Doğurgan bir kadın gibi ekilen tohumları nefis yemişlere dönüştürmüştü.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 3)
- İkimize de iyi gelen bu anlamsız konuşmayı sürdürdü.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 73)
- Bunlar evleneceklerini bir mektupla bildirmişler Demir'e.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 203)
- Mukadder kınacıyı ben öldürmedim.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 233)
- Ali sağ kulağını Ömer'in ağzına yaklaştırdı.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 233)
- Bacalarıyla sanki masal denizinde üzen büyüğü bir kadırgayı andırıyordu Topkapı Sarayı.*(A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 23)
- Şu cinayeti işleyen katile "İstanbul Kasabı" lakabını yakıştırmış basın.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 283)
- Başındaki kesketi tıpkı bu adam gibi öne indirmişti.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 313)
- Belki de utandırdı.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 363)
- Bu mekana adım atar atmaz tuhaf duygular uyandırıyor insanda.*(A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 373)
- Fatih önce onun ellerini kestirmiş, sonra da öldürtmüş.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 413)
- Hamamıyla küçük bir kasaba kurdurmuştu Fatih.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 413)
- "Umarım öyle olur Ali..." diyerek inatçı bir gülümseme yerleştirdim dudaklarıma.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 423)
- Demir'i köşeye sıkıştırmış.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 483)

Hiçbir devlet adamı Mimar Sinan kadar eser kazandırmamıştır bu şehre. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 493)

Burnumun dibinde insanları öldürmüşlerdi. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 533)

“Hatırlasana, oğlan seni kıştırmış, gırtlığını sıkıyordu”. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 483)

Yalnızca adımı değiştirdim. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 33)

Bahardan bu yana gözlerimi karanlıkta yıldız aramaya alıştırmıştım. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 1)

... musiki meşk ettiriyor. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 21)

Arapça ve Farsça çalıştırıyordu. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 21)

Kimsenin dillendirmediğini dillendirdin! (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 41)

Ağzını altınla doldurayım mı? (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 41)

... Sünni ananın Kızılbaş oğlu Tebriz’de Sünnileri öldürdü. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 61)

... iki asker bizi durdurdu. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 91)

... Tebriz’deki Sünni infazlarına karşı olan derviş ve askerlerin homurtularını arttırmıştı. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 111)

Şah da hediyelerini yüzlerine çarpıp elebaşlarından kırk kişiyi şehir meydanında astırmış. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 151)

... askerinin de çadırına ok yağdırır. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 211)

Sultan bütün ordusuna buna göre yerleştirdi. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 221)

Denildiğine göre Sultan topları ıslah ettirmiş. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 241)

Kollarından tutup zor sakinleştirdim. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 251)

Ben itaat etmeyince de iki muhafız beni zorla ittirdiler. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 281)

Sultanın yanında yaşadığım muhit bunu bana unutturmuş. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 361)

Birileri beni zorla dönüştürmemiştir. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 361)

Sultan hazretlerinin kerameti olarak anlatıp halkı coştururmuş. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 381)

1.5.2.1.7. Azerbaycan Türkçesinde

Bu ek Azerbaycan Türkçesinde *-dlr-* biçimindedir. Ek sonu ünsüz ve *-t* ünsüzü ile biten fiillere de gelmektedir: *serdir-*, *tutdur-*, *süzdür-*, *üyütdür-*, *sildir-*, *hördür-*, *güldür-*, *söndür-* vb.

Azerbaycan Türkçesinde *-dlr-*, *-tlr-* Morfemine Ait Örnekler

Pencereler dışarıdaki bütün sesleri, küyleri, danışıg-henirtileri éşidilmezleşdirib. (Pencerelere dışarıdaki tüm sesleri, konuşmaları duyulmazlaştırılmış.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 143)

Héç kes onu esebleşdirmirdi. (Hiç kimse onu sinirlendirmiyordu.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 183)

Yénice dünyaya gelmiş uşağın gulağının dibinde seslendiribler. (Yeni dünyaya gelmiş çocuğun kulağının dibinde seslendirmişler.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 243)

Nadir temkinle kababhanadaki adamlara göz gezdirdi. (Nadir sabırla kebabhanedeki insanlara bakındı.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 263)

Güneşin şüaları onların gemilerinin göyertesindeki géce çırağlarını da işığlandırırđı. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 303)

Zaur sigarétini söndürdü, yénisini yandırdı. (Zaur sigarasını söndürdü, yenisini yaktı.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 313)

Ulduzların gezebini canına hopdurmuşdu. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 11)

Dua oğuyub hata-belanı kendin başından sovuşdursun. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 21)

Ondan üç-dörd butulka tut arağı aldırmışdılar. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 21)

Ėefil bir fikir ağılnı çaşdırdı. (Ani bir fikir aklını şaşırttı.) (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 41)

Emelli yuħumu ğarıřdırmıřđım. (İyice rüyamı karıřtırmıřđım). (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 51)

Hökümdarın çadırı ğabağındaki iri bir saheni yarımdairevi şekilde ıřığlandırmıřđı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 61)

Zaman yavaş yavaş her şeyi Mark Géorgiyéviçe unutdurmuřđı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 81)

Zarafata salıb metlebi yayındırđı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 91)

Belke çay ğızdırım? (Belki çayı ısıtayım?) (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 101)

Gümüřü haşiyeli éyneyin sağ şüşesinin ten ortasında buğda boyda birliyant kimi eks édib adamın gözünü ğamaşdırdı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 91)

Hekimin génetik ferziyyesine tamamilé hağğ ğazandırdı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 131)

Hace Enver aşağı eyilib deyirmi dolu dodağlarını hökmdarın alınına yapışdırdı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 101)

Sonra mene razılığını bildirdi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 141)

Éle meni de çaşdırdınız. (Beni de şaşırttınız.) (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 181)

Bezileri de yastı daşları suyun üzünde sürüşdürüşdüler. (İ.ř., D.K., Bakı 2005, s. 17)

Onu atasının hareketlerinden daha çoğ Meleyin merhemeti daha yandırdı. (İ.ř., D.K., Bakı 2005, s. 17)

Çerkez hele de çahmağının dabanını éndirmmiřđı. (İ.ř., D.K., Bakı 2005, s. 27)

Belke de uşağlardan birini öldürdüler. (İ.ř., D.K., Bakı 2005, s. 37)

Allah meni bura getiren güne daş yağdıraydı. (İ.ř., D.K., Bakı 2005, s. 37)

Bacısını susdurdu. (İ.ř., D.K., Bakı 2005, s. 67)

O, cilovu çekib atları dayandırdı. (İ.ř., D.K., Bakı 2005, s. 117)

Faytonçu da atlarını çimizdirdi. (Faytoncu da atlarını yıkattı.) (İ.ř., D.K., Bakı 2005, s. 117)

“Kafir” kitabları ohutdururdu. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 187)

Ğabını sındırdığ. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 197)

Ancağ Eşrefin susması onu çaşdırırdı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 217)

Her geda-güdeye baş goşmağı şenine sığışdırmırdı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 287)

Allahyarı sinesi ile iteleyib atın böyrüne sıhışdırdı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 297)

Salatını gévindirdi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 297)

Burada elime düşeni boğazımdan kesib ona yédizdirirdim. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 317)

Bunu anama çatdırın. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 37)

Eşrefin Radişşévi oğuması meni ne üçün bu geder heyecanlandırır? (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 347)

Getirdikleri şeylerin hamısını daşıyib içeri doldurdular. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 67)

Şamhal söhbete başlamağ üçün münasib söz tapa bilmediyinden ellerini ovuşdurur. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 87)

Ğazma évin yoğsul ve üreksıhıcı görkemi onları daha da darıhdırdı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 87)

Özüme söz vermişdim ki, seni giyametecen dindirmeyim. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 87)

Gelenin hökümet adamı olduğunu zenn edib özünü yığışdırdı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 137)

O isteyirdi ki, bu yolla özüne olan münasibeti aydınlaşdırsın. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 187)

Bu ani bahış ona hér şeyi aydınlaşdırdı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 187)

Tütün tozu burnunu ğıcığlandırdı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 277)

Ĥendeklere göz gezdirdi. (Hendeklere bakındı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 397)

Haçağuyruğ ğaranğuşlar süzüb sinelerini çiçeklere tohundurur. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 7)

Éle bil Salatını birden-bire deyişdirdiler. (Sanki Salatını aniden değiştirdiler.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 67)

O, padşahu ğaniçen, zalım adlandırmışdır. (O, padişahı kaniçen, zalim diye isimlendirmiştir.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 17)

..., bu çiçeklerin etirli ğoynunda büyük bir insan üreyini susdururlar. (... bu çiçeklerin kokulu koynunda büyük bir insan yüreğini susturuyorlar.) (M.H., N., Bakı 2005, s. 110)

1.5.2.1.8. Başkurt Türkçesinde

Başkurt Türkçesinde bu ekin on iki şekli vardır: *-dır-, dir-, -dor-, -dör-, -tır-, -tir-, -tor-, -tör-, -zır-, -zir-, -zor-, -zör-*: *hün-dir-* “söndürmek”, *yad-dır-* “yazdırmak”, *tul-tır-* “doldurmak”. Bu eklerden önce ve sonra *-t-* eki getirilebilir: *yakturttı, arttır-, bişirttirip* “pişirttirip”, *indirzi* “indirdi”, *bizzirmeyim* “bezdirmeyeyim”, *tiyizirziler* “değdirdiler”, *hizzirtti* “sezdirtti”, *törzör-* “dürdür-”.

Başkurt Türkçesinde *-dır-, -tır-* Morfemine Ait Örnekler

... hineñ üsün kilterzem min ularzı. (... senin için ge(l)tirdim ben onları.) (M.K., A.İ., Öfö 1972, s. 27)

Bına min yegeteñdeñ – bulasak keyeveñdeñ başın éylenderzem. (İşte ben senin sevgilinin, gelecek eşinin başını döndürdüm.) (M.K., A.İ., Öfö 1972, s. 37)

Sinora Zülhébire hezze şatlandırasag. (Sinyora Zölhebire sizi şatlandırarak/sevindirecek.) (M.K., A.İ., Öfö 1972, s. 57)

... ğışın buran kilteré, yéyen ğıvanlığı menén bar tereklekte kipteré. (... kışın fırtına getirir, yazın neşesi ile canlılığı kurutuyor.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 6)

Mine unday prikazçık ğénéğétlénderméy. (İşte böyle rehber memnun ettirmiyor.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 16)

Bıl ikele hébér Altınbayzı tınıslandırmanı. (Bu iki haber Altınbayı sakinleştirmed.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 46)

..., *hatta ziyan da ğilasagtariñ belderže.* (... hatta zarar edeceklerini de bildirdi.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 146)

..., *bılarğa bişer gamsı birep, ğelğénén ğıvızırzı.* (... bunlara beşer kamçı verip kaleden kovdurdu.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 146)

Alda Réséy üsün başgarılasak büyük eşter unı dértlénderé, küñelen ğanatlandıra ine. (İleride Rusya için yapılacak işler onu dertlendiriyor, gönlünü kanatlandırıyordu.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 186)

Unı tik türénén üs alıv réhétlege ğené kinénderže. (Onun patrandan oç almak lezzeti ona zevk verdi/onu zevklendirdi.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 196)

Ularzıñ avızzarın ıskındırzılar. (Onların dilini çözdürdüler/konuşturdular.) (Z.U., Y., Öfö 2005, s. 260)

..., *téngé indergén.* (... vücuduna sokmuş/girdirmiş.) (Z.U., Y., Öfö 2005, s. 260)

Ülterém! (Öldüreceğim!) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 311)

... *Ğölşanğa tiž ğené keyzerže.* (... Ğölşana tez giydirdi.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 311)

Ul mikrohirurgiya méktébe buldırzı üzibizze. (O mikrocerrahiye okulunu kendi yerimizde oluşturdu.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 311)

Kızın hézzer nisek itep kosağına alasağın küz aldına kilterže. (Kızı şimdi nasıl kucağına alacağını göz önüne ge(l)tirdi.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 361)

Unuhına ısandıram. (Buna inandırıyorum.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 481)

..., *éşnélere menén tultırzı.* (... tanıdıkları ile doldurdu.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 491)

–*Hinme yeget?... – tip ıskındırzı.* (-Sen misin yiğit?... – diye ağzından kaçırdı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 511)

İlğuja unı éylénderže. (İlğuca onu çevirdi.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 541)

1.5.2.1.9. Tatar Türkçesinde

Tatar Türkçesinde daha yaygın olarak karşımıza çıkan *-t-*, *-tir-*, *-ter-* ve *-dır-*, *-der-* geçişli fiillere eklendiği gibi (*yaz-dır-* “yaz-dır-”) geçişsiz fiillere de eklenmektedir (*köl-dör-* “güldür”, *yelat-* “ağla-t-”). Tatar dilbilimcilerine göre ettirgen çatı ekleri yalnızca dışarıdan müdahale imkanı olmadığı bilinen fiiller için kullanılmazlar. *Kıyu* “kalkışmak”, *atlıgu* “gayret etmek” v.s. Bunun haricinde şahsa bağlı olmadan ortaya çıkan fiillerde *yangır-la-* “yağmur yağ-”, bu tarz hava ve doğa olayları için uygulanamaz. (Zakiyev, 1993: 182)

Tatar Türkçesinde *-dır-*, *-tir-* Morfemine Ait Örnekler

... *kızniñ kulına ağaç kaşık tottırdı.* (... kızının eline tahta kaşık tutturdu.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 47)

Ul belgéndé gené dé anıñ tugız-un mértébé ulagın alıştırdılar. (O işaretlediğinde yine de onun dokuz-on kat oluşun değiştirdiler.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 27)

“*Tızrék, tıgan, tızrék!*”- *dip yanındagı iptéşen aşıktırdı.* (“Çabuk, kardeş, çabuk!”- diye yanındaki arkadaşımı acele ettirdi.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 97)

Kéyefsez ikénen tugannarına sızderméde. (Keyfinin kaçtığını kardeşlerine bildirmedi.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 127)

Arslanniñ yaşen astına atılıp çıguları anı tévge köçe belén dulkinlandırdı. (Aslanın gencin sırtına atılıp onu var gücü ile dalganlandırdı.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 127)

Énvérgé résemle kitaplar tottırdı. (Envere resimler kitaplara verdi/tutturdu.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 137)

Mine tanıştır. (Beni tanıştır.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 187)

... *Mihail Şapkinı artka éyléndiré.* (Mihayil şapkasını arkaya çevirdi/döndürdü.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 257)

Bu ölkédé unnnarça galimnér, institutlar eşlégénen aña töşendermédek. (Bu ülkede onlarca alimlerin enstitülerin çalıştığını ona anlatamadık.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 267)

Kitapniñ titul bitené maşinkada basılğan ber kégaz yabıştırgannar. (Kitabın ünvan yazılı sayfasına makinede basılmış bir kağıt yapıştırmışlar.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 3)

... Gatanı ışandırdı. (Gata'yı inandırdı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 63)

Mené min etneñ başın kapka baganasına bérdem dé dömekterdém. (İşte şimdi köpeğin başını kapı direğine vurdum ve geberttim.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 73)

Köyneñ neęké moñı keřelérne moñlandırdı. (Melodinin ince bunu kişileri bunalttı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 183)

Mostafa başta yalındırdı. (Mustafa önce yalvarttı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 183)

Kolhoz kırdá aşav oyeştirdı. (Kolhoz kırdá yemek yemeği uygun hale getirdi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 233)

Yaralanırğa ber atna kala Ėekimcannıñ otdeleniyese algı sızıkta nemeçlarnıñ ber otryadın koralsızlandıra. (Yaralanmaya bir hafta kala Hekimcan'ın ekibi öndeki çizgide almanların bir ekibini silahsızlandırıyor.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 323)

.... *avıl soveti réisi çibirki belén yara-yara avıl buylap éyléndérdé.* (Köy sovyet reisi kamçı ile yarararak köy boyunca döndürdü.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 23)

... *bizni İlham abıy belén oçraştırdılar.* (... bizi İlham abi ile görüştürdüler.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 363)

... *dip kölderde.* (... diye güldürdü.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 363)

... *savıgıp kitérmin dip te üz-üzen işandırgandır.* (... iyileşip giderim diye de kendi kendini inandırmıştır.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 383)

Ut yandırmadı. (Ot yandırmadı.) (A.G., C.K.K.B., Kazan 1982, s. 153)

Küzlériné ni kürensé řunu yomdırdılar. (Gözlerine ne görünse onu kapattılar.) (A.G., C.K.K.B., Kazan 1982, s. 213)

... *tuydırdı inde.* (... doyurdu şimdi.) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 64)

... *kötkén keřeneñ tavişın iřettermilér ide.* (... bekleyen adamın sesini duydurmadılar.) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 64)

... *Énés eçtén gené réhmétlér yavdırdı.* (... Enes içten yeteri kadar rahmetler yağdırdı.) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 54)

Nérsé yalındirasıñ? (Ne yalvartıyosun?) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 34)

İñ réhéti – urman Cabbarovni malay çağı bilén küreşteré idi. (En iyisi Cabbarov'ı küçük çocukla görüştürdü.) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 34)

Kulına utlı kisév tutturdınmu ...! (Eline ateşli demir tutturdun mu ...!) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 24)

Yaña yarlar eske yarnı onittira. (Yeni sevgililer eski sevgiliyi unutturur.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 73)

1.5.2.1.10. Özbek Türkçesinde

Özbek Türkçesinde ek kendinden önce ve sonra ettirgenlik eki alarak katmerli ettirgenlik yapar: *em-iz-dir-*, *tur-giz-dir-* vb. *de-dir-* ve *ye-dir-* fiilleri dışında ünlü ile biten fiillere gelmez, daha çok ünsüzle biten fiil tabanlarına gelmektedir: *oldir-* “aldırmak”, *bildir-bildir-* “bildirmek”, *kuydir-* “yakmak”, *tuğdir-* “doğdurmak”, *tuşuntir-* “anlatmak”, *kışkırtir-* “bağdırtmak”.

Sozi hălknı gättik kuldirädi gäh (Sözü halkı çok güldürür bazen)

Gähâ u kälblärdän uzdirädi ah. (Bazen de o kalplerden kopartır ah.) (Öztürk, 1997: 89)

Özbek Türkçesinde *-dir-*, *-tir-* Morfemine Ait Örnekler

Negädır harsıllab näfäs alganca tağın piyäläni toldirdi. (Nedense hızlı hızlı soluyarak henüz kaseyi doldurdu.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 40)

Öldirämän. (Öldüreceğim.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 40)

... kolidagi tügünni ayvânga ulâktirdi (... elindeki düğümü ayvana fırlattı.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 40)

... ât üstidä kamci aylantirdi. (... at üstünde kamçı oylattı.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 50)

Barmâğini bigiz kilib tuşuntirdi. (Parmağını çuvaldız yapıp anlattı.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 200)

İyul âyining kuyâşi hämmä yoğni âlav seli bilän toldirgan. (Temmuz ayının güneşi her

tarafi alev seli ile doldurmuş.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 1)

- *Ƙambar, ilim keltir.* (-Kamber, nargileyi ge(l)tir.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 31)

..., *hocayin bir-ikki kün řahärdä kâlişga buyurganini bildirdi.* (... , Bey bir iki gün şehirde kalmasını emr ettiğini bildirdi.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 51)

Mähämäd Rasul ävâzidagi řikâyätni yana kuçâyırdı. (Muhammed Resul sesindeki şikayeti biraz daha güçlendirdi.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 101)

..., *ahvâlını tuşuntırdı.* (... , durumu anlattı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 131)

Papırosni läbigä kıstirib, bir kaçça gügürtüni çağa-çağa bázor yandırdı. (Sigarayı dudağına sıkıştırıp, bir kaç kibrit akararak anca yaktı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 141)

..., *koz yugurtırdı.* (... , göz gezdirdi/bakındı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 101)

Ėatni kürsi üstidägi Ƙuruğ patnis tagıga kıstırdı. (Mektubu masadaki boş tepsinin altına sıkıştırdı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 101)

Äldi-keüi bälalar bilän tolğan Tursunây, şarâfathân Unsinni origa aylantırdılar. (Sürekli gidip gelen ocuklarla meşkul olan Tursunay, şerafethan Unsin'i cariyeye dönüştürdüler.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 141)

..., *uy-câyılarını yığıştırırdı.* (... , ev barkanı toplarlar.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 141)

..., *yalañğaçlarıni kiyintirädilär.* (... , üstünde giyecekleri olmayanları giyindirirlerdi.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 151)

..., *kiyimläri ârasıga Ėaligi duppini câylaştırdı.* (... , giyimlerinin arasına tekkeyi yerleştırdi.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 161)

..., *şâyâtân yoldan âzdirdi.* (... şeytan (bizi) yoldan ıkardı.) (T.M., ř., Taşkent, s. 1)

..., *tañğaça oğ taşlamay tañğ ättırdı.* (... , sabaha kadar köz atmadan sabahlardı.) (T.M., ř., Taşkent, s. 11)

Ularnı oldıramän. (Onları öldüreceğim.) (T.M., ř., Taşkent, s. 11)

“Ėarâm püllärgä Ƙurılayätgan mäsciddä men namâz oķımayman”, deyişi Äsädbekni azabga mindirsä dä ... (“Haram paralarla inşa edilmiş camide men namaz okumam” demesi

Asadbek'i gazaba bindirse de/sinirlendirse de ...) (T.M., Ş., Taşkent, s. 71)

Uning hâzirgi feli, korsligi Sâbithânni ävvâligä acâblântirdi. (Onun şimdiki hal hareketi, görünüşü Sabithan'ı eski haline hayret ettirirdi.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 71)

..., *toğri yoldan adaştirardi.* (... , doğru yoldan yayındırdı.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 141)

Men sizni dissertasiya mäsäläsida çakirtirdim. (Ben sizi tez meselesi için çağırttım.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 151)

Sâliyev Bâşliqning luqmasiga etibâr bermây farrâş bilän suhbätini dävâm ettirdi. (Saliyev Başkanın lokmalarına itibar etmeksizin temizlikçiyle sohbetini devam ettirdi.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 171)

..., *ümidlärini çil-çil sindirgan – şu bâla!* (... , umutlarını çatır çatır kırmıştı – bu çocuk!) (T.M., Ş., Taşkent, s. 201)

Kozlärni yâş kuydirädi. (Gözlerini gözyaşı yakıyordu.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 201)

Songra vadämğä binâän arkân keltirgän edim. (Sonra verdiğim söze göre ip ge(l)tirmiştim.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 116)

..., *kimizlar içdik, kâklik goştidän kâbâblar pişirtirdik.* (... , kıymızlar içtik, keklik etinden kebablar pişirttik.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 136)

... *tüşüntirdi Vâhid Sâliyeviç.* (... anlattı Vahid Soliyeviç.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 206)

Mâş bilän uriştirmâkçi edim. (Maş ile kavga ettirecektim.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 30.)

..., *âldin men öldirämän.* (... , ilk ben öldüreceğim.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 286)

–*Anhâr boyiga yetgünçä niyätini sezdirmä.* (- Arık kenarına varana kadar niyetini sezdirme.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 346)

..., *ägär bizgä agent keräk bolsa, maslahatlaşib çakirtirarmiz.* (... , eğer bize ajan gerekirse danışıp çağırttacağız.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 406)

Bu polkovnikning işi, öziyäm içmäydi, birâvni häm içirtirmäydi! (Bu albayın işi ne

kendisi ier, ne de başkasına iirir!) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 416)

şerimbek Båburning egårigå bir şolini koyib, yüzini unga yakinlaştirdi. (şerimbek Babur'un eyerine bir elini koyup yüzünü ona yakinlaştirdi.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 24)

–Bu amringizni dårhål bågå keltirurmen. (-Bu emrinizi derhal yerine getireceğim.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 24)

... Båbur sandıķcadan ře'r dåftårini åldi-yu, keågi mařķini dåvåm ettirmåķci boldi. (... Babur sandıķcadan şiir defterini aldı ve dünkü denemelerini devam ettirmeye alıştı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 134)

..., řåh Cåmřidning tilidån aytilgan tåcickå ře'rni cåřmå boyidagi tåřga oydirdi. (... , şah Cemřid'in dilinden söylenen tacike şiiri pınar başındaki tařa kazdırdı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 156)

Biz řåhga Mårvdå ķåpķån koyib, tumşuğidan ilintirgåymiz! (Biz řaha Merv'de tuzak kurup damağından yakalamalıyız!) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 208)

Sen itlår håli kråsenlår, şu ķamaldan esån-åmån ķutulsak, håmmångni tåvbånggå tayantirgaymen! (Siz köpekler daha göreceksiniz, şu kuşatmadan sağ salim kurtulursak, hepimizi tevbe ettireceğim!) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 208)

..., keyin Usmånni suıķasd bilån oldirådilår. (... , sonra Osman'ı suikast ile öldürürler.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 218)

..., tariķda birinci mårtdå řia måzhåbini kåttå bir dåvlåtning dinigå aylantirdi. (... , tariķte ilk defa řii mezhebini büyük bir devletin dinine dönüştürdü.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 218)

Båburning kåttå iřånci kalbiga şuncalik yåķib třgåni begimning ozini håm hiyål taaccublantirdi. (Babur'un büyük inanlı kalbinin beğenisini kazanması Beyimin kendisinin de aklını şaşırtmıştı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 259)

..., kåttå-kåttå řåhlarni ķarsillatib sindirar. (... , büyük büyük şahları atır atır kırar.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 262)

..., åsirlårdån yztåsini bir cetgå saf kildirdi. (... , esirlerden yüzünü bir kenarda safa durdurdu.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 273)

Mälikä häm baş egip, minnätdürcilik bildirgän boldi. (Melika de başını eğerek minnetdarlığını bildirdi.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 279)

Bu fikr Händämirni Bâburning uslubidagi özgäçilik bilän guyâ yarastirdi. (Bu fikir Handemir'i Babur'un üslubundaki ayrıcalıkla güya yakıştırdı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 306)

Tâhir Bâburning terdän hâl bolgan icki kiyimlärini almaştirdi. (Tahir Babur'un terden ıslanmış iç giyimlerini değiştirdi.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 317)

1.5.2.1.11. Uygur Türkçesinde

Uygur Türkçesinde bu ekler sadece *-dur-/-dür-, -tur-/-tür-* şekillerinde kullanılır, ünsüz uyumuna bağlıdır, “-ay”, “-ey”, “-ar” ve “-er” ile biten fiiller dışında ve ünlü ile biten bütün fiil köklerine getirilerek ettirgen çatı yapar: yaz + dur = *yazdur-*, kir + dür = *kirdür-*, yap + tur = *yaptur-*, küt + tür = *küttür-*, (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1620) *yedür-* (yedirmek), *mindür-* (bindirmek), *köydür-* (yandırmak) *kirgüzdür-* (girdirmek), *aşurttur-* (arttırmak);

Ata-anisi uni şunçe etivarlap, közige qarap, yimigenni yidürüp, kiymigenni kiydürüp bikişip çoñ kilsimu (Ana ve babası ona böyle itibar edip, gözüne bakıp, yemediğini *yedirip*, giymediğini *giydirip* bakıp büyütse). (Öztürk, 1997: 89) *-dur-, -tur-, -guz-, -kuz-, -küz-, -güz-* ettirgenlik ekleri getirildikleri fiilde aynı ettirgen çatı anlamını bildirmektedir: *Men oñğa bir gelem aldurdum. Men oñğa bir gelem alguzdum* (Ben ona bir kalem *aldırdım*). (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1622-23)

Uygur Türkçesinde *-dlr-, -tlr-* Morfemine Ait Örnekler

Doskiğimu rékip çikişip oquğuçılarga çüşendürdü. (Yazı tahtasına çıkarak okuyuculara anlattı.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 181)

Bizni ileştürmé! (Bizi karıştırma!) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 193)

... kişini éyméndurétti. (... adamı utandırdı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 243)

... hudağa şükri eytip şehér térépké qarap yolini davamlaşturdi. (... Tanrıya şükür edip şehre doğru yoluna devam ettirdi/etti.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 253)

... mal almaqçi bolğan hizmetkari dép tonuşturdi. (... mal alan hizmetçisi diye tanıştırdı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 263)

... vé béلكim oşuқи bilén töléydiğanlıқını bildürdi. (... ve fazlasıyla ödeyeceğini bildirdi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 263)

Nimişkimu uni ulağқа mindürüvalğandimén? (Ne için onu eşeğe bindirdim?) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 313)

..., *aldiñni nazu nimétlér bilén tolduruvétidu*. (... önünü nimetlerle doldurdu.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 343)

–*Ular – dép çüşéndürdi, Bovay*. (-Onlar– diye anlattı Bovay.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 393)

Кızmu bu gépni tésté çöşinip, öziniñ yıraқtin kélgénlikini oқturdu. (Kız da bu sözü zar-zor anladı, kendisinin uzaktan geldiğini anlattı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 12)

Ular özliriçé қozğıлаñçиларни oлтүрдү. (Onlar kendilerince insanları öldürdü.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 192)

..., *uniñ çişliri giçirlap қerindaşни sunduruvétти*. (..., dişlerini gıcıratarak kalemini kırdı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 322)

... *momay toyğa atap öz қoli bilén зér besip tikkén kalotun doppisini uniñğa kiydürüvatatti*. (... hizmetçi düğün için kendi eliyle zer (özel kumaştan) yapıştırıp diktirdiği kolotun (özel kumaşın) tekkesini ona giydiriyordu.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 332)

..., *şu keçisila öziniñ inisini қorayға маңдурup şakırға hévér kilduruptu*. (..., tam o gece küçük kız kardeşini Koray'a gönderdiğini Şakir'e haber bildirmişti.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 412)

–*Alté oғri émés, héқиқiy oғri-bulañ çilarға қарşı kural kótürüp çикқан baturlar!*– *dép agahlandurdi*. (-Altı hırsız değil, hakiki hırsız eşkıyalara karşı silah alan baturlar! – diye ikaz etti.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 165)

–*Hop! – razilik bildürdi Sérbés*. (-Tamam! – razılık bildirdi Serbes.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 264)

Éhmétcan moşu nazuk téréplérni Abbasov, Қembirilérgé қaytilap-қaytilap çüşéndürgén. (Ehmetcan bu ince tarafları Abbasov, Kemberililere tekrar-tekrar anlatmıştır.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 294)

..., *pütün ölké hélkiniñ turmuşini yaħşıláp, médéniyét séviyésini östüridu.* (... , tüm ilke halkının durumunu iyileştirip, medeniyet seviyesini yükseltti.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 324)

Pélék uniñ üstide dölét şamini yandurdi. (Felek onun üstünde devlet kandilini yaktı.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 11)

... *ruslar bilén boluvatқан uruşa katnaşturdi.* (... ruslarla devam etmekte olan savaşa soktu.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 61)

..., *bundağ pitniniñ otini İli diyarida yeñibaştin tutaşturdi.* (... , böyle fitnenin odunu İli ilinde yeniden alevlendirdi.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 61)

... *bizniñ ata bovilirimiz bu mübarék ana zimini öz kıli bilén özléştürgén.* (... bizim ata babalarımız bu kutsal ana toprağı kendi eliyle kullanışlı hale getirmişler/benimsettmişler.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 141)

..., *pütün hayatida şəhsiy halavétké berilmigén şəhslérniñ tércimihalini karaşturdum.* (... , tüm hayatı boyunca şahsi huzuruna düşkün olmayan şahısların özgeçmişlerini gözden geçirdim.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 191)

..., *aç közlük bilén öginişké ilhamlandurdi.* (... , aç gözlükle öğrenmeye heveslendirdi.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 271)

Buniñ şeripigé töt kişilk ziyapét uyuşturmén. (Bunun şerefine dört kişilik ziyafet düzenleyeceğim.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 321)

..., *öğiniş, işléşké, néticé kazinişka riğbétléndürétti.* (... , öğrenim çalışmaya, sonuca varmaya teşvik ediyordu.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 391)

Céhd éylep éy séba bir namé kéltürgin maña. (Ey rüzgar cesaret eyle bir mektup getir bana.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 401)

1.5.2.2. -dAr- Morfemi

Bu ekin çağdaş Türk lehçelerinde örneklerine çok az sayıda rastlanılsa da *-dAr-*, *-tAr-* şekillerinde halen günümüzde yaşamaktadır. Ekin tarihi Türk şivelerinde birkaç örneğiyle karşılaştık. Morfem çağdaş Azerbaycan, Özbek ve Uygur Türkçelerinde varlığını koruya

bilmiştir. Başkurt ve Tatar Türkçelerinde incelediğimiz eserlerde ekin örneklerine rastlanılmadı.

1.5.2.2.1. Harezmi Türkçesinde

Harezmi Türkçesinde bu ekin sadece bir örneğine rastladık: *kö-ter- / köl-ter-* “kal(k)-dır-”. (Hacıeminoğlu, 1997: 137)

1.5.2.2.2. Çağatay Türkçesinde

Çağatay Türkçesinde bu ekin tek örneğine ulaştık: *ah-tar- (ak-tar-)* “ara-ştır-, ara-”. (Argunşah, 2013: 112)

1.5.2.2.3. Eski Anadolu Türkçesinde

Timurtaş’ın görüşüne göre *-dlr-*’in bir başka şekli *-dAr-* morfemidir: *Dön-der-, gön-der-* (Köktekin, 2009: 82), *gös-ter-*. (Timurtaş 2012: s. 118) Ona göre DLT’te *körse-* fiilinin olması *körset-* fiilinin yapılabileceğini mümkünleştiriyor, buna göre metatez sonucunda *göster-* şekli oluşmuştur diyebiliriz.

1.5.2.2.4. Azerbaycan Türkçesinde

Bu ekin Azerbaycan Türkçesinde örnekleri çok azdır: *gondar-* (kondar- veya uydur-), *dönder-, çönder-* (her iki kelime de *döndürmek* ile eş anlamlıdır), ekin diğer şekli olan *-dür* eki bazı fiillerde halen yaşamaktadır: *sön-dür-* (*İşığı söndür-* (Elektriği kapat-)).

Onu bu zövğdən méhrum etmék niyyéti ilé başını azca yana döndérdi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 91)

Üzünü méné çöndér. (Yüzünü bana doğru döndür/çevir.)

Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ise incelediğimiz eserlerde bu ekin örneklerine rastlanılmadı.

1.5.2.2.5. Özbek Türkçesinde

Özbek Türkçesinde bu ek *-där-, -tär-* şeklindedir ve pek işlek değildir, *-dir-* ekinin diğer bir şeklidir diyebiliriz: *ağdär-/ontär-* “aktarmak, çevirmek”, *töntär-* “aktarmak, döndürmek” vb.

1.5.2.2.6. Uygur Türkçesinde

Uygur Türkçesinde mevcut olan bu ek *-dar-/-tar-* biçimindedir: *toltar-* (doldurmak), *toştar-* (doldur-, taşır-) vb. İncelediğimiz Uygur Türkçesindeki bir eserde ise bu ekin *-ter-* biçimine de rastladık: *Képinîñ işikini ittérdi.* (Gecekonunun kapısını itti/ittirdi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 153)

1.5.2.3. *-(I)r-, -r-* Morfemi

Bu morfemin eski şekilleri *-gIr-, -kIr-* şekilleridir. Günümüzde ve tarihi Türk şivelerinde de bu ek varlığını korumuştur. Ek çoğunlukla *ç-, ş-, t-* ünsüzleri ile biten eylemlere gelir. Jean Deny'ye göre *-ir-* ve *-ir-* ekleri doğu Türkçelerinde (boğazlı ünlüleriyle) daha tam bir halde yaşamaktadır:

-kar-, -gar- / -ker-, -ger-

-kur-, -gur- / -kir-, -gir-

-kur-, -gur- / -küir-, -gür-

Eski Osmanlıcada bu ekin bir kaç örneği vardır: *ir-gür-* (erdir-), *tur-gur-* (dur-dur-, duruş-tur-). (Deny, 1941: 350) K. N. Dimitriyev'e göre tarihi açıdan baktığımızda *-kIr-, -Ir-* şeklindeki ekler ve onların örneklemeleri aynı eki bildirir. Sadece ünlü ve ünsüz uyuşmasına göre başında ya da sonundaki sert ya da yumuşak harfler şekillenmektedir, anlam olarak aynıdır. (Dimitriyev, 1948: 183)

1.5.2.3.1. Eski Türkçede

Bu dönem abidelerde *-gIr-* eki ile birlikte *-(I)r-* eki ile kurulan ettirgen çatılı fiiller de vardır: *kel-ür-* “getir-”, *öl-ür-* “öl-dür-”, *sök-ür-* “çök-er-t-” (*sök-* “çök-”), *tüş-ür-* “in-dir-”, *yüt-ür-* “yit-ir-, kaybet-”. (Tekin, 2000,: 97) *-(I)r-* ekinin en eski şekli olan *-gIr-* eki bu dönem yazılı abidelerde çokça geçmektedir: *ki-gür-* (*kir-* “gir-”) “sok-”, *od-gur-* “uyan-dır-”, *tir-gür-* “dir-il-t-, can-lan-dır-”. (Tekin, 2000,: 95)

1.5.2.3.2. Karahanlı Türkçesinde

Karahanlı döneminde *-(I)r-* eki ve onun eski şekillerine ait örneklerin sayısı neredeyse aynıdır: *yak-ur-* “yaklaş-tır-”, *sök-ür-* “yarat-” (Paçacıoğlu, 1995: 9), *kingü-r-* “genişle-t-” (*kingü-* “geniş-le-”), *öt-ür-* “hatır-la-t-”, *buş-ur-* “kız-dır-, hiddet-len-dir-” (*buş-* “kız-, hiddet-

len-”), *öt-ür-* “hatırla-t-”, *tod-ur-* “doy-ur-”, *ay-t-ur-* “söyle-t-”, *tat-ur-* “tat-tır-”. Bazen de fiil bu eki alsa bile anlamı değişmez: *kıs-* “kısa-l-t-”, *kıs-ur-* “kısa-l-t-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 140, 146, 147)

Derlediğimiz örneklerde Karahanlı döneminde *-(I)r-* ile birlikte onun eski şekli olan *-gIr-*’li fiillere de rastladık: *kir-gür-* “gir-dir-”, *tir-gür-* “yaşa-t-”, *bat-kır-* “bat-ır-”, *ar-gur-* “yor-ul-” (Paçacıoğlu, 1995: 8), *ar(i)-gur-* “yor-”, *tur-gur-* “dur-dur-”, *er(i)-gür-* “eri-t-”, *ki-gür-* “gir-dir-”, *sız-gur-* “sız-dır-”, *tir-gür-* “yaşa-t-”, *tod-gur-* “doy-ur-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 135) Bazen bu ek eklendiği fiilde anlamı değiştirmez: *er-gür-* “yet-, yet-iş-”, *kur-gır-* “kuru-”, *yer kur-gır-dı* “yer kurudu”. (Hacıeminoğlu, 2003: 135)

1.5.2.3.3. Harezmi Türkçesinde

Harezmi Türkçesinde ekin *-Ir-*’lı ve *-gIr-*’lı şekilleri vardır: *-(I)r-*’li örnekler: *art-ur-* “art-ır-”, *kaç-ur-*, *iç-ür-*, *öt-ür-* “geç-ir, öt-, geç-” (Paçacıoğlu, 1995: 123), *çök-ür-* “çök-er-t-”, *eg-ir-* “eğ-ir-”, *kav(uş)-ur-* “kavuş-tur-”, *keç-ir-* / *keç-ür-* “geç-ir-”, *köy-ür-* “yak-”, *öç-ür-* “sön-dür-”, *sing-ür-* “sin-dir-”, *tog-ur-* “doğ-ur-”, *yaş-ur-* “ört-”. (Hacıeminoğlu, 1997: 140) Harezmi Türkçesinde de ekin *-gIr-*’li örnekleri: *Bit-gür-* “bit-ir-”, *tir-gür-* “yaşa-t-, diri-l-t-” (Paçacıoğlu, 1995: 122), *yat-gur-* “yat-ır-”, *ki-gür-* (*kir-gür-*) “gir-dir-” (Eckmann: 1996: 11), *bil-gür-* “bil-dir-”, *bit-gür-* “bit-ir-”, *tir-gür-* “diri-l-t-”, *yat-gur-* / *yat-kur-* “yat-ır-, yat-ır-t-”. (Hacıeminoğlu, 1997: 138)

1.5.2.3.4. Çağatay Türkçesinde

Çağatay Türkçesinde ekin her iki şekli de vardır. *-(I)r-*’li örnekler: *tat-ur-* “tat-tır-” (Eckmann: 1996: 87), *eg-ir-* “eğ-ir-”, *köç-ür-* “göç-ür-”, *köy-ür-* “yak-”, *öç-ür-* “yak-”, *tap(i)ş-ur-* “teslim et-”, *yaş-ur-* “gizle-” (Argunşah, 2013: 114), *aş-ur-* “aş-ır-” (*aş-* “geç-”), *öç-ür-* “sön-dür-” (*öç-* “sön-”), *yaş-ur-* “gizle-”, *çöm-ür-* “batır-, dal-dır-” (*çöm-* “bat-, dibe dal-”). (Eckmann, 2009: 59) *-gIr-*’li örnekler: *yit-gür-* “ulaş-tır-” (Eckmann, 2009: 87), *yaz-gur-* “suç-la-”, *yat-gur-* “yat-ır-”, *toy-gur-* “doy-ur-”, *yet-kür-* “yet-iş-tir-”. (Argunşah, 2013: 113)

1.5.2.3.5. Eski Anadolu Türkçesinde

Eski Anadolu Türkçesinde ekin ünlüsü dar-yuvarlaktır, birkaç örnekte düz-dardır: *art-ur-*, *bit-ür-*, *ir-ür-*, *iç-ür-*, *düş-ür-*, *ir-gür-*, *dir-gür-*, *tur-gur-* (Köktekin, 2009: 82), *deg-ür-*, *yit-ür-* “ulaş-tır-, er-iş-tir-”, *gir-ür-*, *bat-ur-*, *doy-ur-*, *göç-ür-*, *dir-gür-* “topla-”, *ir-gür-* “er-dir-”, *tur-gur-* “kal(k)-dır-”. (Yelten, 2009: 70, 267)

1.5.2.3.6. Türkiye Türkçesinde

Bu ekin büyük ve küçük ünlü uyumlarına uygun olarak dört tür şekli var (-*ır-*, -*ir-*, -*ur-*, -*ür-*) ve en çok diş sesdeşleri ile biten sayılı tek heceli fiil köklerine gelmektedir: *pişir-*, *geçir-*, *yatır-*, *uçur-*, *kaçır-* vb.

Türkiye Türkçesinde -(I)r-, -r- Morfemine Ait Örnekler

Geceyi Andres 'le geçirdim. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 103)

Adanın barışçıl gerçek insanlarını yüzyıllarca kırıp geçirmişler. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 163)

Geceyi Jean 'in evindeki konuk yatak odasında, rahat ve derin bir uykuyla geçirmiştım. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 183)

Hem bana kalırsa hanım sen sıtma değil bir "ikter" geçiriyorsun. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 15)

Kendi bölüklerini birleştiren koridor üstünde vakit geçirirlerdi. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 45)

Hangi tarafa kavuk sallayacağımızı şaşırdık. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 145)

Hemen her gecelerini oyunda geçirirler. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 235)

Kollarının arasındaki vücudun ürpermelerine göre ayarlayarak itina ile artırdı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 345)

Bakışlarını kaçırmadı bu kez. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 133)

İlahiyat Fakültesi 'ni bitirdim. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 153)

Yanlış anlaşılmiş birinin alinganlığıyla iç geçirdim. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 433)

Süleyman 'dan aldığı kitabı iki gün evvel bitirmişti. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 195)

... öz maddesini yitirmişti. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 61)

Zülfikarımı çektim ve dervişin kellesini uçurdum. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 81)

... imanlarını ve ihlaslarını yitirmişlerdi? (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 141)

1.5.2.3.7. Azerbaycan Türkçesinde

Azerbaycan Türkçesinde ekin büyük ve küçük ünlü uyumlarına uygun olarak *-ır-/-ir-*, *-ur-/-ür-* şekillerinde dört tür kullanımı var, Türkiye Türkçesindeki gibi büyük ve küçük ünlü uyumu korunmuştur.

Azerbaycan Türkçesinde *-(I)r-*, *-r-* Morfemine Ait Örnekler

.... *gédiş-geliş az olan geniş yollara çıhdığca süreti hey artırır*. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 283)

Sizi Allah yétirdi menimçün. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 293)

Arvad lap özünü itirmişdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 97)

Heyalından kéçirdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 247)

... *otağın gátran kimi gáti gáranlığında bir an gérçeklik hissini (o) itirdi*. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 143)

Bütün günü uşağlarla elleşib ahır ki onları yatırsınlar. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 243)

Mahmud arağı görende yüngülce köksünü ötürdü. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 41)

Sonra da şıgıyib Kürden kéçirerdiler. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 17)

Adeti üzre telesmeden papiros eşib müştüye kéçirdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 217)

Cahandar ağa tüfengini çiyinine kéçirdi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 307)

Kazaklar otağ işıglanan kimi her yéri gözden kéçirdiler. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 387)

1.5.2.3.8. Başkurt Türkçesinde

Bu ek Başkurt Türkçesinde *-(ı, i, o, ö)r-* şeklinde olup yaptırma ve oldurma bildiren eklerdendir, *t'* den ve özellikle hışırtılı ünsüzlerden sonra gelmektedir: *osor-* “uçur-”, *tösör-* “düşür-”, *böt-ör-* “bitir-”, *kasır-* (kaçır-). Morfemin bir başka şekli *-kIr-*’dir: *Yatkır-* “yatır-”, *itkir-* “ulaştır-”, *ütkir-* “geçir-”. (Dmitriyev, 1948: 182)

Başkurt Türkçesinde *-(I)r-*, *-r-* Morfemine Ait Örnekler

Başta gotorğan ayıvından talattıñ da huñınan gulğa tüşürzünmü? (Başta kudurmuş ayıya ısırttın, sonra eline düşürdün mü?) (M.K., A.İ., Öfö 1972, s. 38)

..., *émmé elekke hafaların gubernatorzıñ yéné işené tüşörzö.* (... fakat ilk sorunları gubernatoru yine hatırlattı/aklına getirdi.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 136)

... *bıl yarğa karap uk osorzö.* (... bu kuyu tarafına oku uçurdu.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 240)

1.5.2.3.9. Tatar Türkçesinde

Tatar Türkçesinde *-(I)r-, -r-* eklerinin olduğu örnekler azdır: *öyir-* (yığ-), *pişir-* (pişir-), *bitir-* (bitir-), *kiçir-* (affet-), *töşir-* (indir-, düşür-). (Buran ve Alkaya, (c) 2014: 257)

Tatar Türkçesinde *-(I)r-, -r-* Morfemine Ait Örnekler

... *indi şıñşıy başlagan malaynı cirgê tüşerde.* (... şimdi ağlamaya başlayan çocuğu yere düşürdü.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 57)

Ruşad déftérené küz tüşerde. (Ruşad defterine göz gezdirdi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 13)

... *süzen eytep beterde.* (sözün söyleyib bitirdi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 223)

... *Bélkıysneñ kitapların küzdén kiçerdé.* (... Belkısın kitaplarını gözden geçirdi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 273)

Monıñ belén alar Rossiyane yañadan torgızu kebek simvolik mégnéne aşıraçaklar. (Bununla onlar Rusya'yı yeniden ayağa kaldırmak gibi sembolik anlamı gerçekleştirecekler.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 153)

... *éti bu hélne bik avır keçerde.* (... baba bu durumu çok ağır geçirdi.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 313)

1.5.2.3.10. Özbek Türkçesinde

Özbek Türkçesinde ek düzlük-yuvarlılık uyumuna uymaksızın çoğunlukla *-ir-* şeklindedir olup genellikle tek heceli fiillere gelir: *bitir-* “bitirmek”, *uçır-* “söndürmek”, *yâşir-* “gizlemek”; *-bât-ir-*, *bit-ir-*, *kâç-ir-* vb. Ekin bir başka şekli olan *-gür-*, *-ğir-* ekleri geçişsiz fiilleri geçişli yapar: *âz-ğir-* (azdır-, yoldan çıkar-).

Özbek Türkçesinde *-(I)r-*, *-r-* Morfemine Ait Örnekler

Qaraköz beginning yâşligi, gözälligi, hususän, uyalib gäpirişi hâzir uning eng suyukli hâtin ekänini esgä tüşirdi-yu, Fâtima Sultänniing räşkini qozgadi. (Karagöz beyimin gençliği, güzelliği, özellikle, düşünerek konuşması şimdi onun en sevilen eşi olduğunu hatırlattı da Fatime Sultan'ın kıskançlığını arttırdı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 13)

Yolçi bağ içidä aylanib, “kulâklar”ni közdän keçirdi. (Yolcu bağ içinde dönerek “kulaklar”ı gözden geçirdi.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 21)

Tänti vä Sälimbâyväççälärning iştiräk etüvi Gulnärning hayrät vä gazabini âşirdi. (Tanti ve Salimboyvaççalar'in iştiraki Gülnar'ın hayret ve sinirini arttırdı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 131)

– *Keling, qâri, qanday şämäl uçirdi?* (-Geliniz, molla, hangi rüzgar sizi buraya uçurdu/getirdi?) (T.M., Ş., Taşkent, s. 71)

Âşni men pişirdim. (Pilavı ben pişirdim.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 111)

Biz uşa pasport sâtgan källâbni häm kolga tüşirämiz. (Biz şu pasaport satan dolandırıcıyı da ele geçireceğiz.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 436)

Mâhim begim esä üç märtä fârzänd dâğini bâşdan keçirdi. (Mahim beyim ise üç kere çocuk hasretini başdan geçirdi/hasreti yaşadı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 251)

1.5.2.3.11. Uygur Türkçesinde

Uygur Türkçesinde *-ar-*, *-ur-*, *-ür-*, şekillerindeki bu ekler çoğunlukla tek heceli fiillere getirilir ve *-ur-/ür-* şeklindedir : *pat-ur-*, *iç-ür-* ≈ *iç-ir-*, *kaç-ur-*, *köç-ür-*, *puş-ur-* (pişirmek) vb. Rıdvan Öztürk'e göre bu ekler *-ar-/er-* ekiyle paralellik gösterir: *çök-er-* ≈ *çök-ür-*, *köç-er-* ≈ *köç-ür-*, *uç-ar-* ≈ *uç-ur-* vb. (Öztürk, 1997: 96) ç veya ş seslerinden biriyle biten fiil köklerine *-ar-*, *-er-*, *-ur-*, *-ür-* eklerinden biri getirilerek ettirgen çatı yapılı:

uç + ar = *uçar-*, uç + ur = *uçur-* (her iki fiil uçurmak anlamını vermektedir: *uçurmak*);

köç + er = köçer-, köç +ür = *köçür-* (her iki fiil göçürmek anlamını vermektedir: *göçürmek*) vb.⁴⁵♦

Uygur Türkçesinde *-(I)r-*, *-r-* Morfemine Ait Örnekler

... *Hélikniñ arzusini işka aşuridu.* (... halkının arzusunu gerçekleştirdi.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 324)

Muhémmét Kerim Dadhah yigitlirigé muşu yérdin o katka ötüşké buyruk çüşürdi. (Muhemmet Kerim Dadhah yiğitlerine şu yerden o tarafa geçmeği buyruk düşürdü/emr verdi.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 101)

1.5.2.4. *-(A)r-* Morfemi

Bu ek *-gAr-*, *-kAr-* eklerinin günümüzdeki değişik şeklidir. Türk dilinin çeşitli tarihi dönemlerinde bu ek çeşitli şekilleriyle varlığını sürdürmüştür. Günümüzde ise *-gAr-*, *-kAr-* ekleri Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi dışında diğer Türk lehçelerinde varlığını korumuştur. Ek ünlüyle ile biten fiillere eklenmez, daha çok *-ç*, *-ş*, *-t* ünlüleriyle biten fiillere eklenir. (Ergin, 1986: 209)

1.5.2.4.1. Karahanlı Türkçesinde

-(A)r- ekine örnekler: *kit-er-* “uzak-laş-”, *it-er-* “kaybol-”, *kayıt-ar-* “geri dön-”, *ar-gar-* “yor-ul-”, *adı-gar-* “uyan-dır-” (Paçacıoğlu, 1995: 8, 9), *munguk-ar-* “bun-al-t-, sıkıntıya düşür-” (*munguk-* “sıkıntı-lan-”). (Hacıeminoğlu, 2003: 132)

-gAr-, *-kAr-* eklerine örnekler: *ar-gar-* “yor-ul-”, *adı-gar-* “uyan-dır-” (Paçacıoğlu, 1995: 8, 9), *kut-gar-* “kurt-ar-”, *od(i)-gar-* “uyan-dır-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 132)

1.5.2.4.2. Harezmi Türkçesinde

Harezmi Türkçesindeki metinlerde *-Ar-* eki daha çok kullanılmıştır. *-(A)r-* ekine örnekler: *çık-ar-*, *kay(i)t-ar-*, *kit-er-* “kaldır-” (Paçacıoğlu, 1995: 122), *kız-ar-* “kız-ar-”, *ıd-ar-*

⁴⁵ ♦Keçür-≤keç-ir- fiili günümüzde Türkistan (Orta Asya) Türk Cumhuriyetlerinde *bağışlamak*, *affetmek* anlamlarında kullanılmaktadır: *-Con Azroilbobo, bu gal conimni olmang, keçiring (-Sevgili Azrailbaba bu defa canımı almayın, affedin).* *Keçmek (geçmek)* anlamında kullanılan bu eyleme *-ir-* ettirgenlik eki gelerek fiilin anlamını değiştirmiştir. Azerbaycan Türkçesinde bu fiil “*keç günahımdan*” şeklinde kullanılmakta olsa da, “*affetmek*” için daha çok *bağışlamak* fiili kullanılmaktadır.

“gönder-”, *kay(i)t-ar-* “geri ver-, geri dön-dür-”. (Hacıeminoğlu, 1997: 137) *-gAr-*, *-kAr-* eklerine örnekler: *oy-gar-* “uyandır-”, *kurt-kar-* “kurt-ar-”. (Paçacıoğlu, 1995: 122)

1.5.2.4.3. Çağatay Türkçesinde

Çağatay Türkçesindeki metinlerde ekin her iki şeklindeki örnekleri mevcuttur: *-(A)r-* ekine örnekler: *kay(i)t-ar-* “dön-dür-”, *çık-ar-*, *kop-ar-*, *ket-er-* “gid-er-, yok et-”. (Argunşah, 2013: 112) *-gAr-*, *-kAr-* eklerine örnekler: *büt-ker-* “bit-ir-”, *toy-gar-*, *toy-kar-* “doy-ur-”, *tuy-gar-*, *tuy-kar-* “duy-ur-”, *yat-kar-* “yat-ır-” (Argunşah, 2013: 113), *az-gur-* “yoldan çık-ar-, yolunu kaybet-tir-”, *toy-gar-* “doy-ur-”, *yet-kür-* “yet-ir-, ulaş-tır-”. (Eckmann, 2009: 59)

1.5.2.4.4. Eski Anadolu Türkçesinde

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *-gAr-*, *-kAr-* eklerine ait örnekler az sayıdadır. Daha çok *-Ar-* ekine ait örnekler vardır: *çık-ar-*, *gid-er-*, *kop-ar-*, *on-ar-*, *kurt-ar-* (Köktekin, 2009: 82), *baş-ar-*, *ağ-ar-*, *kız-ar-*. (Yelten, 2009: 279)

1.5.2.4.5. Türkiye Türkçesinde

Banguoğlu, bu ekin *-(I)r-* çatı ekinin eski bir değişimi olduğunu, Ergin ise ekin eski *-gAr-*, *-kAr-* ekinden geldiğini, hiç değilse onunla ilgili olduğunu açıklamaktadır. (İlker, 1992: 143’ten istinaden)

Türkiye Türkçesinde *-(A)r-* Morfemine Ait Örnekler

İçim ürperdi. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 103)

Kavgayı sen çıkarırdın. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 193)

Antenini kırdılar, yıldızını kopardılar. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 213)

Hıristiyan alemini asabi krizler ile çileden çıkarmıştır. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 263)

Sabri Efendiyi de çıkaracağız. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 75)

Keskin bir çığlık daha kopardı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 55)

Talebenin sarıklarını çıkarıyordu. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 215)

Elini çantasına atarak bir kitap çıkardı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 305)

Gene sesimi çıkarmamıştım. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 375)

Küçük bir kahkaha kopardı Evgenia. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 193)

İşimize yarayacak bir ifade alıncaya kadar pestilini çıkardı delikanlının. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 253)

Ürperdim, tüylerim diken diken oldu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 323)

Aynı renkte bir tokayla başının arkasında topladığı saçları yüzünün bütün hatlarını ortaya çıkarmıştı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 333)

1.5.2.4.6. Azerbaycan Türkçesinde

Bu ek ünsüzle biten tek heceli geçişsiz fiillere eklenmektedir: *çık-çık-*, *kop-kop-* vb. Hüseyinzade'ye göre bazen bu ek fiillerde *t* ünsüzünün ilavesiyle kullanılmaktadır: *çih-çihar-çihart-*, *gop-ğopar-ğopart-* vb. (Hüseyinzade, 1983: 149)

Azerbaycan Türkçesinde -(A)r- Morfemine Ait Örnekler

Ruhuymuş, hönkürüb feryad ğoparmış. (B.V., G., Bakı 2004, s. 78)

Téz telesik sumkasını açıb yaylığını çihardı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 141)

Yanağları ğızardı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 107)

1.5.2.4.7. Başkurt Türkçesinde

Bizim görüşümüze göre Başkurt Türkçesindeki *-ar-*, *-er-* eki *-gar-*, *-ger-* ekinden gelir: *sığarızlar* “çıkardılar”, *kaytarzık* “dönderdik”. Günümüzdeki Başkurt Türkçesinde ekin *-kAr-* şeklindeki örnekleri de yeterince: *kotkar-* “kurtar-”.

Bıl tündü ul yogohož tigéndéy ütkerže. (Bu geceyi o uykusuz geçirdi.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 66)

Başkurt Türkçesinde -(A)r- Morfemine Ait Örnekler

..., yarılmağan bükéndérže sogop sığarızı. (..., yarılmayan kütükleri kazıp çıkardı.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 76)

Şunan huñ Şaymoratov prikaz sıǵarǵı. (Bundan sonra Şaymoratov ferman çıkardı.) (Z.U., Y., Öfö 2005, s. 280)

1.5.2.4.8. Tatar Türkçesinde

Tatar Türkçesinde bu ekin hem eski *-gar/-ger-*, hem de yeni *-ar/-er-* şekilleri halen yaşamaktadır: *kayt-ar-*, *çık-ar* vb. *Yel sayen şuña vakıt ütkéresez.* (Her yıl bununla zaman geçiriyorsunuz/buna zaman sarfediyorsunuz.) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 34)

Tatar Türkçesinde *-(A)r-* Morfemine Ait Örnekler

Timbik isemeneñ elekke danın kire kaytardı. (Timbik isminin ilk şöhretini geri getirdi.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 107)

Öyaldı çolanınıñ idenin yuvıp çığardı. (Eyvan kilerinin döşemesini yıkayıp çıkardı.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 137)

Arslan oyalvınnan kıp-kızıl bulıp kızardı. (Aslan utancından kıpkırmızı kızardı.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 177)

... işeteler-işetelméz kiné cavap kaytardı. (... duyulur duyulmaz yine cevap verdi.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 217)

... malaynı parta arasınnan suırıp çığardı. (... çocuğu masanın arasından sovrup çıkardı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 43)

Yanıp torgan şırpı anıñ barmagın peşerde. (Yanan kibrit onun parmağını pişirdi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 83)

1.5.2.4.9. Özbek Türkçesinde

Özbek Türkçesinde *-är/-ar-* eki genellikle tek heceli fiillere gelir: Ekin geniş ünlülü şekilleri sadece birkaç örnekte görülür: *çıkār-* “çıkarmak”, *kopār-* “koparmak”.

Özbek Türkçesinde *-(A)r-* Morfemine Ait Örnekler

Umar zakunçi şimining çöntägidän yaltırâğ kuti cıkardı. (Ömer zakunçi pantolonun cebinden parlak kutu çıkardı.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 140)

Åksåkal işânç bilän gäpini kaytardi. (Aksakal kendinden emin bir şekilde sözünü geri çevirdi.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 200)

..., *cahlimni çikardi ...* (... , sinirlendirdi ...) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 31)

..., *uni yâmân hayâllardan kaytardi.* (... , onu kötü hayallerden geri dönderdi/çevirdi.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 201)

1.5.2.4.10. Uygur Türkçesinde

Rıdvan Öztürk'ün görüşüne göre Uygur Türkçesindeki -ar-/-er- ekleri -ur-, -ür- ekleriyle paralellik gösterir: *çök-er- ≈ çök-ür-, köç-er- ≈ köç-ür-, uç-ar- ≈ uç-ur-* vb. (Öztürk, 1997: 96) -ç veya -ş seslerinden biriyle biten fiil köklerine -ar-, -er-, -ur-, -ür- eklerinden biri getirilerek ettirgen çatı yapılır. Hamit Tömür de bu görüşü destekleyerek şunları belirtmektedir: *uç + ar = uçar-*, *uç + ur = uçur-* (her iki fiil uçurmak anlamı vermektedir: *uçurmak*);

köç + er = köçer-, *köç + ür = köçür-* (her iki fiil göçürmek anlamı vermektedir: *göçürmek*);

qayt + ar = qaytar-, *qayt + ur = qaytur-* (her iki fiil geri vermek anlamındadır) vb. (Tömür, 2003: 397).

Uygur Türkçesinde -(A)r- Morfemine Ait Örnekler

Ömer bundağ çağlarda villidé kiziratti. (Ömer böyle zamanlarda köyde kızarırdı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 233)

Şu arida Amankul Émét kürükni astığa besivelip, gilaptin peçikni çikardi. (Bu arada Amankul Emet körökü altına alıp kınından bıçağını çıkardı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 82)

1.5.2.5. -(I)t- Morfemi

Ek en eski dönemlerden beri kullanılmaktadır. -(I)t- eki çoğunlukla tek heceli ve sonu ünsüzle biten fiillere, -t- eki ise sonu ünlü ile biten fiillere gelmekle beraber -Ar- ve -dIr- ettirgenlik eklerinden sonra eklenmekle ettirgenliği kuvvetlendirir.

1.5.2.5.1. Eski Türkçede

Bu dönemde -(I)t-, -t- eklerinin katıldığı örnekler de mevcut olmuştur: *ag-it-* “kaç-ır-t-, sür-” (*ag-* “yukarı çık-, yükse-l-”), *ak-it-* “akın et-tir-” *ay-it-* “sor-” (*ay-* “söyle-”), *biti-t-* “yaz-

dır-”, *tök-üt-* “dök-, ak-ıt-”, *yügür-t-* “ak-ıt” (*yügür-* “ak-”), *yüz-üt-* “yüz-dür-, yüzerek geç-ir-t-”. (Tekin, 2000: 97)

1.5.2.5.2. Karahanlı Türkçesinde

Karahanlı dönemindeki *-(I)t-*, *-t-* ekli fiillere örnekler: *bedü-t-* “büyü-t”, *tüke-t-*, *ag-ıt-* “yüksel-” (Paçacıoğlu, 1995: 9), *tam-ıt-* “damla-t-”, *ar-gur-t-* “yor-dur-”, *biti-t-* “yaz-dır-”, *belgür-t-* “belir-t-”, *saç-ıt-* “saç-tır-”, *sev-ıt-* “sev-dir-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 145) Bu ekin geldiği fiiller bazen anlam değişikliğine uğramaz: *ay-* “söyle-”, *ay-t-* “söyle-”, *bekle-* “kilit-le-”, *bekle-t-* “kilit-le-”, *kad-* “geri dön-”, *kad-ıt-* “geri dön-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 145)

1.5.2.5.3. Harezmi Türkçesinde

Örnek fiillerden de göreceğiniz üzere bu döneme ait fiiller benzerlik teşkil etmektedir: *agrı-t-* “ağrı-t-”, *bağla-t-*, *il-t-* “götür-” (Paçacıoğlu, 1995: 123), *açı-t-* “acı-t-”, *angla-t-* “anla-t-”, *arı-t-* “temiz-le-t-”, *bükre-t-* “bük-tür-”, *eksü-t-* “eksi-l-t-”, *karı-t-* “ihtiyarla-t-”, *sayra-t-* “oyna-t-”, *söz-le-t-* “söyle-t-”, *sür-t-* “sür-t-”, *tur-ıt-* “dur-dur-”, *yaru-t-* “parla-t-”. (Hacıeminoğlu, 1997: 141)

1.5.2.5.4. Çağatay Türkçesinde

Çağatay Türkçesi döneminde de az önce yukarıda gösterdiğimiz örnek fiillerin çoğu kullanılmıştır: *Az-ıt-* “yolu şaş-ır-”, *ohşa-t-* “benze-t-”, *yügür-t-* “koş-”, *berk-i-t-* “sağ-la-m-laş-tır-” (Argunşah, 2013: 114), *çırma-t-* “sar-dır-, sarma-la-t-” (*çırma-* “sar-, sarma-la-”), *mengze-t-* “benze-t-”, *ohşa-t-* “benze-t-”, *uyga-t-* “uyan-dır” (*uyga-n-* “uyan-”), *yaru-t-* “parla-t” (*yaru-* “parla-”), *belgür-t-* “belir-t-” (*belgür-* “belir-”), *yügür-t-* “koş-tur-” (*yügür-* “koş-”), *yalbar-t-* “yalvar-t-” (*yalbar-* “yalvar-”). Bazen de fiil tabanı ile onun ettirgen çatısı arasında hiçbir anlam farkı yoktur: *kozga-t-* “acı çek-tir-”, *kozga-* “acı çek-tir-, acı ver-”, *uşa-t-* “kır-, parça-la-”. (Eckmann, 2009: 60-61)

1.5.2.5.5. Eski Anadolu Türkçesinde

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde karşılaştığımız örnek fiiller: *kork-ut-*, *dürü-t-*, *yağma+la-t-*, *ara-t-*, *taşı-d-*, *yöri-t-*, *kırçıl-da-t-*. (Yelten, 2009: 270)

1.5.2.5.6. Türkiye Türkçesinde

Tahsin Banguoğlu'na göre bu ek başlıca *r* ve *l* akıcılarıyla ve seslilerle biten tabanlara gelir, aslında düşmeli olan *-it* eki akıcılardan sonra seslisini düşürür: *belir-t-*, *kısal-t-* vb. (Banguoğlu, 1967: 418) Vecihe Hatipoğlu'nun görüşüne göre bu ek bazı gövdelerde kalıplaşmıştır: *avut-*, *abart-*, *damıt-*, *diret-*, *tüket-*, *öğüt-*, *yıprat-* vb. (Hatiboğlu, 1974: 149) *Atlat-* fiili, *at* isim kökünden *-lA-* ekinin üzerine *-t-* ettirgenlik eki eklenmekle oluşmuştur. Burcu Aslan'a göre *-lAt-* biçiminde kalıplaşan bu ek, eyleme ettirgenlikten başka yeni bir anlam kazandırmıştır. Buradaki *-t-* eki ettirgenlik işlevini kaybederek yeni fiil türetmiştir. (Aslan, 2009: 69) *Bu sorunlarını da atlattı.*

Türkiye Türkçesinde *-(I)t-*, *-t-* Morfemine Ait Örnekler

Şiir bile okutmamıştık çocuğa. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 503)

Kendimi boşluğa fırlattım. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 113)

Bazı madenler iştahlarını kabartmış. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 163)

Gevrek bir kahkaha fırlattı göklere. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 163)

Elini uzattı. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 173)

Bir de, Türkler lehine hayrete düşmüş olduğu bir vak'a anlattı. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 33)

Hem Allah dedirtmesin. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 43)

O mübarek kadının hicret acılarını hafifletmişti. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 153)

Koparmak üzere elimi uzattım. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 153)

Kaldığım Karlstor Oteli'ni bir genç karı-koca işletiyor. (S.A., Y.B.A., İstanbul 2008, s. 203)

Doktorun bir bakışına cevap vererek anlatıyordu. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 25)

Lügate bakarsın, edersin, yürütürsün. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 75)

Ellerini ve başını az kımıldatıyor. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 105)

İngiliz zabitleri onları yüzükoyun yerlere yatırarak hepsine çizmelerini yalatırlar. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 125)

Beni daha fazla terletmeyin. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 155)

Anlatamıyorum. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 215)

İki kolunu birden sarkıttı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 245)

Bu “tekrar” sözü Orhan’ı diriltti. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 255)

Sözlerini anlamak zorluğundan kurtulmak için Orhan onu tekrar karşısına oturttu. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 315)

Kollarından sıyrılarak saçlarını düzeltti. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 345)

Önemli bir ayrıntıyı hatırlattı Zeynep. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 123)

“Hipodromu mu demek istiyorsunuz”, diye düzeltti beni. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 163)

Konstantin, Byzantion’u başkent yapmaya karar verince hipodromu da genişletti. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 163)

Kaprisin envai türlüstünü yapar, uzatır da uzatırdı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 193)

Parmaklarının arasında tuttuğu basın kartını bana uzattı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 213)

Necdet Denizel’in Pazartesi saat ikiden önce olabileceğini belirtmişti Zeynep. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 313)

“Derin derin nefes alın...” diyerek koltuğa oturttum onu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 393)

Bu külliyeler aynı zamanda Osmanlı’nın dünya görüşünü de yansıtır. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 453)

İki elimi usulca kaldırarak hemen düzelttim. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 463)

Anahtarı Sinan’a uzatmış. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 493)

Necdet'le buluştuğunuz geceyi anlatıyordunuz. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 33)

Bense yaşamın tadını çıkartıyorum. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 263)

“Geciktiniz”, dedi beni fark edince, fakat uzatmadı. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 333)

... savaş masraflarını köylünün vergisine yükletiyordu. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 31)

İmdi, bilirim ki beni öldürteceksiniz. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 61)

Kızılbaş var ise yediden yetmişe yoklama defterlerine yazdırtmış. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 171)

... bazen sansarlar geceleyin bu atları ürkütüyor. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 181)

... Gülizar Begüm'ü ve Tahmasb'ı çağırılmış. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 251)

... sol omuzumdaki yaralarımın daha fazla canımı acıtıyor şimdi. (İ.P., Ş.S., İstanbul 2013, s. 301)

1.5.2.5.7. Azerbaycan Türkçesinde

-(I)t- eki Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde aynı biçimdedir: *térpét-* (*kımlıdat-*), *oturt-*, *yatırt-*, *gorhut-* (*korkut-*) vs. (Buran, Alkaya ve Yalçın, (a) 2014: 122) *-t-* eki çoğunlukla ünlü ve *l-* ve *r-* ile biten eylemlere büyük ve küçük ünlü uyumlarına uygun olarak *-ıt/-it-*, *-ut/-üt-* şekillerinde gelir: *Giysilerini askıya astırdı. Bahçeden çiçek toplattı. Herkese kendini dinletti.* *-t-* ünlülerden ve *r*, *l* seslerinden sonra daha sık görülmektedir, özellikle de *-dİr*, *-dUr* eklenmiş etken çatılı fiillere de katılabilmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde -(I)t-, -t- Morfemine Ait Örnekler

Ġorhutmuşam ki, ay zaraza, adam ol, körpe uşagları bedbeht éleme. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 71)

Hökmdarın hestelenmesi heberi belke de hamıdan çoĥ hace Énvéri sarsıtılmışdı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 71)

Gözünden gilenib süzölmek isteyen yaşını geri gaytarıb sinesine aĥıtdı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 227)

Köhne dostları yaddan çıhardırsan. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 263)

Arağın yarısını boşalttı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 41)

İşığlandırılmış dekorları hatırladı. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 303)

Güldü ve gerneşib bedenini hırçıldı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 171)

Dağı partladacağlar. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 181)

Yéke çopur burnunu ora-bura çeke-çeke oynatdı. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 181)

Güleser addımlarını yéyinletdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 67)

Bedeni serinleyen keherler ayağlarını suya çırpıb, daşları sağğıldadırdılar. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 117)

Onu men ohtmuşam. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 127)

Zaur az gala dilinden gacırtmışdı. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 153)

Allah sizi goşa garıtsın. (Allah sizi birlikte yaşlandırsın.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 77)

Merce hazırlaşan höcet uşağlar kimi sesini ucaltdı. (İddaaya hazırlanan inatçı çocuklar gibi sesini yükseltti.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 107)

Döyülen uşağ ağrıdan gıvrılrsa da, sesini çihartmırdı. (Dövülen çocuk ağrıdan kıvrılrsa da sesini çıkarmıyordu.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 137)

Ellerini yuharı galdırıb, ebasını yéletdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 137)

Ğaranlıgda gözüniü Eşrefe bereltdi. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 177)

Görünür, ölüm adamları yumşaltmışdı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 187)

Üreyini boşalttı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 197)

Gümüş tütün gutusunu çihartdı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 217)

Yanağlarından gıvrılan saçlarını yığıb gulağının ardında gizletdi. (Yanaklarından kıvrılan saçlarını toplayıp kulağının ardına sakladı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 228)

Çekmelerini silib işıldatmışdılar. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 337)

Tehminenin bu gerarı Zauru çoh da sarsıtmırdı. (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 153)

Çağır, gelib çekmelerimi çihartsın. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 47)

Bu güzelliği mehebbet yaşadacağıdır. (M.H., N., Bakı 2005, s. 90)

Düşmeni meğlub edende biz ona doyunca torpağ yédirdirik. (Düşmanı mağlup edince biz ona doyunca toprak yedirtiyoruz.) (M.H., N., Bakı 2005, s. 100)

Lakin söyle, Afağ, sen derdini menden ne için gizledirsən? (Lakin söyle, Afak, sen derdini benden ne için gizliyorsun?) (M.H., N., Bakı 2005, s. 120)

1.5.2.5.8. Başkurt Türkçesinde

Bu ek Başkurt Türkçesinde *-(a, i, ı) t-*, biçimindedir, oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller yapar, *-t-* eki birden fazla heceli fiillere getirilmektedir: *yomşarttı* “yumuşattı”, *hızlattım* “sızlattım”, *hetirlete* “hatırlatıyor”, *bişirt-* “pişirtmek”.

Başkurt Türkçesinde *-(I)t-*, *-t-* Morfemine Ait Örnekler

... kire ultırttı. (... geri oturttu.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 26)

... Karatın béygegé sığarıp amanatsılarzı gotgarıvı aptıratıttı. (... Karat'ın at yarışına çıkarıp rehin alınanları kurtarması şaşırttı.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 206)

..., bısragtı tazarttılar. (... pislikleri temizlettiler.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 260)

Arınbasarov unı iñinen totop tuktattı. (Arınbasarov onu omuzundan tutup durdurdu.)

..., tik unıñ tavişı dalala küşük léñkeldégende gené héterlétte. (... onun sesi bozkırda enik havlamasını hatırlattı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 411)

... Kažnabayevtı kurkutkanhıñ. (... Gaznabayevı korkutmuşsun.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 491)

..., Şamratov teştéren şığırlattı. (... Şamratov dişlerini gıcırdattı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 511)

Kaynıñdı şuğa okşatmahañ... (Kayınbiraderi ona benzetmesen...) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 541)

..., üştél ergéhené yagınayttı. (... masanın yanına yaklaştırdı.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 26)

1.5.2.5.9. Tatar Türkçesinde

Bu ek Tatar Türkçesinde *-It-*, *-t-*: şekillerindedir: *kıçıt-* (bir yeri kaşın-), *kert-* (girdir-), *avırt-* (ağrı-), *eçit-* (ekşit-). Tatar Türkçesinde *-t-* eki karmaşık yapıda olmayan sesli harfin arkasına eklenmektedir. *Aşau* “yemek”, *aşatu* “yedirmek”, *isneü* “koklamak”, *isnetü* “koklatmak”, onun haricinde eğer kök *-y* ve *-r* ile bitiyorsa da *-t-* eki görev yapacaktır. *Eşleü* “çalışmak”, *eşletü* “çalıştırmak”, *kızaru* “kızarmak”, *kızartu* “kızartmak”, *-dır/-der* ekine gelecek olursak, kökten sonraki harfler *-u* ya da *-yu* olursa bunlar kullanılmaktadır. *Yuu* “yıkamak”, *yudıru* “yıkamak, yıkamaya zorlamak” anlamlarına gelir. Başka bir örnek verecek olursak *alu* “almak”, *aldıru* “aldırmak” anlamındadır. *-tır/-ter-* ekinin kullanıldığı yerler kök fiilde bulunan son harfin sağır sessiz olduğu durumlardır. *Atu* “ateş etmek”, *atturu* “ateş ettirmek”, *asu* “asmak”, *astıru* “astırmak”. (Zakiyev, 1993: 181)

Tatar Türkçesinde *-(I)t-*, *-t-* Morfemine Ait Örnekler

... *kelém östené kızıl belén çornalğan tabut utırttılar.* (... kilim üstüne kırmızıya sarınmış tabut oturttılar.) (A.G., C.K.K.B., Kazan 1982, s. 83)

Féyruzélerdén yarak tügel gené urında ekskavatorın tuktattı. (Firüzelerden uzak değil yeteri kadar yerinde kazma aletini durdurdu.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 117)

-Kurkıttımmı? (*-Korkuttum* mu?) (G.A., H., Kazan 1981, s. 247)

Tagın ber tapkır bik nik selkep ul malaynı karşıısına utırttı. (Yine bir defa pek berk silkeleyip o çocuğu karşıısına oturttu.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 43)

Tar sukaktan yulga çıgıp baskan berév bolarga nérséder déşep tuktattı. (Dar patikadan yola çıkıp basılmış bir tane nesneye değip nedir diye seslenerek durdurdu.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 83)

... *aygırnıñ artına berne şapıldattı.* (... aygırının arkasına birini şapıldattı.) (A.G., C.K.K.B., Kazan 1982, s. 153)

Bélkıysnı éllé niçé tapkır déresennén bülderep çakırttı. (Belkıs'ı elli defa dersini bölüp çağırttı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 103)

..., *tén kıçıttı.* (... , ten kaşındırdı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 213)

... *bergé aşav ike aradağı kiyerenkelekne şaktıy yomşarttı.* (... birlikte yemek ikisi arasındaki gerginliği epey yumuşattı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 233)

Yañgır aldı havası yokını kuyerttı. (Yağmur öncesi hava uykuyu koyulaştırır.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 243)

Éle mené bügen plenumda min dé ber tanışımni oçrattım. (Ben de bugün toplantıda bir tanışımına rastladım.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 263)

... *Şamkinge keşe cibértte.* (Şamkine kişi göndertti.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 83)

Arhitekturanıñ güzel ürnéklere belén üz isemen dé méñgeléşterésen belgén zirék téhit hucaları ataklı ostalarını törle illérdén çakırtkannar. (Mimarının güzel örnekleri ile kendi isimlerini de ebedileştiren tanınmış kızıl ağaç taht hocaları ünlü ustaları çeşitli ellerden çağırılmışlar.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 153)

... *icat yortlarında berničé tapkır oçrattım.* (... icat evlerinde bir kaç defa rast getirdim/rastladım.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 263)

Bibinur karttan ayerılgaç uk adımınarın kızulattı. (Bibigül yaşlıdan ayrıldıktan sonra aynı adımlarını hızlattı.) (A.G., C.K.K.B., Kazan 1982, s. 93)

... *Hétimé bik oşattı.* (... Hetime çok yakıştırdı.) (A.G., C.K.K.B., Kazan 1982, s. 213)

... *sırt yonın kabarttı.* (... sırt yünün kabarttı.) (A.G., C.K.K.B., Kazan 1982, s. 223)

... *ul alarnı da kuzgattı.* (... o onları da yerinden kımıldattı/hareket ettirdi.) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 64)

... *tirbété tirbété kulında yoklattı.* (... sallaya sallaya elinde uyuttu.) (N.G., Ü.G.B., Kazan 2013, s. 54)

1.5.2.5.10. Özbek Türkçesinde

Ek Özbek Türkçesinde *-it-*, *-t-* şekillerindedir, *-t-* eki ünlü ile biten çok heceli fiillere gelir ve *-l*, *-r*, *-y* ünsüzleri ile biten fiillerde de görülür: *ozayt-* “azaltmak”, *uzgart-* “değiştirmek”, *yasat-* “düzenlemek”, *yurit-* “yürütmek”, *ğaynat-* “kaynatmak”, *surt-* “sürtmek”, *âğâr-t-*, *kir-it-* “girdirmek”, *cil-it-* “yerinden kaldırmak” vb.

Özbek Türkçesinde

..., *yelkäsidadän silkitdim.* (... omuzundan salladım.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 40)

Däm otmäy, «drrr» deb tohtatadi. (Hiç geçmeden, “dırrr” diyerek durdurdu.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 130)

Bu närsä uning ötmışini uzâğ bir tuş kâbi hâtirlatar. (Bu şey onun geçmişini uzun bir rüya gibi hatırlatır.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 61)

Gulnâr tohtatdi. (Gülнар durdurdu.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 81)

..., *acib musika tarkatardi.* (... değişik müzik yankılatırdı.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 91)

... *ba'zi haräkätlerini Yolçıga ohşatdi.* (... bazı hareketlerini Yolçı'ya benzetti.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 141)

..., *färyädi bilän keçäni titrätädi.* (... feryadyıla geceyi titretti.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 171)

Äy kötäirilgäç, hâvlini kâplagan kâr âppâğ âkarib atrâfni yâritdi. (Ay yükselince avluyu kaplayan kar bembeyaz ağarıp etrafı aydınlattı.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 11)

“Äppâkkınäm, cänimning huzuri”, *deb erkälätgäni-erkälätgän.* (“Bembeyazım, canımın huzuru”, diye şımartır da şımartır.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 16)

Keçkurunlari men haligi yalangâç bälalarni gälmä-gäl yelkämğä mindirib ât-ât oynataman. (Akşamları ben şu üstü açık çocukları defaetle omuzuma bindirip at at oynatırım.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 136)

... *Bâburga Nävâiyning Behzâd cizgän räsmini eslätdi.* (... Babur'a Nevayi'nin Behzad'ın çizdiği resmini hatırlattı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 68)

..., *yüzini yüzigä karatdi.* (... yüzünü yüzüne baktırdı/yüz yüze baktırdı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 239)

1.5.2.5.11. Uygur Türkçesinde

Uygur Türkçesinde “-ay”, “-ey”, “-ar” ve “-er” ile biten fiil gövedelerine –t- eki getirilerek ettirgen çatı oluşur: *agar-* + *-t* (*ağart-* “beyazlat-”), *azay-* + *-t* (*azayt-* “azalt-”).

Hamit Tömür'e göre ünlü harf ile biten çok heceli fiil gövdelerine *-t-* veya *-tguz/-tkuz-* eklerinden biri eklenerek ettirgen çatı oluşur:

oyna- + -t (*oynat-*), oyna- + -tguz (*oynatguz-*);

sözle- + -t (*sözlet-*), sözle- + -tküz (*söyletküz-*).

Bazı fiillerde ise *-ut-* eki *-at-* eki ile aynı manayı bildirmekte: *qork-* + *-ut* (*qorkut-*) ve *qork-* + *-at* (*qorkat-*) vb. (Tömür, 2003: 397) *-it-*, *-t-* şekillerinde olan bu ek kendinden önce ve sonra ettirgenlik eki olarak katmerli ettirgenlik yapar: *as-tur-t-*, *aş-ur-t-tur-* vb. *-t-* ekinin ünsüzle biten fiillere getirilmesi yaygın değildir. Bu gövdeler sonu *-l-*, *-r-* ve *-y-* ile biten gövdelerdir: *ağar-t-*, *tim-it-* (damlatmak), *yiy-it-* (yaydırmak) vb. Bazı örneklerde ekin yardımcı ünlüsünün genişlediği görülür: *qorq -ut- ≈ qorq-at-* (korkutmak) gibi. “-ay”, “-ey”, “-ar” ve “-er” ve ünlü ile biten fiil köklerine *-t-* eki getirilerek ettirgen çatı yapılır: keñey + t = *keñeyt-* (genişlet-), köpey + t = *köpeyt-* (çoğalt-), agar + t = *agart-* (beyazlat-), köker + t = *kökert-* (büyüt-/yeşillet-(yeşilleştir-)), oyna + t = *oynat-*, sözle + t = *sözlet-* vb. (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1620)

Uygur Türkçesinde *-(I)t-*, *-t-* Morfemine Ait Örnekler

Gaz yağlıkını titretti. (Gaz (şeffaf örtük) örtüyünü rüzgar titretti.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 21)

Méni kördi vé gédémimi astilatti. (Beni gördü ve adımını yavaşlattı.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 141)

Süpürgé ihtiyarsız eşikniñ kédimini tuhtatti. (Süpürge iradesiz olarak eşeğin adımlarını durdurdu.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 13)

...dép éskértip koyatti. (... diye hatırlattı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 23)

Tögilér ihtiyarsız gédémirini ittikitetti. (Develer iradesiz olarak adımlarını hızlandırdı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 73)

Hakim şéhér mötivérlirini aldığa çakirtti. (Hakim şehir muteberlerini önüne çağırıldı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 113)

...dép éslétti yéné biri. (... diye hatırlattı yine biri.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 133)

Süpürgé eşikini şu salkınga tartip tohtatti. (Süpürge eşeğini serin bir yere çekip durdurdu.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 153)

..., *bir toğrankniñ astida uçrattim.* (Bir toğrak (ağaç türü) altında rastladım.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 343)

..., *bu işqa kélgendé ékliñni bir işlitipsén.* (... bu işe geldiğinde aklını çalıştırmışsın.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 343)

Mén étrapga adém çikirip uni izditimén. (Ben her tarafa insan gönderip onu arattıracağım.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 263)

... *bélki şu yürüşlerniñ biréridé kara borandék uçkur atlarğa mingén ézimétlér bilén billé céñ méydanlırida kiliç oynatkansız.* (... belki şu yürüyüşlerin herhangi birinde büyük fırtına gibi hızlı atlara binen yiğitlerle beraber savaş meydanlarında kılıç oynatmışsınız.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 2)

Çöçéklilér çiğni kattik otun ornida yerip işlitidu. (Çöçekliler samanı sert odun niyetine yarıp kullanırlar/ çalıştırırlar.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 14)

Éndilikte özéñlargä karşı işlitimiz. (Şimdi ise size karşı kullanacağız/çalıştıracamız.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 44)

... *üz-közini cuyğan Éhmétcan taamlarğa “bismilla” dép kol uzattı.* (... üz gözünü yıkayan Ehmecan yemeklere “bismilla” diyerek elini uzattı.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 224)

... *hél bolidu dép işinetti.* (... çözüldü diye inandırdı.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 304)

Mén seni şundaq adém bolsun, dép okutkanmidim. (Ben seni şöyle adam olsun, diye okutmuşmuydum.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 51)

... *vé bilidiğan sözlirimni işlettim.* (... ve bilindik sözlerimi kullandım.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 371)

... *vé kol saitimni uzattim.* (... ve kol saatimi uzattım.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 371)

1.5.2.6. -(I)z- Morfemi

Bu ek Eski Türkçeden günümüze kadar fiillerde değişik şekillerde kullanılmıştır. Morfem, -gIz-, -ğIz-, -hIz-, -kIz- eklerinin günümüzdeki değişmiş şeklidir. -(I)z- ve -gIz-, -ğIz-, -hIz-, -kIz- eklerinin tarihi dönemlerdeki örneklerine aşağıdaki paragraflarda yer verdik.

1.5.2.6.1. Eski Türkçede

Orhun abidelerindeki örneklerde bu ekin fiillerde yeterince kullanıldığını görmekteyiz: *tut-uz-* “tut-tur-, yaka-la-t-”, *ud-uz-* “önderlik et-, *sevket-*” (*ud-* “izle-, takip et-”), *ut-uz-* “oyunda kaybet-, yenil-” (*ut-* “oyunda yen-”). (Tekin, 2000: 97)

1.5.2.6.2. Karahanlı Türkçesinde

Karahanlı döneminde etkin olan morfem büyük ve küçük ünlü uyumu kuralına uyarak fiile eklenmiştir: *ud-uz-* “takip et-”, *ut-uz-* “oyunda kaybet-”, *tap-uz-* “bul-dur-” (Paçacıoğlu, 1995: 9), *em-üz-* “em-zir-”, *küde-z-* “sakla-t-, bekle-t-” (*küde-* “sakla-, bekle-”), *tam-uz-* “damla-t-”, *tap-uz-* “bul-dur-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 147) Ekin ünlüyle biten fiilde 2 örneğini tespit ettik: *tö-z-* “sabret-” (Paçacıoğlu, 1995: 9), *küde-z-* “sakla-t-, bekle-t-” (*küde-* “sakla-, bekle-”). (Hacıeminoğlu, 2003: 147) -gIz- ekine ise tek örnek tespit edebildik: *kör-güz-* “göster-”. (Paçacıoğlu, 1995: 9)

1.5.2.6.3. Harezmi Türkçesinde

Harezmi Türkçesinde de Karahanlı Türkçesine ait örneklerle karşılaştık: *tüt-üz-* “tut-tur-”, *tö-z-* “sabret-” (Paçacıoğlu, 1995: 123), *tam-ız-* “damla-t-”, *öt-üz-* “geç-ir-”. (Eckmann, 1996: 86) -gIz- ekine ait örnekler: *kör-güz-* “göster-”, *oltur-guz-* “otur-t-”, *tur-guz-* “dur-dur-, ayağa kal-dır-”, *ü-z-* “yukarı çık-”, *ya-z-* “ya-z-, ya-y-” (Hacıeminoğlu, 1997: 139, 143), *tir-güz-* “diri-l-t-”. (Eckmann, 1996: 11)

1.5.2.6.4. Çağatay Türkçesinde

Çağatay Türkçesinde Harezmi Türkçesindeki gibi hem -(I)z-lı, hem de -gIz-’lı fiil örnekleri vardır: *ak-ız-*, *ak-uz-* “ak-ıt-”, *em-iz-* “em-zir-”, *öt-üz-* “geç-ir-”, *ut-uz-* “yenil-”, *tam-ız-* “damla-t-”. (Argunşah, 2013: 114) -gIz- ekine ait örnekler: *yat-guz-* “yat-ır-” (Eckmann, 1996: 87), *er-güz-* “er-iş-tir-”, *kör-güz-*, *kör-giz-* “göster-”, *oltur-guz-* “otur-t-”, *ut-kuz-* “üt-ül-, yen-il-”, *tur-guz-* “dur-dur-” (Argunşah, 2013: 113), *kör-güz-* “göster-”, *oltur-guz-* “otur-t-” (*oltur-* “otur-”), *tir-güz-* “diri-l-t-, can-ı-lan-dır-”. (Eckmann, 2009: 59)

1.5.2.6.5. Eski Anadolu Türkçesinde

Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinde küçük ünlü uyumu bozulsa da sonraki dönemlerde bu kurala uyulmuştur: *tüt-üz-* “tüt-tür-”, *ut-uz-* “yenil-”, *em-zür-*. (Köktekin, 2009: 82) Ekin *dutmak* fiilindeki örneğine de rastlandı: *dutuzmayalar* “tutturmayalar”. (F. Turan: 1996, s. 144)

1.5.2.6.6. Türkiye Türkçesinde

Zeynep Korkmaz’ın görüşüne göre *-(I)z-* eki Türkiye Türkçesinde işlevliğini kaybetmiş ve *-z-* eki bir kaç örnekte vardır: *dam-ız-* (damla-), *dam(i)zır-* (damla-t-), *emzir-* *≤em-iz-ir-*. (Korkmaz, 2003, s. 136)

1.5.2.6.7. Azerbaycan Türkçesinde

Azerbaycan Türkçesinde ek şu örneklerde mevcuttur: *émiz-* (émzir-), *görh-uz-* (kork-ut-), *damız-* (damlat-), *aşız-* (akıt-), bazen bu kelime *aşıt-* (*akıt-*) şeklinde de kullanılıyor, *aşız-* ve *aşıt-* eşanlamdadır. Azerbaycan Türkçesinde *-(I)z-* ettirgen çatı eki genellikle, eyleme tek başına değil, *-dir*, ettirgenlik eki ile birlikte gelmektedir: *Körpéni ém-iz-dir-di* (*em-zir-di*), *Uşağı doy-uz-dur-du*. (Çocuğu *doy-dur-du*.) *-ğUz-* eki çok az fiillerde tarihiliğini koruyabilmiştir: *dur-ğuz-* (ayağa kal-dır-) vs.

Azerbaycan Türkçesinde *-(I)z-* Morfemine Ait Örnekler

Uşağı hekime bah-ız-dir-di. (Çocuğu doktora *bak-tır-dı/gösterdi*.)

Bezen de istilenmiş gara camışları suya töküb çimizdirer. (Bazen de sıcaklamış camışları suya dökerek *yıkattırdı*.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 17) vb.

1.5.2.6.8. Başkurt Türkçesinde

Başkurt Türkçesinde bu ek *-(a, i, ı) z-*, biçimindedir: *tamız-* “damlat-”, *aşız-* “akıt-”. (Tokatlı, 1994: 91) Başkurt Türkçesinde bu ek esasen *-ğiz-*, *-kiz-*, *-ğiz-*, *-giz-*, *-goz-*, *-köz-*, *-ğoz-*, *-göz-* şekillerindedir: *torğoz-* “durdur-/ayağa kaldır-”, *tiygiz-* “değir-”, *yatğiz-* “yatır-”, *alğiz-* “aldır-”, *yatğiz-* “yatır-”, *kirgiz-* “girdir-”, *kiygiz-* “giydir-”. N. K. Dmitriyev’e göre *-giz-*, *-gez-*, *-goz-*, *-göz-* ekleri eski *-kır-*, *-ker-*, *-kor-*, *-kör-* örneklerinden kalmadır, bazı kalıplaşmış kelimelerde görülmektedir. Örnek verecek olursak: *tor-* (dur-, kalk-), *tor-goz* (kal-dır-), *min-* (bin-), *min-giz-* (bin-dir-), *ak-* (ak-), *ak-giz-* (ak-ıt-). (Dmitriyev, 1948: 183)

1.5.2.6.9. Tatar Türkçesinde

Tatar Türkçesinde bu ek –gız-, -ğız-, -kız-, -kiz- biçimlerindedir: *kiy-giz-* (giy-dir-), *min-giz-* (bin-dir-), *yat-kız-* (yat-ır-), *cit-kiz-* (ulaş-tır-), *tor-gız-* (kal-dır-).

... *balalarınıñ tamagın tıydırıp, yoklarga yatkızdılar.* (... çocukların karnını doyurup uyuttu.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 157)

1.5.2.6.10. Özbek Türkçesinde

Özbek Türkçesinde bu ek tek biçimdedir: *-iz-*: *oğiz-* “akıtmak”, *emiz-* “emzirmek”, *tegiz-* “değdirmek”. (Merhan, 2012: 68) *-ğız-/giz-*, *-ğuz/güz*, *-ğiz-/kiz-*, *-ğuz-/küz* ekleri ise işlek eklerden biridir ve ünsüzle biten tek heceli fiillere gelir. Ekin çok heceli fiillere getirilişi Özbekçede yok denecek kadar azdır. Sonu ünlü ile biten fiillere getirilişi sadece *ye-* fiilinde (*ye-giz-*) görülür: *Ye-giz-* “ye-dir-”, *kir-giz-* “gir-dir-, içeri sok-”, *ayt-kiz-* “söyle-t-”, *bit-kiz-* “bitir-”, *yet-kiz-* “ulaş-tır-”, *yur-giz-* “harekete geç-ir-”. Ekin birkaç örnekte –r’li şekline de rastlanıldı: *oz-gır-* “az-dır-, yoldan çık-ar-” vb. *-ğız-/giz-* eki, getirildiği fiiller bakımından –*ğaz-/gez-* ve *-dur-/dür-* ekleriyle paralellik gösterir: *ket-kiz- ≈ ket-küz-*, *kiy-giz- ≈ kiy-dir-* vb.

Bularni vatanimga kizgizmayman. (Bunları vatanıma sokmam/girmesine izin vermem.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 289)

Özbek Türkçesinde -(I)z- Morfemine Ait Örnekler

..., *yana cakmân üstigä yatkızdi.* (... , yine çekmen (özel kumaş) üstüne yatırdı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 239)

..., *şuning ucun Tâhirni tun-u kun bemârning âldidan ketkizmäş edi.* (... , bunun için Tahir’i gece gündüz hastanın önünden ayırmazdı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 317)

Âyim irim kılib aravani Alvasti köprikdän yürgizmädi. (Annem geleneği yerine getirmek adına arabayı Alvasti köprüsünden geçirtmedi.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 130)

1.5.2.6.11. Uygur Türkçesinde

Uygur Türkçesinde -ğuz-, -guz-, -güz-, -küz şekillerinde olan bu ek “-ay”, “-ey”, “-ar” ve “-er” ile biten fiiller dışında ve ünlü ile biten tüm fiil köklerine getirilerek ettirgen çatı yapıyor:

yaz + ğuz = yazğuz- (yazdır-)

kir + güz = kirgüz – (girdir-)

yap + ğuz = yağuz- (örttür-)

küt + güz = kütgüz- (beklet-). (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1620)

ye + gür = yegür- (yedir-). (Emet, 2013: 194)

İki veya üç ettirgenlik ekinin fiile üstüste eklendiği de görülür. Bu zaman yapılan işi birinci kişi ikinci kişiye emr etdirerek üçüncüsüne yaptırır:

Men öyni ağarttim (Ben evi beyazlattım); *Men öyni ağartğuzdum* (Ben evi beyazlattırdım).

Men saitimni yasattim (Ben saatimi düzelttim);

Men saitimni yasatğuzdum (Ben saatimi düzelttirdim). (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1622)

Uygur Türkçesinde -(I)z- Morfemine Ait Örnekler

.... *Rizvangülni kötirip apirip yatğuzup koydi.* (... Rizvangül’ü kaldırıp kötürerek yatırdı.) (Z.S., E.E., Almaata 1995, s. 164)

Çünki bu yüksék sélténét Bédölétniñ hoquq héşimitini pélékké yétküzdi. (Çünkü bu yüksek saltanat Bedövlet’in hukuk haşimetini göğe kaldırmıştı.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 11)

..., *şakirabka çilangın nandin yegüzdi.* (... tuzlu suya banılmış ekmekten yedir-di.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 311)

Bu hoquqni qorqmay “oñçılar”ğa tutğuzdi. (Bu yetkiyi görmeden “sağcılar”ın eline tutturdu/verdi.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 381)

Adém öltürüş ħumari bar bir télviniñ öyidé keçini ötküzdi. (Adam öldürmeyi seven bir dengesizin evinde geceyi geçirdi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 23)

...véhimé içidé tañni atkuzdi. (... korku içinde sabahı geçirdi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 23)

Ayal gaidini buzup şahzadini Süpürgigé tutkuzdi. (Kadın kuralı bozarak şahzadeyi Süpürge'ye tutturdu.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 43)

Hér kıysı yurt mötivérliri ve şéhérniñ baylirini yigip keñés ötküzdi. (Tüm el muteberleri ve şehrin zenginlerini toplayıp meclis geçirdi/yaptı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 103)

Bağniñ işiki aldida turğan ikki qaravul bizni ündiméy ötküzüvétti. (Bahçenin kapısı önünde duran iki gözetçi bizi umursamadan geçirdi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 183)

Baliniñ koliğa yéné bir parça nan tutkuzdi. (Çocuğun eline yine bir dilim ekmek tutuşdurdu.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 203)

..., dép karniyi yırtılğudék varķirap, camaétni yüzlerçe ketim kol kötürgüzdi. (..., diye karnı yırtılacak bağırap halka yüzlerce defa el kaldırttı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 232)

..., çaçlırini yüzümgé tégküzdi. (..., saçlarını yüzüme değdirdi.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 481)

1.5.2.7. -set- Morfemi

Özbek, Başkurt ve Tatar Türkçelerinde bu ek ettirgen çatı eki olarak kullanılsa da Uygur Türkçesinde varlığını koruyan ek, ettirgen çatı eki olarak gösterilmemiştir. Bu ek Özbek, Başkurt ve Tatar Türkçelerinde sadece *gör-* eyleminde varlığını korumuştur:

Mén mehmandostlug körséttim. (Ben ona misafirperverlik gösterdim/yaptım.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 131)

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde bu ek sadece bir fiilde: *görset-* fiilinde yaşamaktadır. Her iki Türkçede de *görset-* fiili metateza olayı nedeniyle *göster-* şekline girmiştir.

1.5.2.7.1. Başkurt Türkçesinde

Bu ek Başkurt Türkçesinde *hät-* şeklindedir: *kür-hät-* “göstermek”;

Almaş-tilméş sumazandarğa türtüp kürhété (Valizleri dürterek gösteriyor). (M.K., A.İ., Öfo 1972, s. 47)

1.5.2.7.2. Tatar Türkçesinde

Tatar Türkçesinde ek *görsetmek* fiilinde varlığını korumaktadır: *Sugış monıñ kiréklegen tagın ber mértébé kürsétte.* (Savaş bunun gerekliliğine değin bir rütbe gösterdi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 173)

1.5.2.7.3. Özbek Türkçesinde

Özbek Türkçesinde *-sät-* ekinin katıldığı tek bir fiil örneği vardır: *körsät-* “göstermek”. (Ercilasun, 2007: 310) *Hudo korsatmasin.* (Allah göstermesin/korusun.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 10)

1.5.2.8. -kAz-, -gAz- Morfemi

N. K. Dmitriyev’e göre *-kaz-*, *-kez-* ekleri *-kar-*, *-ker-* eklerinin değişik biçimidir. (Dmitriyev, 1948: 183) Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bu ekli fiillere Azerbaycan Türkçesinde ağızlarda ve konuşma dilinde rastlanılmaktadır: *görkez-* “göstermek” anlamında. Diğer Türkçelerde bu morphem günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

1.5.2.8.1. Karahanlı Türkçesinde

Karahanlı Türkçesinde bu ek sadece bir fiilde vardır: *kör-gez-* “göster-”.

1.5.2.8.2. Harezmi Türkçesinde

Harezmi Türkçesinde bu ek sadece bir fiilde görüldü: *kör-gez-* “göster-”. (Paçacıoğlu, 1995: 122)

1.5.2.8.3. Çağatay Türkçesinde

Çağatay Türkçesinde bu eke sadece bir fiilde rastlanıldı: *öt-kez-* “geç-ir-”. (Argunşah, 2013: 113)

1.5.2.8.4. Başkurt Türkçesinde

Ekin her iki şekli aynı fiile gelmekle aynı anlamı verir: *kotkaz-* (kurtar-), *kotkar-* (kurtar-); *ütkez-* (geçir-), *ütker-* (geçir-), *men-ger* ve *men-gez* (bindir-). (Dmitriyev, 1948: 183)

1.5.2.8.5. Özbek Türkçesinde

Özbek Türkçesinde -ğüz-/güz-, -gaz-/küz-/güz ekleri ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. Getirildiği geçişsiz fiilleri geçişli yapar, geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yapıp hareketi başkasına yaptırma mânâsı katar: *et-küz-* “ettir-”, *tol-ğüz-* “doldur-”, *bitkaz-* “bitir-”, *otkaz-* “geçir-”, *yetkaz-* “yetiştir-”, *kutkaz-* “kurtar-”, *körgüz-* “göster-”, *ötkär-* “geçir-”, *yetkär-* “yetiştir-, ulaştır-”;

... *suvlar boyida çala-çala vaqtini ötküzär edi.* (... , su kenarında arasına zaman geçirirdi.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 21)

..., *ammâ men sizdän beruhsat kirgüzmedim.* (... , fakat ben sizden izinsiz çeri almadım.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 57)

–*Amirzädäm Bâysunğurdan kâlgan açlarning kaysi biriga âşlig yetküzsinlär?* (Emirzadem Baysungur’dan kalan açların herbirine yiyecek ulaştırsınlar mı?) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 68)

..., *içki azâlariga yâmân zarar yetküzgän edi.* (... , iç organlarına fena zarar yetirmişti/vermişti.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 239)

... *vâ goyâ öz täcribäsidadän ötküzdi* (... ve güya kendi tecrübesinden geçirdi.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 259)

1.5.2.8.6. Uygur Türkçesinde

-ğüz-/güz-, -gaz-/küz-/güz ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. Getirildiği geçişsiz fiilleri geçişli yapar, geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yapıp hareketi başkasına yaptırma mânâsı katar: *toş-gaz-* (taşır-, doldur-). -gür-, -ğir- geçişsiz fiilleri geçişli yapar: *kir-gür-* (girdir-, sok-). -ğız-/giz-, -ğuz-/güz-, -ğiz-/kiz-, -ğuz-/küz- eklerinin sonu ünlü ile biten fiillere getirilişi sadece *ye-* fiilinde (*yi-güz-*) görülür. -ğız-/giz- eki, getirildiği fiiller bakımından -ğaz-/gez- ve -dur-/dür- ekleriyle paralellik gösterir: *toş-ğuz-* ≈ *toş-gaz-*, *kiy-güz-* ≈ *kiy-dür-* vb.

Çatı ekleri arasında say ve şekillerinin sayı itibarile en çok olanı ettirgen çatı ekleridir. Fiil kök ve gövdelerine birden fazla ettirgen çatı ekleri gelebilmektedir. Türk lehçeleri arasında ortak kullanılan ettirgen çatı ekleri dışında tarihen kullanılan arkaik eklere rastlandı. Arkaik ettirgen çatı ekleri esasen daha doğuda bulunan Türk lehçelerinde görüldü. Bahsettiğimiz arkaik

ekler Azerbaycan, Başkurt, Tatar, Özbek ve Uygur Türkçelerinde tarihiliğini korumuş ve günümüzde de kullanılmaktadır.

1.5.3. Oldurgan Çatı

Türkiye’de bazı dilbilimciler “oldurgan” çatı kavramından bahsetmektedir. Türkiye Türkçesi dışında diğer Türk lehçelerinden hiçbirinde *oldurgan çatı* hakkında bilgi bulunmamaktadır veya başka bir deyişle bu çatı ettirgen çatı altında konu edilmektedir. Türkiye Türkçesi dışında diğer Türk lehçelerinde oldurgan çatı mevcut olmadığı için bu çatıyı Türkiye Türkçesi için oldurgan çatı konusu içerisinde, diğer Türk lehçeleri için ise ettirgen çatı konusu içerisinde değerlendirdik. Sadece Tahsin Banguoğlu ettirgen çatı konusu içerisinde oldurgan çatıdan bahsederek şunları belirtmiştir: “Geçişsiz fiillerden gelen ettiren görünüşündeki fiiller anlatım farkı gösterir. Gerçekten burada ettirmek değil, oldurmak sözkonusu olabilir. Bu anlamda ettiren görünüşüne *olduran görünüşü* diye ayrı bir ad veririz”. (Banguoğlu, 1974: 418)

Edilgen çatı eki ile dönüşlü çatı ekleri çatıştığı gibi ettirgen ve oldurgan çatı kavramında da bu durumu görmekteyiz. Oldurgan çatı ekleri ettirgen çatı ekleri ile aynıdır. Ettirgen ve oldurgan fiillerin hepsi geçişlidir. Aşağıdaki farklılıklarına göre oldurgan ve ettirgen çatılarını birbirinden ayırabiliriz:

1) Oldurgan çatı:

a) Öznenin nesne üzerinde doğrudan etkili olduğunu gösteren çatıdır;

b) Oldurgan çatıda eylemi birisine yaptırma bulunmaz:

Çocuk uçurtmayı uçurdu. Adam yolunu şasırdı;

c) Genellikle geçişsiz eylemlere *-r-* (*-Ir-* ekleri çoğunlukla, *ç-*, *ş-*, *t-* ünsüzleri ile biten eylemlere gelir), *-dir-*, *-t-* eklerinden biri getirilerek kurulur.

d) Oldurgan işlevinde özne eylemin belirttiği işin yapılmasına neden olur ve arada herhangi bir kişi bulunmaz;

2) Ettirgen çatı:

a) Özne ile nesne arasında başka bir kişi bulunur: *Babam bir ev yaptırdı (ustaya) ettirgen çatı; “Neyse, normal insanlar da varmış burada”, diye söylenerek durdurdu motoru.* (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 143) oldurgan çatı;

b) Ettirgen çatıda eylemi birisine yaptırma bulunur:

Elbisesini terziye diktirdi;

c) Genellikle geçişli eylemlere *-r-*, *-dlr-*, *-t-* eklerinden biri getirilerek kurulur.

Ettirgen ve oldurgan çatı dilbilgisi kitaplarında genellikle şu açıdan birbirinden ayrılmaktadır: Eyleme getirilen çatı şekli eylemi başkasına yaptırıyorsa ettirgen, bahsedilen işi kendisi yapıyorsa oldurgan çatılıdır. *Arabayı durdurdu* – oldurgan çatı; *Mektubu yazdırdı* – ettirgen çatı.

Bazı fiiller vardır ki, *-dlr-*, *-dUr-* eklerini aldıktan sonra tamamen farklı bir anlam bildirmektedir ve onları ettirgen çatı olarak kabul edemeyiz: *Olan bitene aldırmadı* (umursamadı) – oldurgan çatı; *Ona kitap aldırmadı* – ettirgen çatı. Dizdaroğlu'na göre ise *pişir-*, *kaçır-*, *doğur-*, *göçür-* fiilleri de oldurgan fiillerdir. (Dizdaroğlu, 1963)

Mehmet Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi* isimli kitabında nesnelere göre fiilleri geçişli, geçişsiz olarak ayırırken bunlara oldurgan ve ettirgen çatıyı da eklemektedir: “Oldurgan fiiller aslında geçişsiz iken özel ekler getirilerek geçişli hale sokulmuş fiillerdir. Ettirgen fiiller ise aslında geçişli iken özel eklerle geçişlilik derecesi artırılmıştır.” (Bilgegil, 1982: 279)

Oldurgan fiiller geçişsiz fiillere gelerek şu eklerle oluşmaktadır:

1) *-(i)t-* eki ile: *eri-* (geçişsiz), *eri-t-* (geçişli), *ürk-* (geçişsiz), *ürk-(ü)-t-* (geçişli).

2) *-dir-* eki ile: *bin-* (geçişsiz), *bin-dir-* (geçişli).

3) *-ir-* eki ile: *doy-* (geçişsiz), *doy-ur-* (geçişli).

Tablo 7: Türk Dillerinde Ettirgen Çatı Ekleri

	Azerbaycan Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Tatar Türkçesi	Özbek Türkçesi	Uygur Türkçesi
Ettirgen Çatı	<i>-dlr-</i>	<i>-dlr- -tlr-</i>	<i>dır-, -dir-, -dor-, -dör-, -tır-, -tir-, -tor-, -tör-, -zır-, -zir -zor-, -zör</i>	<i>-dır, -dir, -tır, -tir</i>	<i>-dir- -tir</i>	<i>-dur-/-dür- -tur-/-tür-</i>
	<i>-lt-, -t</i>	<i>-lt-, -t</i>	<i>-(a, i, ı) t-, -z-</i>	<i>ıt, it-, -t</i>	<i>-(i)t-, -t</i>	<i>-it, -t-</i>
	<i>-lr-</i>	<i>-lr-</i>	<i>-(a, ı, i, o, ö)r-</i>	<i>-ır, -ir, -r</i>	<i>-är-/-ar-, -ir-</i>	<i>-ur-, -ür-, -ir- iç-ür- ≈ iç-ir çok-er- ≈ çok-ür- köç-er- ≈ köç-ür-</i>
	<i>-glz-, -hlz-</i>		<i>-qız, -kiz, -ğız, -giz, -qoz, -köz, - ğoz, -göz</i>	<i>-gız, -ğız, -kız, -kiz</i>	<i>-ğız-/-giz-, -ğuz-/güz, -kiz- /-kiz-, -kuz-/-küz- ye-giz ket-kiz- ≈ ket-köz-kiy- giz- ≈ kiy-dir</i>	<i>-ğız-/-giz-, -ğuz- /güz, -kiz-/-kiz-, - kuz-/-küz--ğuz-/güz, -quz- -küz-</i>
	<i>-lz-</i>	<i>-lz-</i>	<i>-(a, i, ı) -z-</i>		<i>-iz-</i>	
					<i>-där-, -tär-</i>	<i>-dar-/-tar-</i>
			<i>-hät-</i>		<i>-sät-</i>	
	<i>-kez-</i>				<i>-göz-/-göz-, -kaz-/-küz-, - kär</i>	<i>-göz-/-göz-, -kaz-/- küz-/-küz</i>
					<i>-gür-, -gür-</i>	<i>-gür-, -gür-</i>
			<i>-kır-, -kir-; -gür-, -gür-; -kar-, - ker-, -gar-, -ğer</i>			

İKİNCİ BÖLÜM

2. FİİL TEŞKİLİNDE KULLANILAN MORFEMLERİN ÇATI KATEGORİSİNDEKİ GÖREVLERİ

Türk lehçelerinde fiilden fiil yapma ekleri bir, bazıları iki ve üç çatı kategorisinin teşkilinde görev yapabilirler: *Atılmak* fiili “Çöpler atıldı” cümlesinde *-(I)l-* morfemi ile edilgenlik ifade ederken, “Hemen atılmayın”, “İtiraz etmeyin” anlamında kullanıldığında etken çatıyı teşkil etmektedir. *-(I)n-* morfemi *sevinmek* fiilinde dönüşlü, *yaşanmak* fiilinde ise edilgen çatı kategorisini teşkil etmektedir.

2.1. *-(I)n-* Morfemi ve Görevleri

-(I)n- eki Eski Türkçeden günümüze kadar kullanılmakta olup tarihi şivelerimizde dönüşlülük çatısını teşkil eden asli ektir, uzun süre kullanımdan sonra zamanla edilgenlik fonksiyonu kazanmıştır. Eski Türkçe döneminde *-(I)n-* eki sonu *-l* harfi de dahil olmak üzere tüm ünsüzlerle ve ünlülerle biten fiil köklerine eklenmiştir. A. Von Gabain, Eski Türkçede fiillere eklenen *-(I)n-* dönüşlü çatı ekinin bazı fiillerde etken çatıyla aynı manaya sahip olduğunu bildirmiştir: *ötün-* “rica etmek, dua etmek, takdim etmek, hürmet etmek” (*öt-* “dilemek, rica etmek, dua etmek”). *Kılmak* fiiline hem *-(I)n-*, hem de *-(I)l-* morfemi eklenerek edilgenleşmiştir: *kıl-ın-* “gayret et-, kıl-ın-, hazırla-n-”. (Gabain, 2000: 59) Bu çatı ekinin tüm ünlü ve *-l* ünsüzü de dahil tüm ünsüzlerle biten fiil köklerine eklenmesi Karahanlı Türkçesi döneminde de devam etmiş, örneklerde morfemin büyük ve küçük ünlü uyumunu koruduğunu görmekteyiz. Dönemin önemli eseri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu morfemle oluşturulmuş dönüşlü fiillere ait çok sayıda örnekler bulunmaktadır: *kuru-n-du* “kuru-n-du”, *Er bitik bitî-n-dî* (Adam kitap yazdı), *tur-un-* “dire-n-” (Akalin, 1979: 160), *sakı-n-* “düş-ün-”, *aşu-n-* “ört-ün-”, *it-in-* “sür-ün-”, *alk-in-* “tüke-n-”. Hacıeminoğlu, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *-(I)l-* edilgen çatı eki ile kurulmuş fiillere yeniden *-(I)n-* edilgen çatı eki getirilerek ikinci defa edilgenleştiğini belirtmektedir:

aç -(i)l-in- “açı-ıl-”, *Kapuğ açlındı* (Kapı açıldı);

süz-(ü)l-ün- “süzül-”, *Suv süzlündi.* (Su süzüldü.) (Hacıeminoğlu, 2003: 139)

Morfem Harezmi Türkçesinde de kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinin esas eserlerinden biri olan Nehcü'l Feradis'te *-(I)n-* ekiyle oluşan dönüşlü fiillerden seçtiğimiz örnekler: *çul-ga-n-* “sar-ın-, bürü-n-”, *kat-in-* “sertçe çarp-”, *sew-ün-* “sev-in-”, *taya-n-* “daya-n-, tahammül et-,

kendini tut-”, *alda-n-*, *bize-n-*, (Saygı, 2004: 46-48) *ata-n-* “ad-lan-, ün sahibi ol-”, *egle-n-* “eğle-n-”, *imge-n-* “zahmet çek-”, *sığ-in-* “sığ-in-”, *tip-ün-* “tep-in-”, *kiz-le-n-* “giz-le-n-”. (Hacıeminoğlu, 1997: 142) *-(I)n-* morfeminin edilgen yapıları fiiller oluşturması bu dönemde de devam etmiştir. *-(I)l-* ekine nispette *-(I)n-* morfemi ile oluşan edilgen çatılı örnekler az rastlandı: *baş-la-n-* “baş-la-n-”, *ırğa-n-* “sal-la-n-”, *kıl-in-* “yap-ıl-, yarat-ıl-”, *ugur-la-n-* “çal-m-”. (Hacıeminoğlu, 1997: 142)

Çağatay Türkçesi döneminde küçük ünlü uyumunu koruyan *-n-*’li örnekler *-l-*’li örneklerden çoktur: *bak-in-*, *kör-ün-* (Akalin, 1979: 238), *tile-n-* “dile-n-”, *yasa-n-* “hazır-la-n-”, *çal-in-* “acı içinde yuvarla-n-” (*çal-* “çarp-, vur-”) (Eckmann, 2009: 60), *at-la-n-* “ata bin-”, *emge-n-* “emek çek-”, *oyga-n-* “uyan-”, *sesge-n-* “uykudan sıçrayıp uyan-”, *yasta-n-* “yasla-n-”, *yaş-in-*, *yaş-un-* “giz-le-n-”. (Argunşah, 2013: 114) Bu dönemde *-(I)n-* morfemi sonu *-l* ile biten fiiller hariç, tüm ünlü ve ünsüzlerle biten fiillere eklenerek edilgen çatıyı oluşturmuştur: *kapsa-n-* “kapla-n-, kuşat-ıl-, sar-ıl-”, *boya-n-* “boya-n-” vb.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde de *-(I)n-* morfemi ünlülerle ve *-l* ile biten fiil köklerine gelmektedir. Bu dönemi diğerlerinden ayıran esas özellik, morfemin genellikle düzdar, nadiren dar-yuvarlak olması, fiile küçük ünlü uyumu kuralına uymaksızın eklenmesidir: *dokı-n-*, *gör-in-*, *bul-in-*, *gör-in-*, *yor-ıl-*. (Yelten, 2009: 79) Bu durum günümüzde Özbek Türkçesinde devam etmektedir. Dönemin bir sıra metinlerinde istisnalar da olmuştur: *ur-un-* “vur-un-”, *yük-ün* “eğ-il-”, *göy-ün-* “acı-”. (Akalin, 1988: 252) *-(I)n-* morfeminin yardımıyla oluşan edilgen çatılı fiiller: *bil-in-*, *bul-in-*, *döşe-n-*, *okı-n-*. (Timurtaş, 2012: 119)

-(I)n- morfeminin Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde beş (*-n-*, *-in-*, *-in-*, *-un-*, *-ün-*) şekli vardır ve fiilin kök ve gövdelerine yuvarlak ve düzdar-ünlü uyumuna uygun olarak gelir. Bu morfemin Başkurt Türkçesinde beş (*-n-*, *-in-*, *-in-*, *-on-*, *-ön-*), Tatar Türkçesinde üç (*-n-*, *-in-*, *-in-*) şekli vardır. Özbek Türkçesinde ünlü uyumu olmadığı için bu ekin iki (*-n-*, *-in-*), Uygur Türkçesinde ise dört (*-n-*, *-in-*, *-un-*, *-ün-*) şekli vardır.

Günümüz Türkçesinde *-(I)n-* morfemi çoğunlukla geçişli fiillere, bazen de geçişsiz fiillere eklenir (*kaç-in-*, *gez-in-*), ünlüyle biten fiil köklerine doğrudan doğruya, ünsüzle biten fiil köklerine ise *-i-*, *-i-*, *-u-* ve *-ü-* yardımcı seslerinin aracılığıyla eklenmektedir. Ek iki çatı yapısını oluşturmaktadır:

1) Kendi başına yapma ve kendisi için yapma anlamlarıyla *dönüşlü çatı*:

Türkiye Türkçesinde

Duvara iyice yaslandı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 5)

Azerbaycan Türkçesinde

Daha artıg (o) gizlenmelidir. (Daha artık (o) saklanmalıdır.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 223)

Başkurt Türkçesinde

..., üzi torğan hayın yegetené niğırak hıyındı. (..., kendisi yanında durduğu gibi ona sığındı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 341)

Tatar Türkçesinde

-Çık!- dip cikerende. (-Çık! – diye bağırdı.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 43)

Özbek Türkçesinde

Hâtinidan song u hâim ornidan turib yuvındı. (Hanımından sonra yerinden kalkıp yıkandı.) (T.M., Ş., Taşkent, s. 91)

Uygur Türkçesinde

..., tañ séhérdé heçkimgé körünméy, törük yolidiki kelin azganlıkka yoşurundi. (..., tan vakti kimseye görünmeden yuvarlak yoldaki kalın çalılığa saklandı.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 362)

2) Hareketi yapan mantıkça öznenin belli olmadığı *edilgen çatı*:

Türkiye Türkçesinde

Batın bölgesinde bastonunuzun tabanındaki metal halka büyüklüğünde morartılar bulundu. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 463)

Azerbaycan Türkçesinde

Yarıya bölündü, yüz, yüz elli il. (B.V., G., Bakı 2004, s. 80)

Başkurt Türkçesinde

Atıñ muyını gızıl gan menén gaplana. (Atın boynu kırmızı kanla kaplanıyor.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 66)

Tatar Türkçesinde

Şehér üzégendégi kunakhanédé mené digén urınnar ézerlengen. (Şehrin merkezindeki misafirhanelerde çok iyi yerler hazırlanmış.) (M.G., D.G., Kazan 1998, s. 53)

Özbek Türkçesinde

Yaqında direktorimiz hämmämizni topla, hâzir bütün şähär boylab yulğičilarga qarşı uruş elân kilindi ... dedi. (Yakında müdürümüz hepimizi toplayarak şimdi bütün şehir boyunca bozgunculara karşı savaş ilan edildi ... dedi.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 406)

Uygur Türkçesinde

1953 yili “tarihi éksilinkilabçı” degén bétnam bilén kolğa éliniptu. (1953 yılı “tarihi karşıdevrimci” diye töhmetle tutuklanmıştır.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 41)

2.2. -(I)l- Morfemi ve Görevleri

-(I)l- eki Eski Türkçeden günümüze kadar kullanılmakta olup asli edilgenlik ekidir, uzun süre kullanımdan sonra zamanla dönüşlülük fonksiyonu kazanmıştır. Eski Türkçe ve tarihi Türk şivelerinde sonu ünsüzle biten fiillerin yanısıra sonu ünlüyle biten fiillere de eklenmiştir. Bu durum günümüzde Başkurt ve Özbek Türkçesinde görülmektedir: *Namâz şu yerdä mehmânhanädä ok-ıl-di.* (Namaz burada misafir odasında oku-n-du.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 41) (Özbek Türkçesinde) *Küp mértébélér hına-l-di.* (Çok sınavdan geçti/çok sına-n-dı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 521) (Baskurt Türkçesinde)

Eski Türkçe döneminde bu morfem, genel edilgenlik eki olarak karşımıza çıkar. Morfem bu dönemde dönüşlü çatılarla beraber edilgen çatılı fiiller de oluşturmaktaydı: *ört-ül-*, *kat-ıl-*. (Gabain, 2000: 59) Bu dönemde sonu *-l-* ile biten ve üzerine edilgenlik eki *-l-*'yi alan birtakım fiiller vardır ki bunlardan biri *böl-*'tir. Uygur Türkçesi metinlerinde bir yerde *böl-ü-l-* “böl-ün-” biçimindedir ve üzerine *-l-* edilgenlik eki almıştır: *Andakı sav böl-ü-l-üp üç bolur.* (Ondakı (:üç şartsız durumlardaki) husus bölünüp üç olur.) (Tanç, 2007: 187) Eski Türkçe döneminde *-(I)n-* dönüşlülük eki ile birlikte ünlü uyumuna uygun olarak *-(I)l-* morfemi de kullanılmıştır: *kat-ıl-*, *ört-ül-* “ört-ül-, ört-ün-”, *tiri-l-* “yaşa-, can-*lan-*”, (Gabain, 2000: 59) *tiri-l-* “topla-n-”, *yub-ul-* “yuvarla-n-” (*yub-* “yuvar-la-”), *ad(i)r-ıl-* “ay(1)r-ıl-”. (Tekin, 2000: 95)

Eski Türkçe döneminde hem ünlü, hem de *-l* ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdelerine gelerek edilgen çatıyı oluşturan *-(I)l-* morfemi Karahanlı döneminde *-l* ile biten fiillerden yalnızca *bul-* fiilinde görülmüştür. (Tanç, 2007: 195) *-l* ekinin ünlüyle biten fiillere getirildiği örnekler aşağıdakilerdir: *Keyik awla-l-dı*; (Yaban hayvanı avlandı.) *Bitig biti-l-di*; (Kitap yazıldı.) *Emle-l-ür közüm anıg tozıña*; (Gözüm onun ayağının tozuyla iyileşir.) *İste-l-di neñ*; (Nesne arzulandı) Ton *yama-l-dı*. (Giysiye yama yapıldı.) (Tanç, 2007: 190-192)

-(I)l- morfemi edilgen fiiller yapmakla beraber dönüşlü fiiller de oluşturmuştur: *od-ul-* “uyanık olmak” (*od-* “uyan-”), *kar-il-* “karış-” (*kar-* “karıştır-”), *kat-il-*, (Hacıeminoğlu, 2003: 137) *ök-il-* “çoğ-al-, yığ-ıl-”, *şâş-il-* “çöz-il-, ay(ı)r-ıl-”. (Akalin, 1979: 160) *-(I)l-* morfemi Harezmi Türkçesi döneminde çok kullanılan eklerinden biri olmuş, edilgen ve dönüşlü çatılı fiiller oluşturmuştur. Tanç’a göre Harezmi Türkçesinde bu morfem sonu ünlü ile biten *biti-* fiiline getirilmiş, sonu *-l* ünsüzü ile biten hiçbir fiile eklenmemiştir. Harezmi Türkçesi bu özelliğine göre Eski Türkçeden ve Karahanlı Türkçesinden ayrılmıştır. (Tanç, 2007: 196) Harezmi Türkçesinde *-(I)l-* eki fiillere büyük ve küçük ünlü uyumuna uygun olarak bağlanmıştır: *Yıg-il-* “engel-le-n-”, *köm-ül-* “göm-ül-”, (Akalin, 1979: 193) *söz-let-il-* “söyle-t-il-”, *tüze-l-* “düz-el-”, (Paçacıoğlu, 1995: 123) *kod-ul-* “koy-ul-”, *igsi-l-* “eksi-l-”, *ört-ül-* “ört-ül-”, *tüz-ül-* “düz-ül-, tertip et-”. (Hacıeminoğlu, 1997: 141) Dönemin önemli eseri olan Nehcü’l-Feradis’te geçen *-(I)l-* morfemiyle oluşmuş dönüşlü fiillerden örnekler: *kurt-ul-*, *suç-ul-* “soy-un-, elbise çıkar-”, *tak-il-* “kat-ıl-, aynı fikirde ol-”. (Saygı, 2004: 44, 45)

Çağatay Türkçesinde ek hem ünlü, hem de *-l* ünsüzü ile biten fiillere getirilmiş, büyük ve küçük ünlü uyumuna uyulmuştur: *biti-*, *tile-*, *yu-*, *al-*, *çal-*, *kıl-*, (Tanç, 2007: 196) *kıl-il-* “yap-ıl-”, *tök-ül-* “dök-ül-”, (Akalin, 1979: 238), *sal-il-* “sal-ın-”, *oku-l-* “oku-n-”, *boya-l-* “boya-n-”, *bil-il-* “bil-in-”, *biti-l-* “yaz-ıl-”, *de-y-il-* “söyle-n- / söyle-n-il-”. (Eckmann, 2009: 59) Ek eklendiği fiilde bazı durumlarda anlam farklılığı yaratmamıştır: *eri-* / *eri-l-* “erimek”, *uza-* / *uza-l-* “uzamak”. (Eckmann, 2009: 60) Jean Deny’nin görüşüne göre Çağataycada bazen sonu *-l* ile biten bir tabandan sonra bile *-(I)l-* morfeminin bulunduğu görülmektedir: *teftiş kıl-il-di*, *iş-le-l-di*. (Deny, 1941:354) Bu duruma günümüzde Özbek Türkçesinde rastlanılmaktadır: *Kitap okuldu*. (Kitap okundu.) Çağatay Türkçesine ait dönüşlü çatılı fiillere örnekler: *koş-ul-* “tak-ıl-, iliş-tir-il-”, *ev(ü)r-ül-* “çev(i)r-il-, dön-”, *uşa-l-* “parça-la-n-, ufa-la-n-”. (Eckmann, 2009: 59)

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yardımcı ünlüler düz olup küçük ünlü uyumuna uyulmamıştır: *kon-ıl-* “kon-ul-”, *süz-il-* “süz-ül-”, *düz-il-* “düz-ül-”, (Akalin, 1988: 252) *bul-in-*, *dök-il-*, *koş-ıl-*, *götür-il-*, *kur-ıl-*, *tuy-ıl-*, *yon-ıl-*, *yarad-ıl-*. (Yelten, 2009: 79, 265) Bu dönemde *-(I)l-* morfeminin bağlayıcı ünlüleri nadiren dar-yuvarlaktır: *ur-ul-* “vur-ul-”, *kur-ul-* “kur-ul-”. (Köktekin, 2008: 81) Morfemin oluşturduğu dönüşlü fiillere örnekler: *diri-l-*, *dik-il-*, *kurt-il-* “kurt-ul-”. (Köktekin, 2009: 81)

-(I)l- morfeminin Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde beş (*-l-*, *-ıl-*, *-il-*, *-ul-*, *-ül-*) şekli vardır ve fiilin kök ve gövdelerine yuvarlak ve düz-dar-ünlü uyumuna uygun olarak gelir. Bu morfemin Başkurt Türkçesinde beş (*-l-*, *-il-*, *-ıl-*, *-ol-*, *-öl-*), Tatar Türkçesinde üç (*-l-*, *-ıl-*, *-il-*) şekli vardır. Özbek Türkçesinde ünlü uyumu olmadığı için ekin iki (*-l-*, *-il-*), Uygur Türkçesinde ise dört (*-l-*, *-il-*, *-ul-*, *-ül-*) şekli vardır. Çağdaş Türkçemizde *-(I)l-* morfemi esasen ünlü ile biten fiillere doğrudan eklenirken, *l*’den başka tüm ünsüzlerle biten fiillere *ı*, *i*, *u*, *ü* bağlayıcı ünlüleri aracılığı ile gelir. Morfem iki çatı yapısının oluşmasında kullanılır:

- 1) Gerçek öznesi belli olmayıp sözde öznesi bulunan *edilgen çatı*:

Türkiye Türkçesinde

Her birinin çatı ve ön cepheleri farklı yapılmıştı. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 163)

Azerbaycan Türkçesinde

Bu ahşam onun évinde meyhana gurulacagdı. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 157)

Başkurt Türkçesinde

..., küzzerenén asıvlı osgon séselde. (..., gözlerinden öfkeli kıvılcım saçıldı.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 106)

Tatar Türkçesinde

İdel buyenda neft tabulgan. (İdil-Ural nehirlerinde petrol bulunmuş.) (G.A., H., Kazan 1981, 67)

Özbek Türkçesinde

Ayvân tãmândan Şamurâd tâgamning yötälgäni eşitildi. (Çadır taraftan Şamurad dayımın öksürük sesi duyuldu.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 150)

Uygur Türkçesinde

..., *dél öñida paltisini şiltip, ordığa kirip kelivatqandék tuyulatti.* (... tam önünde baltasını oynatarak saraya geliyormuş gibi hissedildi.) (A.Ö., İz, Ürümçi 2006, s. 292)

2) Öznesinin hareketi kendisi için veya kendi üzerinde yapan *dönüşlü çatı:*

Türkiye Türkçesinde

Vedia ancak bu cesaretin iflasından sonra biraz geriye çekilmişti. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 295)

Azerbaycan Türkçesinde

Seherin bu erken çağı duman Bosforun üstünü alıb çehrayı üfügecen serilirdi. (Sabahın bu erken vaktinde duman Bosfor'un üstünü alarak bordo renkli ufuklara kadar seriliyordu.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 303)

Başkurt Türkçesinde

... *huñğa galğan étés taviştarına ettérzin ürüve guşta.* (... geç kalan horoz seslerine köpeklerin havlaması katılıyor.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 116)

Tatar Türkçesinde

Şulay dip ul tagın kitabına iyelde. (Şöyle diyerek o yine kitabına doğru eğildi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 153)

Özbek Türkçesinde

... *u şiddät bilän burildi.* (... o sınırlı halde dön-~~Q~~-dü.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 10)

Uygur Türkçesinde

Yeniçé yatқан bir kız birdinla örüldi. (Yan üste yatan bir kız aniden çevrildi.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 261)

2.3. -(I)ş- Morfemi ve Görevleri

Türk lehçelerinde işteş çatı eki -(I)ş-'tır. Ek, fiil kök ve gövdelerine yuvarlak ve düz-dar-ünlü uyumuna uygun olarak gelir. Esas fonksiyonu işteş çatıyı oluşturmak olup Eski Türkçe döneminden günümüze kadar güncel olarak kullanılmaktadır. Eski Türkçe döneminde -(I)ş- morfemi kullanılmıştır: *ögle-ş-* "akıl danış-, birlikte düşün-", *söz-le-ş-* "konu-ş-", *süñ-üş-* "savaş-", (Tekin, 2000: 96) *ilt-iş-* "kavga et-", *kekre-ş-* "hiddet-len-", *öçe-ş-* "kin besle-". (Eraslan, 2012: 315) Karahanlı dönemine ait sözlü eserlerde -(I)ş- morfemi büyük ve küçük ünlü uyumu kuralına uymuştur: *kül-üş-*, *kıl-ış-* "beraber ol-", (Paçacıoğlu, 1995: 9) *alk-ış-* "birbirini yok et-" (*alk-* "yok et-"), *ar-ış-* "birbirini alda-t-" (*ar-* "alda-t-"), *küd-üş-* "bekle-ş-, birbirini bekle-" (*küd-* "bekle-"), *tit-iş-* "did-iş-", *beze-ş-* "birlikte süsle-n-, süslenmeye yardım et-", *sanru-ş-* "birlikte saçma-la-" (*sanra-* "sayık-la-, saçma-la-"). (Hacıeminoğlu, 2003: 142-143) Harezmi döneminde de -(I)ş- morfemi varlığını sürdürmüştür: *ayt-ış-*, *kül-üş-*, (Paçacıoğlu: 1995: 123) *kıl-ış-* "birlikte hareket et-", *kör-üş-* "gör-üş-", *söz-le-ş-* "konu-ş-", *yıg(ı)l-ış-* "yığ-ıl-ış-", *kuç-uş-* "kucak-la-ş-". (Hacıeminoğlu, 1997: 143) Çağatay dönemi eserlerinde -(I)ş- morfemi güncel olarak kullanılmıştır: *uç-uş-*, *kuç-uş-* "kucak-la-", (Eckmann, 1996: 86) *ber-iş-* "karşılıklı ver-", *ohşa-ş-* "benze-ş-", *söz-le-ş-* "söyle-ş-", *ur-uş-* "vur-uş-", *bulga-ş-* "bula-ş-", (Argunşah, 2013: 114) *çapgula-ş-* "döv-üş-" (*çapgula-* "döv-, savaş yap-"), *de-y-iş-* "söyle-ş-, karşılıklı konu-ş-", *inan-ış-* "birlikte inan-", *tarka-ş-* "dağıl-" (*tarka-* "birliği boz-"), *yoluk-uş-* "rastla-ş-, karşıla-ş-". (Eckmann, 2009: 61) Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde -(I)ş- morfemi genellikle düz-dar, nadiren dar-yuvarlaktır: *söyle-ş-*, *ağ(ı)l-la-ş-*, *koni-ş-*, *kar-ış-*, (Köktekin, 2009: 82) *bul-ış-*, *gör-iş-*, *ir-iş-*, *tanı-ş-*. (Yelten, 2009: 79, 262)

Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde -(I)ş- çatı eki fiilin kök ve gövdelerine yuvarlak ve düz-dar-ünlü uyumuna uygun olarak gelir, beş (-ş-, -ış-, -iş-, -uş-, -üş-) şekli vardır. Başkurt Türkçesinde işteşlik ekinin beş şekli var: -ş-, -ış-, -iş-, -oş-, -öş-. (Biner, 2014: 123) Başkurt Türkçesine özel -ştır-, -ştir- gibi işteş çatı ekleri de vardır: *karaştır-* "bakışmak". (Tokatlı, 1994: 93) Tatar Türkçesinde ekin üç şekli var: -ş-, -ış-, -iş-. (Buran ve Alkaya, 2014, s. 57) Özbek Türkçesinde işteş çatı eki sadece -ş- ve -(i)ş- ekiyle oluşmaktadır. Uygur Türkçesinde işteş çatı ekinin dört (-ş-, -ış-, -uş-, -üş-) şekli vardır ve ek kendinden önceki hecenin ünlüsüne uygun ünlü alır.

İşteşlik ekinin iki fonksiyonu vardır:

1) İşin birden fazla kişi tarafından ortaklaşa ve karşılıklı yapıldığını bildiren *işteş çatı* yapılarını oluşturmak;

a) hareketin karşılıklı yapıldığı işteş çatı:

Türkiye Türkçesinde

Bilmem tanıştınız mı? (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 83)

Azerbaycan Türkçesinde

Ahır vahtlar çoh téz-téz görüşürdüler. (Son zamanlar çok sık sık görüşüyorlardı.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 153)

Başkurt Türkçesinde

Kisen Nasir menén Altınbay yéné osraştılar. (Kisen Nasir ile Altınbay yine görüştüler.) (Z.U., Öfö 2005, s. 156)

Tatar Türkçesinde

Söylésélér, köleşélér. (Konuşuyorlar, gülüşüyorlar.) (M.G., D.Y., Kazan 1998, s. 163)

Özbek Türkçesinde

... bir yigit bilän kız şivirlaşıb gäpläşmâkda edi. (... bir erkekle kız sohbet ed-iyorlardı.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 2)

Uygur Türkçesinde

Yéné bir küni Süpürgé şehér koçisida koli méhkém bağlangan bir méhbus bilén uçrişip kaldı. (Yine bir gün Süpürge şehir sokağında elleri sıkı bağlanmış bir tutuklu ile rastlaştı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 13)

b) hareketin ortaklaşa yapıldığı işteş çatı:

Türkiye Türkçesinde

Bakışlarında yoğun ve derin anlamlardan çok saf, özlemlili ve arayan benekler uçuşuyordu. (B.U., B.İ.S., İstanbul 2012, s. 93)

Azerbaycan Türkçesinde

Geceden héyli kéçmiş kendin aşağısında itler hürüşdü. (Geceden hayli geçmiş köyün aşağı taraflarında köpekler havladı.) (İ. Ş., D.K., Bakı 2005, s. 17)

Başkurt Türkçesinde

İkihi le külüştü. (İkisi de gülüştü.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 341)

Tatar Türkçesinde

Térézé artında, uramda, tupıl botakları şıbırdaştı. (Ağacın arkasında, sokakta yaş kavak ağacının dalları şapırda-Ö-dı.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 127)

Özbek Türkçesinde

Körişib hâl-ahvâl soraşdik, birgäläşib külüşdik. (Görüşüp hal hatır sorduk, birlikte gülüştük.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 266)

Uygur Türkçesinde

Bir tal tillayîñni қандақ bölüşüvalimiz. (Bir tane altın akçayı nasıl bölüşürüz.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 13)

2) Hareketin öznenin üzerinde yapıldığını bildiren *dönüşlü çatı* yapılarını oluşturmak:

Bu duruma sadece üç Türk dilinde rastladık:

Türkiye Türkçesinde

Yemekten sonra döndü, dolaştı. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 375)

Azerbaycan Türkçesinde

Mal-ğara örüşden gayıtdı, el-ayağ yığışdı. (Mal otlaktan döndü, el ayak yığıldı/toplandı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 7)

Uygur Türkçesinde

Rüstem Aka yürigi eçişkan halda sözini davam kildi. (Rüstem Ağa yüreği burkularak sözüne devam etti.) (Öztürk, 1997: 86)

2.4. *-dlr-*, *-tlr-* Morfemi ve Görevleri

Zeynep Korkmaz, *-dlr-* morfeminin *-t-* + *-l-* eklerinin kaynaşmasıyla oluştuğunu bildirmektedir. Eski Türkçe dönemindeki anıtlarda ve yazılı metinlerde geçen bu ek sadece *-tlr-* eki ile mevcut olup ince ve kalın ünsüzlerden sonra kullanılmıştır: *Bin-tür-* “bin-dir-”, *ir-tür-* “er-iş-tir-”, *ur-tur-* “vur-dur-”, *yan-tur-* “geri dön-dür-, geri çevir-” (*yan-* “dön-”). (Tekin, 2000: 97) Karahanlı Türkçesinde morfemin hem *-dlr-*’lı, hem de *-tlr-*’lı şekilleri (*ur-tur-*, *kon-dur-*, *bil-dir-* (Paçacıoğlu, 1995: 9)) kullanılmakla beraber, bazen de ettirgenlik görevi aşınan morfemin üzerine, yeniden ettirgenlik eki eklendiği de görülmüştür: *tam-it-* “damla-t-”, *tam-it-ur-* / *tam-tur-* “damla-t-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 146) Harezmi Türkçesinde sadalı ünsüzlerden sonra *-dlr-*, sadasızlardan sonra *-tlr-*, ünlülerden ve *-l-*’den sonra keyfi olarak *-dur-* veya *-tur-* eklerinin geldiği görülür: *kel-dür-* “getir-”, *kel-tür-* “getir-”, *ye-dür-* “ye-dir-”, *ye-tür-* “ye-dir-”, *yuv-dur-* “yık-t-”, *sın-dir-* “kır-, kır-dir-”, *kes-tür-* “kes-dir-”, (Eckmann, 1996: 12) *al-dur-*, *ak-tur-* “ak-it-”, *öl-tür-*, *kül-tür-*. (Paçacıoğlu, 1995: 122-123) Çağatay Türkçesinde *-tlr-* morfemi sadasız ünlülerden sonra ve *-l-*’den sonra eski şeklini korumuştur: *kel-tür-*, *kis-tür-*, *öl-tür-* (istisna: *al-dur-*, *tol-dur-*), diğer hallerde *-dur-* eki gelir: *sor-dur-*. (Eckmann, 1996: 89) Elde ettiğimiz diğer örnekler: *ak-tur-* “ak-it-”, *as-tur-* “as-tır-”, *key-dür-* “giy-dir-”, *köy-dür-* “yak-”, (Argunşah, 2013: 113) *al-dur-* “al-dir-”, *kes-tür-* “kes-tir-”. (Eckmann, 1996: 87) Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde morfem dar-yuvarlak ünlülü ve *d*’lidir: *Aç-dur-*, *az-dur-*, *bil-dür-*, *çek-dür-*, *gey-dür-*, *in-dür-*, *kavuş-dur-*, *kal(k)-dur-*, (Köktekin, 2009: 82) *yan-dur-*, *üşen-dür-*, *göy-ün-dür-*, *duy-dur-*, (Yelten, 2009: 273) *ir-iş-dür-*, *kar-iş-dur-*, *tol-dur-*, *yara-ş-dur-*, *söy-ün-dür-*. (Timurtaş, 2012: 117-118)

Türkiye Türkçesinde *-dlr-* ekleriyle yapılmış bazı ekler ettirgenlik işlevini kaybetmiştir: *sezdir-*, *bezdir-*, *yıldır-* vb. (Korkmaz, 2003: 126) Azerbaycan Türkçesinde morfem sadece *-dlr-* biçiminde olup sonu ünsüz ve *-t* ünsüzü ile biten fiillere gelir: *ser-dir-*, *tut-dur-*, *süz-dür-*, *üyü-t-dür-* vb. Başkurt Türkçesinde morfemin on iki şekli vardır: *-dır-*, *-dir-*, *-dor-*, *-dör-*, *-tır-*, *-tir-*, *-tor-*, *-tör-*, *-zır-*, *-zir-*, *-zor-*, *-zör-*: *hün-dir-* “sön-dür-”, *yad-dir-* “yaz-dır-”, *tul-tır-* “dol-dur-”. Tatar Türkçesinde daha yaygın olarak karşımıza çıkan *-t-*, *-tır-*, *-ter-* ve *-dır-*, *-der-* geçişli fiillere eklendiği gibi (*yaz-dır-* “yazdır-”) geçişsiz fiillere de eklenir (*köl-dör-* “gül-dür-”, *yelat-* “ağla-t-”). Özbek Türkçesinde morfem daha çok ünsüzle biten fiil tabanlarına dudak uyumu kuralına uymaksızın gelmektedir: *ol-dir-* “al-dır-mak”, *bil-dir-*, *bil-tir-* “bil-dir-”, *kuy-dir-* “yak-”, *tuğ-dir-* “doğ-dur-”, *tuşun-tir-* “anla-t-”, *gışgır-tır-* “bağır-t-”. Uygur Türkçesinde bu ekler sadece *-dur-*/*-dür-*, *-tur-*/*-tür-* şekillerinde kullanılır, ünsüz uyumuna bağlıdır, “-ay”,

“-ey”, “-ar” ve “-er” ile biten fiiller dışında ünlü ile biten tüm fiil köklerine gelerek ettirgen çatıyı oluşturur: yaz + dur = *yazdur-*, kir + dür = *kirdür-*, yap + tur = *yaptur-*, küt + tür = *küttür-* vb. (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1620) *-dIr-*, *-tIr-* morfemleri sadece ettirgen çatının oluşmasında görevlidir.

Türkiye Türkçesinde

Valizime irice bir etiket yaptırmışlardı. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 3)

Azerbaycan Türkçesinde

Héç kes onu esebleşdirmirdi. (Hiç kimse onu sinirlendirmiyordu.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 183)

Başkurt Türkçesinde

Bina min yegeteñdeñ – bulasak keyeveñdeñ başın éylenderzem. (İşte ben senin sevgilinin, gelecek eşinin başını döndürdüm.) (M.K., A.İ., Öfö 1972, s. 37)

Tatar Türkçesinde

Bu ölkédé unnarça galimnéř, institutlar eşlégéñen aña töşindirmedik. (Bu ülkede onlarca alimlerin enstitülerin çalıştığını ona anlatamadık.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 267)

Özbek Türkçesinde

İyul áyining kuyâşı hämmä yokni âlav seli bilän toldirgan. (Temmuz ayının güneşi her tarafı alev seli ile doldurmuş.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 1)

Uygur Türkçesinde

Bizni ilêştürmé! (Bizi kariştirma!) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 193)

2.5. -(I)r- Morfemi ve Görevleri

Bu morfemin eski şekilleri *-gIr-*, *-kIr-* şekilleridir. Günümüzde ve tarihi Türk şivelerinde morfem varlığını hep korumuştur. Ek çoğunlukla *ç-*, *ş-*, *t-* ünsüzleri ile biten eylemlere gelir. K. N. Dimitriyev'e göre tarihi açıdan baktığımızda *-kIr-*, *-Ir-* şeklindeki ekler ve onların örneklemeleri aynı eki bildirir. Sadece ünlü ve ünsüz uyuşmasına göre başında ya da

sonunda sert ya da yumuşak harfler şekillenmekte olup anlam olarak aynıdır. (Dmitriyev, 1948: 183) Bu morfem sadece ettirgen çatının oluşmasında görevlidir.

Eski Türkçe döneminde abidelerde *-gIr-* eki ile birlikte *-(I)r-* eki ile kurulan ettirgen çatılı fiiller de vardır: *kel-ür-* “getir-”, *öl-ür-* “öl-dür-”, *sök-ür-* “çök-er-t-” (*sök-* “çök-”), *tüş-ür-* “in-dir-”, *yüt-ür-* “yit-ir-, kaybet-”. (Tekin, 2000: 97) *-(I)r-* ekinin en eski şekli olan *-gIr-* eki Eski Türkçe döneminin yazılı abidelerinde çokça geçmektedir: *ki-gür-* (*kir-* “gir-”) “sok-”, *od-gur-* “uyan-dır-”, *tir-gür-* “dir-il-t-, can-lan-dır-”. (Tekin, 2000: 95) Karahanlı döneminde *-(I)r-* eki ve onun eski şekillerine ait örneklerin sayısı neredeyse aynıdır: *yak-ur-* “yaklaş-tır-”, *sök-ür-* “yarat-”. (Paçacıoğlu, 1995: 9) Bazen de fiil bu eki alsa bile anlamı değişmez: *kıs-* “kısalt-”, *kıs-ur-* “kısalt-t-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 147) Derlediğimiz örneklerde Karahanlı döneminde *-(I)r-* ile birlikte onun eski şekli olan *-gIr-*’li fiillere de rastladık: *kir-gür-* “gir-dir-”, *tir-gür-* “yaşa-t-”, *bat-kır-* “bat-ır-”, *ar-gur-* “yor-ul-”, (Paçacıoğlu, 1995: 8) *ar(t)-gur-* “yor-”, *tur-gur-* “dur-dur-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 135) Bazen morfem eklendiği fiilde anlamı değiştirmez: *er-gür-* “yet-, yet-iş-”, *kur-gır-* “kuru-”, *yer kur-gır-dı* “yer kurudu”. (Hacıeminoğlu, 2003: 135) Harezmi Türkçesinde ekin *-Ir-*’lı ve *-gIr-*’lı şekilleri vardır: *-(I)r-*’lı örnekler: *Art-ur-* “art-ır-”, *kaç-ur-*, *iç-ür-*, *öt-ür-* “geç-ir-, öt-, geç-”. (Paçacıoğlu, 1995: 123) *-gIr-*’li örnekler: *Bit-gür-* “bit-ir-”, *tir-gür-* “yaşa-t-, diri-l-t-”, (Paçacıoğlu, 1995: 122) *yat-gur-* “yat-ır-”, *ki-gür-* (*kir-gür-*) “gir-dir-”. (Eckmann, 1996: 11) Çağatay Türkçesinde *-(I)r-*’li örnekler: *tat-ur-* “tat-tır-”, (Eckmann, 1996: 87) *eg-ir-* “eğ-ir-”, *köç-ür-* “göç-ür-”, *köy-ür-* “yak-”, *öç-ür-* “yak-”, *tap(i)ş-ur-* “teslim et-”, *yaş-ur-* “gizle-”. (Argunşah, 2013: 114) *-gIr-*’li örnekler: *yaz-gur-* “suç-la-”, *yat-gur-* “yat-ır-”, *toy-gur-* “doy-ur-”, *yet-kür-* “yet-iş-tir-”. (Argunşah, 2013: 113) Eski Anadolu Türkçesinde morfemin ünlüsü dar-yuvarlaktır, birkaç örnekte düz-dardır: *art-ur-*, *bit-ür-*, *ir-ür-*, *iç-ür-*, *düş-ür-*, *ir-gür-*, *tur-gur-*, (Köktekin, 2009: 82) *dir-gür-* “topla-”, *ir-gür-* “er-dir-”, *tur-gur-* “kal(k)-dır-”, *deg-ür-*, *yit-ür-* “ulaş-tır-, er-iş-tir-”, *gir-ür-*, *bat-ur-*, *doy-ur-*, *göç-ür-*. (Yelten, 2009: 70, 267)

Türkiye Türkçesinde bu ekin büyük ve küçük ünlü uyumlarına uygun olarak dört tür şekli var (*-ır-*, *-ir-*, *-ur-*, *-ür-*) ve en çok diş sesdeşleri ile biten sayılı tek heceli fiil köklerine gelir: *pişir-*, *geçir-*, *yatır-*, *uçur-*, *kaçır-* vb. Azerbaycan Türkçesinde ekin büyük ve küçük ünlü uyumlarına uygun olarak *-ır-/ir-/ur-/ür-* şekillerinde dört tür kullanımı var, Türkiye Türkçesindeki gibi büyük ve küçük ünlü uyumu korunmuştur. *-Ir-* morfemi Başkurt Türkçesinde *-(t, i, o, ö)r-* şeklinde olup yaptırma ve oldurma bildiren eklerdendir, *t*’den ve özellikle hışırtılı ünsüzlerden sonra gelmektedir: *os-or-* “uç-ur-”, *tös-ör-* “düş-ür-”, *böt-ör-* “bit-

ir-”, *kas-ır-* (kaç-ır-). *-kIr-* eklerinin katıldığı fiiller: *yatkır-* “yatır-”, *itkir-* “ulaştır-”, *ütkir-* “geçir-”. (Dmitriyev, 1948: 182) Tatar Türkçesinde *-(I)r-* eklerinin olduğu örnekler azdır: *öyir-* “yığ-”, *pişir-* “pişir-”, *bitir-* “bitir-”, *kiçir-* “affet-”, *töşir-* “indir-, düşür-”. (Buran ve Alkaya, (c) 2014: 257) Özbek Türkçesinde morfem düzlük-yuvarlılık uyumuna uymaksızın çoğunlukla *-ir-* şeklinde olup genellikle tek heceli fiillere gelir: *bit-ir-* “bit-ir-”, *uçir-* “sön-dür-”, *yoş-ir-* “giz-le-”; *-bât-ir-*, *ğâç-ir-* vb. *-gür-*, *-ğir-* ekleri geçişsiz fiilleri geçişli yapar: *âz-ğir-* “az-dır-, yoldan çık-ar-”. Uygur Türkçesinde *-ar-*, *-ur-*, *-ür-*, şekillerindeki ekler çoğunlukta tek heceli fiillere gelir: *pat-ur-*, *iç-ür-* ≈ *iç-ir-*, *ğaç-ur-*, *köç-ür-*, *puş-ur-* “piş-ir-” vb. Bu ekler *-ar-/er-* ekiyle paralellik gösterir: *çök-er-* ≈ *çök-ür-*.

Türkiye Türkçesinde

İlahiyat Fakültesi 'ni bitirdim. (A.Ü., İ.H., İstanbul 2014, s. 153)

Azerbaycan Türkçesinde

Bütün günü uşağlarla elleşib ahır ki onları yatırsınlar. (Tüm günü çocuklarla uğraşarak onları uyuttular.) (A., B.E.A.M., Bakı 2004, s. 243)

Başkurt Türkçesinde

... bil yarğa karap uk osorzo. (... bu kuyu tarafına oku uçurdu.) (Z.U., A.G., Öfö 2005, s. 240)

Tatar Türkçesinde

... Bêlkıysneñ kitapların küzdén kiçerdé. (... Belkısın kitaplarını gözden geçirdi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 273)

Özbek Türkçesinde

Biz uşa pasport sâtgan källâbni ham kolga tüşirämiz. (Biz şu pasaport satan dolandırıcıyı da ele geçireceğiz.) (H.T., S.D.M., Taşkent 82, s. 436)

Uygur Türkçesinde

Muhémmét Kerim Dadhah yigitlirigé muşu yérdin o katka ötüşké buyruk çüşürdi. (Muhemmet Kerim Dadhah yiğitlerine şu yerden o tarafa geçmeği buyruk düşürdü/emr verdi.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 101)

2.6. -Ar- Morfemi ve Görevleri

Morfem *-gAr-*, *-kAr-* eklerinin günümüzdeki değişik şeklidir. Türk dilinin tarihi dönemlerinde bu morfem çeşitli şekilleriyle varlığını sürdürmüştür. Günümüzde ise *-gAr-*, *-kAr-* ekleri Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi dışında diğer Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Ek ünlüyle biten fiillere eklenmez, daha çok *-ç*, *-ş*, *-t* ünlüleriyle biten fiillere gelir. (Ergin, 1986: 209) Karahanlı Türkçesinde *-Ar-* ekine örnekler: *kit-er-* “uzak-laş-”, *it-er-* “kaybol-”, *kayıt-ar-* “geri dön-”, *ar-gar-* “yor-ul-”, *adı-gar-* “uyan-dır-”, (Paçacıoğlu, 1995: 8-9) *munguk-ar-* “bun-al-t-, sıkıntıya düş-ür-” (*munguk-* “sıkıntı-lan-”). (Hacıeminoğlu, 2003: 132) *-gAr-*, *-kAr-* eklerine örnekler: *ar-gar-* “yor-ul-”, *adı-gar-* “uyan-dır-”, (Paçacıoğlu, 1995: 8-9) *iç-ger-* “içeri sok-”, *kut-gar-* “kurt-ar-”, *od(i)-gar-* “uyan-dır-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 133) Harezmi Türkçesindeki metinlerde *-Ar-* eki çok kullanılmıştır. *-Ar-* ekine örnekler: *çık-ar-*, *kay(i)t-ar-*, *kit-er-* “kaldır-”, (Paçacıoğlu, 1995: 122) *kız-ar-* “kız-ar-”, *id-ar-* “gönder-”, *kay(i)t-ar-* “geri ver-, geri dön-dür-”. (Hacıeminoğlu, 1997: 137) *-gAr-*, *-kAr-* eklerine örnekler: *oy-gar-* “uyandır-”, *kurt-kar-* “kurt-ar-”. (Paçacıoğlu, 1995: 122) Çağatay Türkçesindeki metinlerde ekin her iki şekilde örnekleri mevcuttur: *-Ar-* ekine örnekler: *kay(i)t-ar-* “dön-dür-”, *çık-ar-*, *kop-ar-*, *ket-er-* “gid-er-, yok et-”. (Argunşah, 2013: 112) *-gAr-*, *-kAr-* eklerine örnekler: *büt-ker-* “bit-ir-”, *toy-gar-*, *toy-kar-* “doy-ur-”, *tuy-gar-*, *tuy-kar-* “duy-ur-”, *yat-kar-* “yat-ır-”, (Argunşah, 2013: 113) *az-gur-* “yoldan çık-ar-, yolunu kaybet-tir-”, *toy-gar-* “doy-ur-”, *yet-kür-* “yet-ir-, ulaş-tır-”. (Eckmann, 2009: 59) Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *-gAr-*, *-kAr-* eklerine ait örnekler az sayıdadır. Daha çok *-Ar-* ekine ait örnekler vardır: *çık-ar-*, *gid-er-*, *kop-ar-*, *on-ar-*, *kurt-ar-*, (Köktekin, 2009: 82) *baş-ar-*, *ağ-ar-*, *kız-ar-*. (Yelten, 2009: 279) Ekin sadece ettirgen çatı eki fonksiyonu vardır.

Banguoğlu, morfemin *-Ir-* çatı ekinin eski bir şekli olduğunu, Ergin ise morfemin eski *-gAr-*, *-kAr-* morfeminden geldiğini, hiç değilse onunla ilgili olduğunu açıklamıştır. (İlker, 1992: 143’ten istinaden) Azerbaycan Türkçesinde ek ünsüzle biten tek heceli geçişsiz fiillere eklenir: *çih-*, *çih-ar-*, *ğop-*, *ğop-ar-* vb. Hüseyinzade’ye göre bazen bu morfem fiillerde *t* ünsüzünün ilavesiyle kullanılmaktadır: *çih - çihar - çihart-*, *ğop - gopar - gopart-* vb. (Hüseyinzade, 1983: 149) Başkurt Türkçesindeki *-ar-*, *-er-* ekinin *-gar-*, *-ger-* ekinden geldiği görüşünü savunanlar vardır: *sığarızlar* “çıkardılar”, *kaytarzık* “dönderdik”. (Tokatlı, 1994: 91) Günümüzdeki Başkurt Türkçesinde ekin *-kAr-* şeklindeki örnekleri de yeterince vardır: *kotkar-* “kurtar-”. Tatar Türkçesinde bu ekin hem eski *-gar-/ger-*, hem de yeni *-ar-/er-* şekilleri halen yaşamaktadır: *kayt-ar-*, *çık-ar-* vb. Özbek Türkçesinde *-är-/ar-* eki genellikle tek heceli fiillere

gelir: Ekin geniş ünlülük şekilleri sadece birkaç örnekte görülür: *çıg-ar-* “çık-ar-”, *gop-är-* “kop-ar-”. Uygur Türkçesindeki *-ar/-er-* ekleri *-ur-*, *-ür-* ekleriyle paralellik gösterir: *çök-er- ≈ çök-ür-*, *köç-er- ≈ köç-ür-*, *uç-ar- ≈ uç-ur-* vb. (Öztürk, 1997: 96)

Türkiye Türkçesinde

Sabri Efendiye de çıkaracağız. (P.S., B.İ., İstanbul 1999, s. 75)

Azerbaycan Türkçesinde

Ruhuymuş, hönkürüb feryad goparmış. (B.V., G., Bakı 2004, s. 78)

Başkurt Türkçesinde

..., yarılmağan bükéndérze sogop sığarızlı. (..., yarılmayan kütükleri kazıp çıkardı.) (Z.U., K., Öfö 2005, s. 76)

Tatar Türkçesinde

Timbik isemeneñ elekke danın kire gaytardı. (Timbik isminin ilk şöhretini geri getirdi.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 107)

Özbek Türkçesinde

Umar zakunci şimining cöntägidän yaltırâk kuti cikardı. (Ömer zakunçi pantolonun cebinden parlak kutu çıkardı.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 140)

Uygur Türkçesinde

Ömër bundağ çağlarda villidé kızırattı. (Ömer böyle zamanlarda köyde kızarırdı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 233)

2.7. -(I)t- Morfemi ve Görevleri

-(I)t- morfemi Türkçenin eski dönemlerinden kullanılmaktadır. *-(I)t-* eki çoğunlukla tek heceli ve sonu ünsüzle biten fiillere, *-t-* eki ise sonu ünlü ile biten fiillere gelmekle beraber *-Ar-* ve *-dIr-* ettirgenlik eklerinden sonra eklenmekle ettirgenliği kuvvetlendirir. Eski Türkçede *-(I)t-*, *-t-* eklerinin katıldığı örnekler de vardır: *ag-it-* “kaç-ır-t-, sür-” (*ag-* “yukarı çık-, yükse-l-”), *ak-it-* “akın et-tir-” *ay-it-* “sor-” (*ay-* “söyle-”), *biti-t-* “yaz-dır-”, *tök-üt-* “dök-, ak-ıt-”, *yügür-t-* “ak-ıt-” (*yügür-* “ak-”), *yüz-üt-* “yüz-dür-, yüzerek geç-ir-t-”. (Tekin, 2000: 97)

Karahanlı Türkçesinde ekin geldiği fiiller bazen anlam değişikliğine uğramaz: *ay-* “söyle-”, *ay-t-* “söyle-”, *bekle-* “kilit-le-”, *bekle-t-* “kilit-le-”, *kad-* “geri dön-”, *kad-it-* “geri dön-”. (Hacıeminoğlu, 2003: 145) Harezmi Türkçesinde örnek fiiller Karahanlı Türkçesi dönemine ait fiillerle benzerlik teşkil etmektedir: *agrı-t-* “ağrı-t-”, *bağla-t-*, *il-t-* “götür-”, (Paçacıoğlu, 1995: 123) *açı-t-* “acı-t-”, *angla-t-* “anla-t-”, *arı-t-* “temiz-le-t-”, *bükre-t-* “bük-tür-”, *eksü-t-* “eksi-l-t-”, *karı-t-* “ihtiyarla-t-”, *sayra-t-* “oyna-t-”, *söz-le-t-* “söyle-t-”, *sür-t-* “sür-t-”, *tur-it-* “dur-dur-”, *yarı-t-* “parla-t-”. (Hacıeminoğlu: 1997: 141) Çağatay Türkçesi döneminde de az önce yukarıda gösterdiğimiz örnek fiillerin çoğu kullanılmıştır: *Az-it-* “yolu şaş-ır-”, *ohşa-t-* “benze-t-”, *yügür-t-* “koş-”, *berk-i-t-* “sağ-la-m-laş-tır-”. (Argunşah, 2013: 114) Bazen de fiil tabanı ile onun ettirgen çatısı arasında hiçbir anlam farkı yoktur: *kozga-t-* “acı çek-tir-”, *kozga-* “acı çek-tir-, acı ver-”, *uşa-t-* “kır-, parça-la-”. (Eckmann, 2009: 60-61) Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde karşılaştığımız örnek fiiller: *kork-ut-*, *dürü-t-*, *yağma+la-t-*, *ara-t-*, *taşı-d-*, *yöri-t-*, *kırçıl-da-t-*. (Yelten, 2009: 270) *-(I)t-* eki çatı kategorisinde sadece ettirgen çatının oluşmasında kullanılır.

Tahsin Banguoğlu’na göre bu ek başlıca *r* ve *l* akıcılarıyla ve seslilerle biten tabanlara gelir, aslında düşmeli olan *-it* eki akıcılardan sonra seslisini düşürür: *belir-t-*, *kısal-t-* vb. (Banguoğlu, 1967: 418) Bu ekler Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde aynı biçimdedirler: *terpe-t-* (*kımilda-t-*), *otur-t-*, *yatır-t-*, *ğorh-ut-* (*kork-ut-*) vs. (Buran, Alkaya ve Yalçın, (a) 2014: 122) *-t-* eki çoğunluklu ünlü ve *l-* ve *r-* ile biten eylemlere büyük ve küçük ünlü uyumlarına uygun olarak *-it/-it-*, *-ut/-üt-* şekillerinde gelir. Morfem Başkurt Türkçesinde *-(a, i, ı) t-*, biçimindedir, oldurma ve yaptırma ifade eden fiiller yapar, *-t-* eki birden fazla heceli fiillere gelir: *yomşarttı* “yumuşattı”, *hızlattım* “sızlattım”, *hetirlete* “hatırlatıyor”, *bişirt-* “pişirt-”. *-(I)t-* morfemi Tatar Türkçesinde *-(I)t-*, *-t-* şekillerindedir: *kıçıt-* “bir yeri kaşın-”, *kert-* “gir-dir-”, *avır-t-* “ağrı-t-”, *eç-it-* “ekşi-t-”. Tatar Türkçesinde *-t* eki karmaşık yapıda olmayan sesli harften sonra eklenir. (Zakiyev, 1993: 181) Morfem Özbek Türkçesinde *-it-*, *-t-* şekillerindedir, *-t-* eki ünlü ile biten çok heceli fiillere gelir ve *-l-*, *-r-*, *-y* ünsüzleri ile biten fiillerde de görülür: *ozayt-* “azalt-”, *uzgart-* “değiştir-”, *yasat-* “düzenle-”, *yurit-* “yürüt-”, *ğaynat-* “kaynat-”, *surt-* “sürt-”, *âğâr-t-*, *kir-it-* “girdir-”, *cil-it-* “yerinden kaldır-” vb. Uygur Türkçesinde “-ay”, “-ey”, “-ar” ve “-er” ile biten fiillerin gövdelerine *-t-* eki getirilerek ettirgen çatı oluşturulur: *agar-* + *-t* (*agart-* “beyazlat-”), *azay-* + *-t* (*azayt-* “azaltmak-”).

Türkiye Türkçesinde

Bazı madenler iştahlarını kabartmış. (B.U., B.İ.S., 2012, s. 163)

Azerbaycan Türkçesinde

Onu men ohutmuşam. (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 127)

Başkurt Türkçesinde

Gaynıñdı şuğa okşatmahañ... (Kayınbiraderi ona benzetmesen...). (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 541)

Tatar Türkçesinde

Éle mené bügen plenumda min dé ber tanışımni oçrattım. (Ben de bugün toplantıda bir tanışıma rastladım.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 263)

Özbek Türkçesinde

..., färyâdi bilän keçäni titrätädi. (... , feryadiyla geceyi titretti.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 171)

Uygur Türkçesinde

Süpürgé ihtiyarsiz eşikniñ kedimini tuhtatti. (Süpürge iradesiz olarak eşeğin adımlarını durdurdu.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 13)

2.8. -dAr- Morfemi ve Görevleri

Morfemin örneklerine çağdaş Türk lehçelerinde çok az sayıda rastlansa da -dAr-, -tAr- şekillerinde halen günümüzde yaşamaktadır. Harezmi Türkçesinde bu ekin sadece bir örneğine rastladık: *kö-ter- / köl-ter-* “kal(k)-dır-.” (Hacıeminoğlu, 1997: 137) Çağatay Türkçesinde bu ekin tek örneğine ulaştık: *ah-tar- (ak-tar-)* “ara-ştır-, ara-”. (Argunşah, 2013: 112) -dAr- morfemi çatı kategorisinde sadece ettirgen çatıyı oluşturur:

Timurtaş’ın görüşüne göre bu morfem -dAr-’ın bir başka şeklidir: *dön-der-, gön-der-*, (Köktekin, 2009: 82) *gös-ter-*. (Timurtaş 2012: s. 118) DLT’te *körse-* fiilinin olması *körset-* fiilinin yapılabileceğini mümkünleştiriyor, buna göre metatez olayı sonucunda *göster-* şekli oluşmuş diyebiliriz. Ek Türkiye Türkçesinde -dür- şeklinde yaşamaktadır: *döndürmek* vb. Morfemin Azerbaycan Türkçesinde örnekleri çok azdır: *gondar-* (“kondar-” veya “uydur-”), *dönder-, çönder-* (her iki kelime de *döndürmek* ile eşanlamlıdır), ekin diğer şekli olan -dür- eki

bazı fiillerde halen kullanılmaktadır: *sön-dür-* (*işığı söndür-* “ışığı kapat-”). Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ise incelediğimiz eserlerde bu ekin örneklerine rastlanılmadı. Özbek Türkçesinde bu ek *-där-*, *-tär-* şeklindedir ve pek işlek değildir, *-dir-* ekinin diğer bir şeklidir: *ağdär-/ontär-* “aktar-, çevir-”, *töntär-* “aktar-, dönder-” vb. Uygur Türkçesinde de mevcut olan bu ek *-dar-/tar-* biçimindedir: *toltar-* “doldur-”, *toştar-* “doldur-, taşır-” vb. İncelediğimiz Uygur Türkçesindeki bir eserde bu ekin *-ter-* biçimine rastladık.

Azerbaycan Türkçesinde

Onu bu zövğden mehrum étmek niyyeti ile başını azca yana dönderdi. (Y.S., G.G., Bakı 2005, s. 91)

Üzünü mene *çönder.* (Yüzünü bana doğru döndür/çevir.)

Uygur Türkçesinde

Képinîñ işikini ittérdi. (Gecekonduğunun kapısını itti/ittirdi.) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 153)

2.9. -(I)z- Morfemi ve Görevleri

Morfem Eski Türkçeden günümüze kadar fiillerde değişik şekillerde kullanılmıştır. Morfem, *-gIz-*, *-ğIz-*, *-hIz-*, *-kIz-* eklerinin günümüzdeki değişmiş şeklidir. Orhun abidelerindeki örneklerde ekin fiillerde yeterince kullanıldığını görmekteyiz: *tut-uz-* “tut-tur-, yaka-la-t-”, *ud-uz-* “önderlik et-, sevket-” (*ud-* “izle-, takip et-”), *ut-uz-* “oyunda kaybet-, yenil-” (*ut-* “oyunda yen-”). (Tekin, 2000: 97) Karahanlı döneminde aktüel olan *-(I)z-* morfemi büyük ve küçük ünlü uyumu kuralına uyararak fiile eklenmiştir: *ud-uz-* “takip et-”, *ut-uz-* “oyunda kaybet-”, *tap-uz-* “bul-dur-” (Paçacıoğlu, 1995: 9), *em-üz-* “em-zir-”, *küde-z-* “sakla-t-, bekle-t-” (*küde-* “sakla-, bekle-”), *tam-uz-* “damla-t-”, *tap-uz-* “bul-dur-”. (Hacıeminoğlu: 2003: 147) Ekin ünlüyle biten fiilde 2 örneğini tespit ettik: *tö-z-* “sabret-”, *küde-z-* “sakla-t-, bekle-t-” (*küde-* “sakla-, bekle-”). (Paçacıoğlu, 1995: 9, 147) *-gIz-* ekine ise tek örnek tespit edebildik: *kör-güz-* “göster-”. (Paçacıoğlu, 1995: 9) Harezmi Türkçesinde de Karahanlı Türkçesindeki örneklerle karşılaştık: *tüt-üz-* “tut-tur-”, *tö-z-* “sabret-” (Paçacıoğlu, 1995: 123), *tam-ız-* “damla-t-”, *öt-üz-* “geç-ir-”. (Eckmann, 1996: 86) *-gIz-* ekine ait örnekler: *kör-güz-* “göster-”, *oltur-guz-* “otur-t-”, *tur-guz-* “dur-dur-, ayağa kal-dır-”, *ü-z-* “yukarı çık-”, *ya-z-* “ya-z-, ya-y-”, (Hacıeminoğlu, 1997: 139, 143) *tir-güz-* “diri-l-t-”. (Eckmann, 1996: 11) Çağatay Türkçesinde Harezmi Türkçesindeki gibi hem *-(I)z-*’li, hem de *-gIz-*’li fiil örnekleri vardır: *ak-ız-*, *ak-uz-* “ak-

it-”, *em-iz-* “em-zir-”, *öt-üz-* “geç-ir-”, *ut-uz-* “yenil-”, *tam-ız-* “damla-t-”. (Argunşah, 2013: 114) *-gIz-* ekine ait örnekler: *yat-guz-* “yat-ır-”, *tir-güz-* “diri-l-t-, can-lan-dır-”, (Eckmann, 1996: 87, 2009: 59) *er-güz-* “er-iş-tir-”, *kör-güz-*, *kör-giz-* “göster-”, *oltur-guz-* “otur-t-”, *ut-kuz-* “üt-ül-, yen-il-”, *tur-guz* “dur-dur-”. (Argunşah, 2013: 113) Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinde küçük ünlü uyumu bozulsada sonraki dönemlerde bu kurala uyulmuştur: *tüt-üz-* “tüt-tür-”, *ut-uz-* “yenil-”, *em-zür-*. (Kazım Köktekin, 2009: 82) *-(I)z-* morfemi çatı kategorisinde sadece ettirgen çatının oluşmasında görevlidir.

Zeynep Korkmaz’ın görüşüne göre *-(I)z-* eki Türkiye Türkçesinde işlekliliğini kaybetmiş ve *-z-* eki bir kaç örnekte yaşamaktadır: *dam-ız-* “damla-”, *dam(i)zir-* “damla-t-”, *emzir-* \leq *em-iz-ir-*. (Korkmaz, 2003: 136) Azerbaycan Türkçesinde ek bu örneklerde mevcuttur: *ém-iz-* “em-zir-”, *ğorh-uz-* “kork-ut-”, *dam-ız-* “damla-t-”, *ağ-ız-* “ak-ıt-”, bazen bu fiil *ağ-ıt-* (*ak-ıt-*) şeklinde de kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde *-(I)z-* ettirgen çatı eki genellikle, eyleme tek başına değil, *-dlr-* ettirgenlik eki ile birlikte gelir: *Uşağı doy-uz-dur-du* (Çocuğu *doy-ur-du*) *-ğUz* eki çok az fiillerde tarihiliğini koruyabilmiştir: *dur-ğuz-* “ayağa kal-dır-”, *ğalğız-* “kaldır-” vs. Başkurt Türkçesinde bu ek *-(a, i, ı) z-*, biçimindedir: *tamız-* “damlat-”, *ağız-* “akıt-”. (Tokatlı, 1994: 91) Başkurt Türkçesinde bu ek esasen *-ğiz-*, *-kiz-*, *-ğiz-*, *-giz-*, *-goz-*, *-köz-*, *-ğoz-*, *göz* şekillerindedir: *torğoz-* “durdur-/ayağa kaldır-”, *tiygiz-* “değir-”, *yatğiz-* “yatır-”, *alğiz-* “aldır-”, *yatğiz-* “yatır-”, *kirgiz-* “girdir-”, *kiygiz-* “giydir-”. N. K. Dmitriyev’e göre morfemin *-giz-*, *-gez-*, *-goz-*, *-göz* gibi şekilleri eski *-kır-*, *-ker-*, *-kor-*, *-kör-* örneklerinden kalmış ve kalıplaşmış birkaç fiillerde görülmektedir. Örnek verecek olursak: *tor-* “dur-, kalk-”, *tor-goz-* “kal-dır-”, *min-* “bin-”, *min-giz-* “bin-dir-”, *ak-* “ak-”, *ak-giz-* “ak-ıt-”. (Dmitriyev, 1948: 183) Tatar Türkçesinde bu ek *-giz-*, *-ğiz-*, *-kiz-*, *-kiz-* biçimindedir: *kiy-giz-* “giy-dir-”, *min-giz-* “bin-dir”, *yat-kız-* “yat-ır-”, *cit-kiz-* “ulaş-tır-”, *tor-giz-* “kal-dır-”. Özbek Türkçesinde bu ek tek biçimdedir: *-iz-*: *oğiz-* “akıt-”, *emiz-* “emzir-”, *teğiz-* “değdir-”. (Merhan, 2012: 68) *-ğiz-/giz-*, *-ğuz-/güz-*, *-ğiz-/kiz-*, *-ğuz-/küz-* ekleri Özbek Türkçesinde işlek eklerden biridir ve ünsüzle biten tek heceli fiillere gelir. Ekin çok heceli fiillere getirilişi Özbekçede yok denecek kadar azdır. Sonu ünlü ile biten fiillere getirilişi sadece *ye-* fiilinde (*ye-giz-*) görülür. *ye-giz-* “ye-dir-”, *kir-giz-* “gir-dir-, içeri sok-”, *ayt-kiz-* “söyle-t-”, *bit-kiz-* “bit-ir-”, *yet-kiz-* “ulaş-tır-”, *yur-giz-* “harekete geç-ir-”. Morfemin birkaç örnekte *-r*’li şekillerine de rastlandı: *oz-gır-* “az-dır-, yoldan çık-ar-” vb. *-ğiz-/giz-* eki, getirildiği fiiller bakımından *-ğaz-/gez-* ve *-dur-/dür-* ekleriyle paralellik gösterir: *ket-kiz-* \approx *ket-küz-*, *kiy-giz-* \approx *kiy-dir-* vb. Uygur Türkçesinde *-ğuz-*

, -guz-, -güz-, -küz şekillerinde olan bu ek “-ay”, “-ey”, “-ar” ve “-er” ile biten fiiller dışında ve ünlü ile biten bütün fiil köklerine getirilerek ettirgen çatıyı oluşturur:

yaz + ğuz = yazğuz- (yazdır-)

kir + güz = kirgüz – (girdir-). (Rahman ve Ebeydullah, 2010: 1620)

Azerbaycan Türkçesinde

Bezen de istilenmiş ğara camışları suya töküb çimizdirer. (Bazen de sıcaklamış camışları suya dökerek yıkattırdı.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 17)

Tatar Türkçesinde

... balalarınñ tamagın tıydırıp, yoklarga yatkızdılar. (... çocukların karnını doyurup uyuttu.) (G.A., H., Kazan 1981, s. 157)

Özbek Türkçesinde

Bularni vatanimga ķizgizmäyman. (Bunları vatanıma sokmam/girmesine izin vermem.) (P.K., Y.T., Taşkent 1969, s. 289)

Uygur Türkçesinde

..., şakirabğa çilanğan nandin yegüzdi. (... tuzlu suya banılmış ekmekten yedirdi.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 311)

2.10. -set- Morfemi ve Görevleri

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde *görset-* fiili metateza olayı nedeniyle *göster-* şekline girmiştir. Özbek, Başkurt ve Tatar Türkçelerinde bu morfem ettirgen çatı eki olarak kullanılsa da Uygur Türkçesinde ettirgen çatı eki olarak gösterilmemiştir. Morfem Özbek, Başkurt ve Tatar Türkçelerinde sadece *gör-* eyleminde varlığını korumuş, Başkurt Türkçesinde *-hät-*, Tatar Türkçesinde *-set-*, Özbek ve Uygur Türkçelerinde ise *-sät-* şeklindedir. Ekin çatı kategorisindeki tek görevi ettirgen çatıyı oluşturmaktır.

Başkurt Türkçesinde

Almaş-tilmés sumazandarğa türtüp kürhété. (Valizleri dürterek gösteriyor.) (M.K., A.İ., Öfö 1972, s. 47)

Tatar Türkçesinde

Sugış monıñ kiréklegen tagın ber mértébé kürsétti. (Savaş bunun gerekliliğine değin bir rütbe gösterdi.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 173)

Özbek Türkçesinde

Hudâ körsütmäsin. (Allah göstermesin/korusun.) (O.H., İ.E.O., Taşkent 2012, s. 10)

Uygur Türkçesinde

Mén mehmandostlug körséttim. (Ben misafirperverlik gösterdim/yaptım.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 131)

2.11. -kAz-, -gAz- Morfemi ve Görevleri

N. K. Dmitriyev'e göre -kaz-, -kez- ekleri -kar-, -ker- eklerinin değişik biçimidir. (Dmitriyev, 1948: 183) Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bu ekli fiillere Azerbaycan Türkçesinde ağızlarda ve konuşma dilinde rastlanılmaktadır: *görkez-* “göstermek” anlamında. Diğer Türkçelerde morfem varlığını sürdürmektedir. Karahanlı Türkçesinde bu ek sadece bir fiilde vardır: *kör-gez-* “göster-”. Harezmi Türkçesinde bu ek sadece bir fiilde vardır: *kör-gez-* “göster-”. (Paçacıoğlu, 1995: 122) Çağatay Türkçesinde bu ek sadece bir fiilde vardır: *öt-kez-* “geç-ir-”. (Argunşah, 2013: 113)

Morfemin her iki şekli Başkurt Türkçesinde fiile gelmekle aynı anlamı verir: *kotkaz-* (kurtar-), *kotkar-* (kurtar-); *ütkez-* (geçir-), *ütker-* (geçir-), *men-ger-* ve *men-gez-* (bin-dir-). (Dmitriyev, 1948: 183) Özbek Türkçesinde -ğüz-/güz-, -ğaz-/küz-/güz- ekleri ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. Getirildiği geçişsiz fiilleri geçişli yapar, geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yapıp hareketi başkasına yaptırma anlamı verir: *et-küz-* “ettir-”, *tól-ğüz-* “doldur-”, *bitkaz-* “bitir-”, *otkaz-* “geçir-”, *yetkaz-* “yetiştir-”, *ğutğaz-* “kurtar-”, *körgüz-* “göster-”, *ötkär-* “geçir-”, *yetkär-* “yetiştir-, ulaştır-”. Uygur Türkçesinde -ğüz-/güz-, -ğaz-/küz-/güz- ünsüzle biten tek heceli fiillere getirilir. Getirildiği geçişsiz fiilleri geçişli yapar, geçişli fiilleri ise bir kat daha geçişli yaparak ettirgenliği kuvvetlendirir: *toş-ğaz-* (taş-ır-, dol-dur-). -gür-, -ğir- geçişsiz fiilleri geçişli yapar: *kir-gür-* (gir-dir-, sok-). -ğız-/giz-, -ğuz-/güz-, -ğiz-/kiz-, -ğuz-/küz- sonu ünlü ile biten fiillere getirilişi sadece *ye-* fiilinde (*yi-güz-*) görülür. -ğız-/giz- eki, getirildiği fiiller bakımından -ğaz-/gez- ve -dur-/dür- ekleriyle paralellik gösterir: *toş-ğuz-* ≈ *toş-ğaz-*, *kiy-güz-* ≈ *kiy-dür-* vb. Çatı kategorisinde -kAz-, -gAz- morfemleri sadece ettirgen çatının oluşmasında kullanılır.

Özbek Türkçesinde

... *suvlar boyida çala-çala vaqtini otkazar edi.* (... su kenarında arasıra zaman geçirirdi.)
(O., K.K., Taşkent 1969, s. 21)

Bahsettiğimiz gibi Türk lehçelerinde fiilden fiil yapma eklerinin birkaç çatı kategorisinde kullanıldığını gördük. *-(I)n-* ve *-(I)l-* ekleri iki kategoride dönüşlü ve edilgen çatıda kullanılmaktadır. *-(I)ş-* çatı ekinin ise hareketi ortaklaşma ve karşılıklı yapma eylemine göre iki şekilde kullanıldığı göstersek de her iki şekil işteş çatıdadır. Ettirgen çatı ekleri ise sadece ettirgen yapıda görev yapmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRK LEHÇELERİNDE FİİL KULLANIMINDA ORTAYA ÇIKAN ÇATI VE ANLAM FARKLILAŞMALARI

Aynı anlamı ifade etmek üzere Türk lehçelerinde farklı çatı morfemleri almış fiillerin kullanıldığı görülür. Bu duruma türemiş gövdelerdeki morfemlerin etkisiz morfem olduğu düşünülebileceği gibi yalın veya türemiş gövde kullanımları arasında düşünce farkı olduğu da varsayılabilir. Örnek: Türkiye Türkçesinde *doğ-*, Azerbaycan Türkçesinde *doğul-*. Bu iki fiil arasında Türkiye Türkçesinde eylemin etken oluşu gözetilmiş, Azerbaycan Türkçesinde ise öznenin yaptığı işin tekrar özneye dönmüş olmasından dolayı dönüşlü gövdenin kullanılmış olduğunu düşünebiliriz. Batı grubu yazı dillerinden biri olan Türkiye Türkçesi ve kuzey grubu yazı dillerinden Tatar ve Başkurt Türkçesinde durum aynıdır. Aşağıdaki kıyaslamalı tabloda görüleceği üzere *doğmak* fiili diğer Türkçelerde dönüşlü çatı eki alarak eylemi kendi kendine oluşturma bildirir. *Doğmak* anlamında kullanılan *doğulmak* fiili batı grubu yazı dillerinden Türkmenistan ve Azerbaycan Türkçesinde, doğu grubu yazı dillerinden Özbek ve Uygur Türkçesinde görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde

Éyni şəherde doğ-ul-muş-uğ. (Aynı şehirde doğ-~~Q~~-muş-uz.)

Özbek Türkçesinde

U Moskvada kambagal ailäda tuğ-il-ib. (O Moskova'da fakir bir ailede doğ-~~Q~~-du.) (O.K., K.K., Taşkent 1969, s. 61)

Uygur Türkçesinde

Bir yezida 1919 yili tuğ-ul-up-tu. (Bir kasabada 1919 yılında doğ-~~Q~~-du.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 41)

Tablo 8: “Doğmak” Fiilinin Ettirgen Çatısı

Oğuz	Türkiye Türkçesi	Ben <i>doğ-Q-dum</i>
	Azerbaycan Türkçesi	Men <i>doğ-ul-du-m</i>
Kıpçak	Başkurt Türkçesi	Min <i>tv-Q-ğan-min</i>

	Tatar Türkçesi	Min <u>tu-Qdi-m</u>
Karluk	Özbek Türkçesi	Men <u>tug-il-gan-man</u>
	Uygur Türkçesi	Men <u>tug-ul-gan-men</u>

Tam tersi bir durum *doğmak* fiilinin ettirgen çatı ekini almış biçimindedir. Türkiye Türkçesinde ettirgen çatı eki alan *doğmak* fiili diğer Türkçelerde hiçbir çatı eki almadan etken çatı rolünde aynı manayı vermektedir.

Tablo 9: “Doğurmak” Fiilinin Ettirgen Çatısı

Oğuz	Türkiye Türkçesi	O, kız <u>doğ-ur-du</u>
	Azerbaycan Türkçesi	O, gız <u>doğ-Qdu</u>
Kıpçak	Başkurt Türkçesi	Ul, bala <u>tiv-Qzı</u>
	Tatar Türkçesi	Ul, bala <u>tuv-Qdi</u> (tabtı)
Karluk	Özbek Türkçesi	U, bola <u>tug-Qgan</u>
	Uygur Türkçesi	U, bala <u>toğ-Qdi</u>

Biz, *doğurmak* fiilini Dede Korkut destanının Drezden nüshasında *Dirse Han Oğlu Buğaç Boyu*’nda da görmekteyiz: *Bir néçe müddetden sonra bir oğlan doğ-~~ur~~-dı.* (Uluç, Hüseynova, Mehdiyeva ve Hüseyinli, 2015: 47) Vecihe Hatiboğlu **Türkçenin Ekleri** isimli kitabında *doğmak* fiiline eklenen *-(I)r-* ekinin işi başkasına yaptırma anlamını kazandırdığını vurgulamıştır (doğma işini yapan doğan kişiden başkasıdır). (Hatiboğlu, 1974) Bizim görüşümüze göre burada eylem bir kişi tarafından yapılmaktadır. Dizdaroğlu’na göre ise *doğur-* fiili oldurgan fiildir. (Dizdaroğlu, 1963) Türkiye Türkçesi dışında diğer Türk lehçelerinde bu durumun varlığına neden Rusçanın etkisi olduğu düşünülebilir. Rusçada *rodit* “doğurmak”, *roditsya* “doğmak” anlamındadır. Rusçadaki *-sya-* eki bir nevi kendi kendine yapma, kendine yönelik hareketi yapmayı bildirir. Bunun da uzun süre Çar Rusyası’nın siyasi hükmü altında olan diğer Türk lehçelerinde etkisini bırakmış olduğu kabul edilebilir: *Я родился (Ya rodilsya)* (Ben doğdum); *Она родила дочь (Ona rodila doç)* (O, kız doğ-~~ur~~-du).

Türkiye Türkçesinde fiilleri edilgen hale getirmek için fiil köküne *-(I)l-* ve *-(I)n-* eklerinden biri getirilir: *kork-*, *korkul-*; *say-*, *sayıl-*; *yen-*, *yenil-*; *ger-*, *geril-*; *sev-*, *sevil-* vb. hep aynı yapının örneklerindedir. Fakat *demek*, *yemek*, *koymak* fiillerinde bir takım farklılıklar görmekteyiz. *Demek* fiilinin edilgeni Azerbaycan, Tatar, Özbek ve Uygur Türkçesinde *-l-* ile

yapıldığı halde, Türkiye Türkçesinde –n- ile yapılmaktadır. Doğal olarak *demek* sözünün edilgen biçimi Eski Türkçe döneminden bu yana “*deyilmek*”tir. Ancak *demek* fiilinin İstanbul Türkçesinde şimdiki zaman ve gelecek zaman çekimleri yapıldığında kaynaştırma harfi olarak kullanılan –y- ünsüzü *demek* fiilinin kökünü etkileyerek *i*’leşme, *i*’ye dönüşmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sebepten dolayı “*diyecek*”, “*diyor*” diyoruz. Zarf olarak kullandığımız “*diye*” sözü de aynı kurala uyar. Bunun istisnası eski Türkçe *dep* sözünden gelen *deyip* (*diyerek*, *demek suretiyle*) biçimidir. Bu kuralın varlığı nedeniyle *deyilmek* sözü İstanbul Türkçesinin yani resmi dilin kurallarına göre *diyilmek* olur. Ancak 18.yy’dan sonra İstanbul’da doğru biçim olan *diyilmek* sözünün yanında bir de ortaya *denilmek* çıkmıştır. Özellikle Cumhuriyetin ilanı, basın organlarının İstanbul ağzını bütün Türkiye’ye taşımasıyla *denilmek* bütün yurt sathına yayılmış ve kabul görülmüştür. Anadolu’da ağızlarda hala *deyilmek* veya *diyilmek* biçimi görülür. Bundan başka Azerbaycan Türkleri doğru biçim olan *déyilmek* biçimini kullanırken Türkmenler *diyilmek*, Özbekler *deyilmog*, Uygurlar *deyilmek*, Kırgızlar *delüü*, Tatarlar *diyelü* der. *Denilmek* yanlış olup doğru bilinen bir sözdür. Doğrusu *diyilmektir*. Artık *denmek* biçimi *denilmek* biçiminin de yerini almaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde

Müessiseden şikayetler olduğu dé-y-il-di. (Kurumdan şikayetlerin olduğu de-n-di/de-n-il-di/ söyle-n-di.)

Tatar Türkçesinde

... *ikence Séléhiyev bardır didelér – lékin akka kara belén yazılğan – Gata Séléhiyev di-y-el-gén.* (İkinci Selehiyev vardır dediler, lakin siyahla yazılmış Gata Selehiyev de-n-il-miş.) (M.M., F., Kazan 1973, s. 283)

Özbek Türkçesinde

Sizgä üygä bârib habârlârni küzâtib bâring de-y-il-mä-di mi? (Size eve gidip haberleri takip edin de-n-il-me-di mi?)

Uygur Türkçesinde

... *Mancu generalı Ruñçuan İlini qayturuveliş mésilisi hékqidé sohbét ötküzüs için Ulastaydin keşiñizğa yolğa çıktı de-y-il-gén-di.* (... Mancu generalı Runçuan İli’yi geri alma

meselesi hakkında sohbet yapmak için Ulstay'dan yanınıza (gelmek için) yola çıktı de-n-miş-ti.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 81)

Aynı durum *yemek* ve *koymak* fiillerinde de vardır. Türk lehçelerinde *yemek* fiiline gelecek zaman eki ve edilgen çatı eki eklendiğinde araya –y kaynaştırma sesi gelir (*yeyecek*, *yeyeceğim*, *yeyecekler*, *yeyildi* vb.), sadece Türkiye Türkçesinde edilgen çatıda fiile –n- eki gelir.

Azerbaycan Türkçesinde

Gördü ki bütün yemekler yé-y-il-miş-di. (Gördü ki, tüm yemekler ye-n-miş-ti/ye-n-il-miş-ti.)

Başkurt ve Tatar Türkçelerinde *yemek* fiili yerine daha çok *aşamak* fiili kullanılır.

Özbek Türkçesinde

Ávkat áçig sãmá ástida ye-y-il-di. (Yemek açık sema altında ye-n-il-di.)

Uygur Türkçesinde

Keçki tamağ muşu yérdé ye-y-il-idu. (Akşam yemeği bu yerde ye-n-il-ir-di.) (Z.Sa., İ., Ürümçi 2006, s. 111)

Koymak fiili Eski Türkçede *kodmak* olup, günümüz Türkçesinde *bir şeyi bir yere bırakmak; bırakmak; katmak, eklemek; imza, tarih, adres yazmak; uyulması gereken kuralları belirlemek, ortaya çıkarmak; etkilemek, dokunmak; bırakmak, terk etmek; bir şey veya kimse için kullanmayı belirlemek, ayırmak; etkilemek, dokunmak* anlamlarında kullanılmaktadır.⁴⁶ Türk lehçelerinde bu fiilin edilgeni yapıldığında morfem *koymak* fiiline geldiği halde, Türkiye Türkçesinde morfem *koymak* fiiline değil, *komak* fiilindeki *ko* köküne eklenir. Bizim görüşümüzce, *koymak* fiilinin edilgeni *koyulmak* olmalıdır, *konulmak* ya da *konmak* değil.

Azerbaycan Türkçesinde

Bütün işler yoluna goy-ul-du. (Tüm işler yoluna ko-n-ul-du.)

⁴⁶http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5820e1b0adbaa.7.4288835 07.11.2016.

Başkurt Türkçesinde

*Barlık dokumenttar östölgö koy-**il-ğ**an.* (Tüm evraklar masa üstüne ko-**n**-ul-du.)

Tatar Türkçesinde

*Barlık dokumentlar östel östine koy-**el**-dı.* (Tüm evraklar masa üstüne ko-**n**-ul-du.)

Özbek Türkçesinde

..., *lekin billurga cüdä häm oşşab ketädigän yaltırâğ âynalar koy-**il**-gan.* (... , lakin kristale çok benzeyen parlak aynalar ko-**n**-muş.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 306)

Uygur Türkçesinde

*Şéhérgé bizdin hakim koy-**ul**-idu.* (Şehre bizden hakem ata-**n**-dı.) (M.E.H., G.Ş., Ürümqi 2006, s. 103)

Tablo 10: “Demek”, “Yemek” ve “Koymak” Fiillerinin Edilgen Çatısı

Oğuz	Türkiye Türkçesi	De- n -il-mek	Ko- n -ul-mak	Ye- n -il-mek
	Azerbaycan Türkçesi		De- y -il-mek	Goy- ul -mak
Kıpçak	Başkurt Türkçesi	Di- y -el-ü	Kuy- il -zı	Aşa- l -zı
	Tatar Türkçesi	Di- y -el-ü	Kuy- il -dı	Aşa- l -dı
Karluk	Özbek Türkçesi	De- y -il-mâğ	Қoy- il -mâğ	Ye- y -il-mâğ
	Uygur Türkçesi	De- y -il-mek	Koy- ul -mak	Ye- y -il-mek

Türk lehçelerinde bazı dönüşlü çatılı fiillerin Türkiye Türkçesindeki karşılığı hiçbir çatı eki almamaktadır. Buna örnek olarak birkaç fiili gösterebiliriz: *Burulmak* fiilinin Türkçede karşılığı *dönmek* fiilidir. Bu fiil Azerbaycan, Başkurt, Tatar, Özbek ve Uygur Türkçelerinde günümüzde de kullanılmakta olup, *durduğu yerde dönmek* demektir.

Başkurt Türkçesinde

*Riçard küzzéren yomop sitké bor-**ol**-a.* (Riçard gözlerini kapatıp dönüyor.) (M.K., A.İ, Öfö 1972, s. 27)

Özbek Türkçesinde

Maşına koz âçib-yumgunça ârkasiga bur-il-di. (Araba göz açıp kapayıncaya kadar arkasına dön-Ö-dü.) (H.T., S.D.M., Taşkent 1982, s. 336)

Uygur Türkçesinde

Nimé üçün iragé mémlikétlérdin kélvatқан karvanlarniñ hémmésila şu şehérgé қарар bur-ul-idu? (Ne için uzak ülkelerden gelen kervanların hepsi bu şehire dön-Ö-üyor/uğruyor?) (M.E.H., G.Ş., Ürümçi 2006, s. 233)

Yıkmak fiili Türkiye Türkçesinde *dağıtmak, devirmek, tahrip etmek, bozmak* anlamlarındadır. Edilgenlik morfemi eklendiğinde *bozulmak, devrilmek* anlamlarını bildirmektedir. Türk lehçelerinde ise dönüşlülük morfemi eklendiğinde *düşmek* fiilini bildirir.

Azerbaycan Türkçesinde

Ağzı üste palçığa yih-il-di. (Ağzı üste balçığa düş-Ö-tü.) (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 57)

Özbek Türkçesinde

–İbrâhim mingän fil yaralanib yik-il-gan emiş. (İbrahim’in bindiği fil yaralanıp düş-Ö-müş.) (P.K., , Y.T., Taşkent 1969, s. 269)

Uygur Türkçesinde

... bu küçük kız ahiri mağduridin ketip yik-il-di. (... bu küçük kız sonunda gücü tükenip düş-Ö-tü.) (A.E., B., Ürümçi, 1997, s. 151)

Türkiye Türkçesinde edilgen çatıyı oluşturmak için fiile eklenen *–(I)n-* eki, diğer Türk lehçelerinde *–(I)l-* eki ile yer değişir. Bu durumu *okumak, sınamak* fiillerinde görmekteyiz. Sadece Özbek ve Başkurt Türkçesinde rastladığımız bu duruma ait örnek cümleler aşağıdakilerdir;

Özbek Türkçesinde *oku-* fiili edilgen çatıda *–n-* değil, *-l-* edilgen çatı ekini alır: *Namâz şu yerda mehmanhânada oğ-il-di.* (Namaz burada misafir odasında oku-n-du.) (O., K.K., Taşkent 1969, s. 41);

Başkurt Türkçesinde *sına-* fiili edilgen çatıda *-l-* edilgen çatı ekini alır: *Küp mértébélér hına-l-di.* (Çok sınavdan geçti/çok sına-n-dı.) (D.B., Ğ.B.G., Öfö 1994, s. 521)

Türk lehçelerinde fiil kullanımında ortaya çıkan çatı ve anlam farklılaşmaları çok fazla değildir. Türkiye Türkçesi dışındaki diğer Türk lehçelerinde daha çok ortaklık vardır. Azerbaycan Türkçesi dahil olmak üzere konumu Azerbaycan'a göre doğuda bulunan diğer Türk lehçelerinin tarihi süreçlerde aynı devletlerin sınırları içerisinde yaşaması ve bu durumun da konuşulan dili etkilemesi kelime hazinesinde ortaklığın oluşmasına neden olmuştur.

SONUÇ

Doktora tez çalışmamızda Oğuz grubundan Türkiye ve Azerbaycan, Kıpçak grubundan Başkurt ve Tatar, Karluk grubundan ise Özbek ve Uygur Türkçelerinin fiil çatılarını araştırdık. Tezde yabancı dillerdeki fiil çatıları ile Türk lehçelerindeki fiil çatıları, oluşum şekilleri tablolarla kıyaslandı. Türk lehçelerindeki önceden seçtiğimiz 5'er eserdeki tüm fiiller seçilerek çatı gruplarına göre bölündü. Türk lehçelerinde çatı ekleri çoğunlukla aynı olsa da Türkiye'ye göre konumu doğu ve kuzeyde bulunan diğer Türk lehçelerinde daha eski şeklini koruyan çatı eklerine de rastlandı.

Tezin esas inceleme konusuna geçmeden önce Türk lehçelerinde fiil çatısına ilişkin günümüze kadar yapılmış sempozyumlar, araştırmalar, monografi eserleri incelendi, daha sonrasında her bölümde önce Hint-Avrupa dilciliğinde fiil çatısı ve oluşumlarına değinildi, ardından çeşitli Türk dilbilimcilerinin çatı ve çatılar arasındaki ilişkiler ile çatı hakkındaki farklı görüşleri sunuldu. Her bölümün alt maddelerinde fiil çatısı, çatı ekleri ve onların Eski Türkçe (Orhon Türkçesi) döneminden Eski Anadolu Türkçesi dönemine kadar tarihi Türk şivelerindeki gelişim süreci, ardından günümüz Türk lehçelerindeki durumu hakkında bilgi ve örnekler verildikten sonra çatı ekleri kıyaslamalı tablolarda gösterildi.

Çalışmamızda şu sonuçlar elde edildi:

1) Çatı ekleri Eski Türkçeden günümüze kadar çok az değişmiştir. Mesela, Çağatay Türkçesi kendisinden bir önceki dönem olan Harezmi Türkçesinin özelliklerini, Özbek ve Uygur yazı dillerinde görülen özellikler Çağatay Türkçesindeki özellikleri, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki özellikler ise Eski Anadolu Türkçesindeki özellikleri büyük ölçüde devam ettirir.

2) Türk lehçelerinde bir fiil tüm çatı şekillerine giremeye de Başkurt ve Tatar Türkçesinde bu durumun istisna teşkil ettiği görülür.

3) Eski Türkçe döneminden günümüze kadar değişmeyen tek çatı ekleri edilgenlik ve dönüşlülük çatı ekleridir.

4) Edilgenlik, dönüşlülük ve işteşlik çatıları ve bunların ekleri bahsi geçen altı Türk dilinde de aynıdır. Tek fark allamorfların şekillerinin sayısındadır: Örneğin, edilgenlik çatı eki *-(I)l-* Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde beş şekilde (*-l-*, *-il-*, *-il-*, *-ul-*, *-ül-*), Başkurt Türkçesinde beş şekilde (*-l-*, *-il-*, *-il-*, *-ol-*, *-öl-*), Tatar Türkçesinde üç şekilde (*-l-*, *-il-*, *-il-*),

Özbek Türkçesinde iki şekilde (-l-, -il-), Uygur Türkçesinde dört şekilde (-l-, -il-, -ul-, -ül-); -(I)n- eki Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde beş şekilde (-n-, -in-, -in-, -un-, -ün-), Başkurt Türkçesinde beş şekilde (-n-, -in-, -in-, -on-, -ön-), Tatar Türkçesinde üç şekilde (-n-, -in-, -in-), Özbek Türkçesinde iki şekilde (-n-, -in-), Uygur Türkçesinde dört şekilde (-n-, -in-, -un-, -ün-);

dönüştürme çatı eki -(I)n- eki Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde beş şekilde (-n-, -in-, -in-, -un-, -ün-), Başkurt Türkçesinde beş şekilde (-n-, -in-, -in-, -on-, -ön-), Tatar Türkçesinde üç şekilde (-n-, -in-, -in-), Özbek Türkçesinde iki şekilde (-n-, -in-), Uygur Türkçesinde dört şekilde (-n-, -in-, -un-, -ün-); -(I)l- Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde beş şekilde (-l-, -il-, -il-, -ul-, -ül-), Başkurt Türkçesinde beş şekilde (-l-, -il-, -il-, -ol-, -öl-), Tatar Türkçesinde üç şekilde (-l-, -il-, -il-), Özbek Türkçesinde iki şekilde (-l-, -il-), Uygur Türkçesinde dört şekilde (-l-, -il-, -ul-, -ül-);

işteşlik çatı eki -(I)ş- Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde beş şekilde (-ş-, -iş-, -iş-, -uş-, -üş-), Başkurt Türkçesinde beş şekilde (-ş-, -iş-, -iş-, -oş-, -öş-), Tatar Türkçesinde üç şekilde (-ş-, -iş-, -iş-), Özbek Türkçesinde iki şekilde (-ş-, -iş-), Uygur Türkçesinde dört şekilde (-ş-, -iş-, -uş-, -üş-) mevcuttur;

5) Aşağıdaki tabloda incelediğimiz 30 eserdeki edilgenlik, dönüştürme ve işteşlik çatı eklerinin eklendiği fiillerin istatistiği gösterilmiştir:

Tablo 11: Tezde Edilgenlik, Dönüştürme ve İşteşlik Çatı Eklerinin Eklendiği Fiillerin İstatistiği

Edilgen Çatı	Türkiye Türkçesinde	Azerbaycan Türkçesinde	Başkurt Türkçesinde	Tatar Türkçesinde	Özbek Türkçesinde	Uygur Türkçesinde
-(I)l-	64	32	33	29	37	36
-(I)n-	11	22	2	8	11	21

Dönüştürme Çatı	Türkiye Türkçesinde	Azerbaycan Türkçesinde	Başkurt Türkçesinde	Tatar Türkçesinde	Özbek Türkçesinde	Uygur Türkçesinde
-(I)n-	41	29	4	3	7	8
-(I)l-	40	30	8	14	15	14

İşteş Çatı	Türkiye Türkçesinde	Azerbaycan Türkçesinde	Başkurt Türkçesinde	Tatar Türkçesinde	Özbek Türkçesinde	Uygur Türkçesinde
-(I)ş-	11	11	5	7	5	8

6) *-lan-* ve *-la-* + *-n-* morfemi birtakım fiillerde dönüşlülük ifade etmektedir. Konuya ilişkin Türkiye, Azerbaycan, Başkurt ve Uygur Türkçelerinde bu morfemin örneklerini gösterdik;

Türkiye Türkçesinde: *cesaretlen-*, *dalgalan-*, *bilgilen-*;

Azerbaycan Türkçesinde: *fırlanırdılar* (dönüyorlardı), başı *gicellendi* (başı döndü);

Uygur Türkçesinde: *cilvilinetti* (cilveleniyordu);

Başkurt Türkçesinde: *turılan-* (doğrulmak), *unayhızlan-* (rahatsızlık duymak), *yaralan-* (yara almak)

7) *-(I)ş-* eki işteşliğin yanı sıra dönüşlülük de bildirir. Sadece Türkiye, Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde birkaç örneğine rastladık;

Türkiye Türkçesinde: *Çılgılığım bir feryada dönüştü.* (B.U., B.İ.S., İstanbul 2002, s. 203)

Azerbaycan Türkçesinde: *Salatın gardaşını arhadan gucağlayıb büzüşdü.* (İ.Ş., D.K., Bakı 2005, s. 67)

Özbek Türkçesinde: *boşä-ş-* “kendiliğinden boşanmak”.

8) Kalıplaşmış *-laş-* morfemi eklendiği birtakım fiillerde dönüşlülük ve işteşlik bildirir. Uygur Türkçesinde çok sayıda örneklerine rastlanılsa da fiile doğrudan eklendiği için Uygur dilbilimcileri bu fiilleri dönüşlü ve işteş değil, etken yapıları fiiller olarak kabul etmektedir. Türkiye ve Azerbaycan dilbilimcileri ise bu konuda her iki görüşü desteklemektedirler. Dönüşlülük bildiren *-laş-* morfemi: *çirkin-leş-*, *cılız-laş-*, *basit-leş-*, *gerçek-leş-*, *farklı-laş-*, *çocuk-laş-*, *güzel-leş-* vb.

İşteşlik bildiren *-laş-* morfemi: *yardem-leş-* (yardımlaş-), *söhbət-leş-* (karşılıklı sohbet et-), *pikir-leş-* (düşün-), *musabige-leş-* (yarış-), *parañ-laş-* (konuş-) (Uygur Türkçesinde), *mektup-laş-*, *selam-la-ş-*, *ses-le-ş-*, *top-la-ş-*, *ağ-la-ş-*, *kucak-la-ş-* vb.

9) Ettirgen çatı ekleri tarihi şeklini Karluk ve Kıpçak Türkçelerinde daha iyi koruduğu için bu gruba dahil olan Türk lehçelerinde çatı eklerinin sayısı ve şekilleri daha çoktur: Azerbaycan Türkçesinde beş (*-dlr-*, *-(I)t-*, *-lr-*, *-Glz-*, *-Iz-*, *-kez-*), Türkiye Türkçesinde dört (*-Dlr-*, *-(I)t-*, *-lr-*, *-Iz-*), Başkurt Türkçesinde yedi (*-dır-*, *-dir-*, *-dor-*, *-dör-*, *-tır-*, *-tir-*, *-tor-*, *-tör-*, *-zır-*, *-zir-*, *-zor-*, *-zör-*, *-(a, i, ı) t-*, *-z-*, *-(a, ı, i, o, ö)r-*, *-ğız-*, *-kız-*, *-ğız-*, *-giz-*, *-ğoz-*, *-köz-*, *-ğoz-*, *-göz-*, *-(a, i, ı) z-*, *-hät-*, *-kır-*, *-kir-*; *-ğır-*, *-gir-*; *-kar-*, *-ker-*, *-gar-*, *-ğer-*), Tatar Türkçesinde dört (*-dır-*, *-dir-*, *-tır-*, *-tir-*, *-it-*, *-it-*, *-t-*, *-ır-*, *-ir-*, *-r-*, *-gız-*, *-ğız-*, *-kız-*, *-kiz-*), Özbek Türkçesinde dokuz (*-dir-*, *-tir-*; *-it-*, *-t-*; *-är-/ar-*; *-ir-*, *-ğız-/giz-*, *-ğuz-/güz-*, *-giz-/kiz-*, *-guz-/küz-*; *-iz-*; *-där-*, *-tär-*; *-sät-*; *-ğöz-/göz-*, *-gaz-/küz-*, *-kär-*; *-gür-*, *-ğir-*), Uygur Türkçesinde yedi (*-dur-/dür-*, *-tur-/tür-*; *-it-*, *-t-*; *-ur-*, *-ür-*, *-ir-*; *-ğız-/giz-*, *-ğuz-/güz-*, *-giz-/kiz-*, *-guz-/küz-*, *-ğuz-/güz-*, *-guz-*, *-küz-*; *-dar-/tar-*; *-ğöz-/göz-*, *-gaz-/küz-/göz-*; *-gür-*, *-ğir-*) ettirgen çatı eki mevcuttur.

10) *-Dlr-* ettirgen çatı eki Eski Türkçe döneminden (incelediğimiz 6 Türk dili de dahil olmakla) günümüz Türkçesine kadar kullanılmaktadır. Sadece Azerbaycan Türkçesinde *-dlr-* şekli ile kullanılan morfem Türkiye, Tatar, Özbek ve Uygur Türkçelerinde iki şekilli: *-dlr-*, *-tlr-*, Başkurt Türkçesinde ise on iki şekillidir: *-dır-*, *-dir-*, *-dor-*, *-dör-*, *-tır-*, *-tir-*, *-tor-*, *-tör-*, *-zır-*, *-zir-*, *-zor-*, *-zör-*.

11) *-Dar-* ettirgen çatı eki Türkçenin tarihi dönemlerinde çok işlek olsa da günümüzde sadece Azerbaycan, Özbek ve Uygur Türkçelerinde varlığını koruyabilmiştir. Tarihi Türk şivelerinde iki şekli olan morfem Özbek ve Uygur Türkçesinde de iki şekilde (*-dAr-*, *-tAr-*) yaşamakta, Azerbaycan Türkçesinde ise tek şekillidir (*-dAr-*).

12) Eski şekilleri *-glr-*, *-klr-* olan *-lr-* ettirgen çatı eki tarihi Türk şivelerinde kullanıldığı gibi çağdaş Türk lehçelerinde de güncel eklerden biridir. Ekin tarihi şekilleri (*-Glr-*) çağdaş Başkurt, Tatar, Özbek ve Uygur Türkçelerinde varlığını korumaktadır.

13) *-Ar-* ettirgen çatı eki incelediğimiz altı Türk dilinde de kullanılmaktadır. Tarihi şekli *-GAR-* olan ek bu şekli ile sadece Başkurt ve Tatar Türkçelerinde mevcuttur.

14) *-(I)t-* ettirgen çatı eki tarihi Türk şivelerinde güncel eklerden biri olmuş, çağdaş Türk lehçelerinde de yaşamaktadır.

15) *-Iz-* ettirgen çatı eki tarihi Türk şivelerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Morfemin tarihi şekli (*-GIz-*) günümüz Azerbaycan, Başkurt, Tatar, Özbek ve Uygur Türkçelerinde yaşamaktadır.

16) *-set-* ettirgen çatı eki sadece Başkurt, Tatar, Özbek Türkçelerinde ve sadece bir fiilde (*gör-*) varlığını sürdürmektedir.

17) Arkaik ek olan *-GAz-* ettirgen çatı eki *-GAR-*, *-Ar-*, *-Iz-* eklerinin bir diğer şeklidir. Tarihi Türk şivelerinde sık kullanılan morfem çağdaş Türk lehçelerinden Başkurt, Özbek ve Uygur Türkçelerinde işleliğini korumaktadır.

18) Aşağıdaki tabloda incelediğimiz 30 eserdeki ettirgenlik çatı eklerinin eklendiği fiillerin istatistiği gösterilmiştir:

Tablo 12: Ettirgenlik Çatı Eklerinin Eklendiği Fiillerin İstatistiği

Ettirgen Çatı	Türkiye Türkçesinde	Azerbaycan Türkçesinde	Başkurt Türkçesinde	Tatar Türkçesinde	Özbek Türkçesinde	Uygur Türkçesinde
<i>-DIr-</i>	65	50	21	29	49	27
<i>DAr-</i>	—	3	—	—	3	1
<i>-Ir-</i>	15	11	3	6	9	2
<i>-Ar-</i>	13	3	2	6	4	2
<i>-(I)t-</i>	39	28	9	19	12	19
<i>-Iz-</i>	—	3	1	1	3	12
<i>-set-</i>	—	—	1	1	1	—

DİZİN

(

-*(A)r-* · 165, 166, 167, 168, 169

-*(I)l-* · 52, 57, 58, 59, 63, 65, 68, 71, 74, 78, 87, 93, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 112, 113, 190, 191, 193, 194, 195, 212, 220, 221

-*(I)n* · 55, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 93, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 112, 113, 190, 191, 212, 221

-*(I)r-* · 140, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 201, 202

-*(I)ş* · 114, 116, 117, 118, 124, 125, 132, 197, 212, 221, 222

-*(I)t* · 169, 170, 171, 173, 175, 176, 179, 205, 206, 223, 224

-*(I)z* · 181, 182, 183, 184, 208

D

-*dAr-* · 157, 207, 223

-*der-* · 149, 200

-*dır-* · 147, 149, 158, 160, 200, 202, 207, 223

dönüşlü · *i*, *iv*, 23, 24, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 46, 50, 54, 55, 56, 57, 63, 79, 82, 83, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 121, 126, 127, 128, 134, 135, 137, 188, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 199, 212, 213, 217, 222

E

edilgen · *i*, *iv*, 23, 24, 26, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 63, 65, 68, 71, 74, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 100, 103, 127, 137, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 212, 214, 216, 218

etken · i, iv, 23, 24, 26, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 63, 74, 89, 106, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 128, 133, 134, 138, 139, 173, 190, 213, 214, 222

Ettirgen · xiii, 28, 29, 31, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 63, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 188, 189, 212, 213, 214, 223, 224

G

GAr- · 223, 224

-GAz · 224

-gIr · 159, 160, 201, 202, 223

-ğız · 182

H

-hIz- · 181, 208

I

-ır- · 159, 161, 202, 223

işteş · i, iv, 24, 33, 34, 35, 37, 40, 41, 46, 50, 51, 52, 55, 88, 89, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 197, 198, 212, 222

K

-kar · 159, 165, 166, 186, 204, 211, 223

-kAz- · 186, 211

-ker- · 159, 182, 186, 209, 211, 223

-kez- · 186, 211, 223

-kıı- · 159, 182, 223

-kIz · 181, 208

L

-*l-* · 32, 55, 68, 71, 78, 82, 85, 87, 110, 111, 116, 195, 218

-*lA-* · 113, 116, 133

-*lan-* · 114

-*lAş* · 116, 133, 134

N

-*n-* · 57, 78, 79, 82, 83, 87, 94, 97, 101, 102, 113, 116, 191, 222

R

-*r-* · 55, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 179, 223

S

-*set-* · 185, 210, 224

-*ş-* · 114, 115, 119, 121, 127, 129, 131, 133, 134, 197

T

-*t-* · 36, 55, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 177, 179, 188, 189, 205, 206, 223

-*tAr-* · 157, 207, 223

-*ter-* · 149, 176, 200

-*tir-* · 147, 149, 200, 223

KAYNAKÇA

- AÇIKGENÇ, A.: 2001 “Karşılaştırmalı Ahlak: Aristoteles’in Ahlak Felsefesi ve İslam Ahlak Anlayışı”, **Köprü Dergisi**, Yaz 75, s. 87-98, İstanbul
- ADALI, O.: 1979 **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, Ankara
- AKALIN, M.: 1979 **Tarihi Türk Şiveleri**, Sevinç Matbaası, Ankara
- ASLAN, B.: 2009 **Eski Türkçeden Türkçeye Çatı Ekleri**, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara
- ARGUNŞAH, M.: 2013 **Çağatay Türkçesi**, Kesit Yay., İstanbul
- BANGUOĞLU, T.: 1974 **Türkçenin Grameri**, İstanbul
- BİLGEGİL, M. K.: 1982 **Türkçe Dilbilgisi**, Dergay Yay., İstanbul
- BİNER, İ.: 2014 **Başkurt Dili Grameri**, İstanbul
- BODROGLİGETİ Andras, J. E.: 2001 **A Grammar of Chagatay**, Lincom Europe, München
- BOLELLİ, N.: 2012 **Farsça Dilbilgisi**, Nahiv ve Sarf, İstanbul
- BOSNALI, S.: 2012 “Fransızcada Karşılıklılık Bildiren Eylem Biçimleri”, s.76, **VIII. Ulusal Frankofoni Kongresi**, Tekirdağ
- BUDAGOVA, Z.: 1980 **Müasir Azerbaycan Dili-Morfologiya**, C. 2, Elm, Bakü
- BURAN A., ALKAYA E.: 2014 **Çağdaş Türk Yazı Dilleri, Güneybatı/Oğuz Grubu**, Ankara (a)
- BURAN A., ALKAYA E.: 2014 **Çağdaş Türk Yazı Dilleri, Güneydoğu/Karlık Grubu**, Ankara (b)
- BURAN A., ALKAYA E.: 2014 **Çağdaş Türk Yazı Dilleri, Kuzeybatı/Kıpçak Grubu**, Ankara (c)
- CEVİZCİ, A.: 2009 **Felsefe Tarihi**, Bursa
- CRYSTAL, D.: 2008 **A Dictionary of Linguistics and Phonetics**, Oxford

- ÇAKIR, U.: 2013 **Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde Çatı**, Celal Bayar Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Manisa
- ÇÖRTÜ, M. M.: 1999 **Arapça Dilbilgisi – Sarf, Nahv, Edatlar**, İstanbul
- DAVIDSON, G.: 2003 **Verbs and Tenses**, Learners Publishing Pte Limited, Singapore
- DEMİRCAN, Ö.: 2003 **Türk Dilinde Çatı**, Papatya, İstanbul
- DENY, J.: 2012 **Türk Dil Bilgisi**, Çev. Ali Ulvi Elöve, Red. Ahmet Benzer, Kabalcı Yay., İstanbul
- DİZDAROĞLU, H.: 1963 **Türkçede Fiiller**, TDK Yay., Ankara
- DMİTRİYEV, N. K.: 1948 **Grammatika Başkirkogo Yazıka**, (Başkurt Dili Grameri) Moskova
- ECKMANN, J.: 1996 **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Haz. Osman Fikri Sertkaya, TDK Yay., Ankara
- ECKMANN, J.: 2009 **Çağatayca El Kitabı**, Çev. Günay Karaağaç, Kesit Yay., İstanbul
- ERASLAN, K.: 2012 **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara
- ERCİLASUN, A. B.: 2007 **Türk Lehçeleri Grameri**, Ankara
- ERGİN, M.: 2000 **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yay., İstanbul
- EMET, E., ERUYGUR, A.: 2013 **Temel Uygurca**, Ankara
- GABAİN, A. V.: 2000 **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. Mehmet Akalın, TDK Yay., Ankara
- GANİYEV, F. A.: 1980 **Voprosı Morfologii Tatarskogo Yazıka**, Kazan
- GENCAN, T. N.: 1972 “Divanü Lügat-it-Türk’te Dil Kuralları”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi** (Divanü Lügat-it-Türk Özel Sayısı), C. 23, S. 253, s. 27-52, TDK Yay., Ankara
- GENCAN, T. N.: 1979 **Dilbilgisi**, TDK Yay., Ankara
- GUZEV, V. G.: 1996 “Oçerki po Teorii Tyurkskogo Slovoizmeneniya Glagol (Na Materiale Staroanatoliysko-tyurkskogo Yazıka)” [Türk Dilinde Kelime Çekimlenmesi Teorisi Üzerine Görüşler Fiil (Eski

- Anadolu Türkçesi Metinlerinden Alınan Örneklerle)], Leningradskiy Gosudarstvenmy Universitet Leningard İzd. Lewningradskogo Universiteta 1990, 165 s., **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 307-310, TDK Yayınları, Ankara
- HACIEMİNOĞLU, N.: 1997 **Harezm Türkçesi ve Grameri**, Ankara
- HACIEMİNOĞLU, N.: 2003 **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara
- HANGİLDİN, V. N.: 1959 **Tatar Tili Grammatikası**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan
- HARİSOVA, Ç. M.: 2006 **Hezirgi Tatar Edebi Tili Morfolojiasinnen Lekçiyaler**, Kazan
- HARİSOVA, Ç. M.: 2010 **Tatar Tili Morfolojiya**, Megarif Neşriyatı, Kazan
- HATİBOĞLU, V.: 1974 **Türkçenin Ekleri**, TDK Yay., Ankara
- HİSAMOVA, F. M.: 2006 **Tatar Tili Morfolojyası**, Megarif Neşriyatı, Kazan
- HİSAMOVA, F. M., GALİULLİNA, G. G., ENVEROVA, M. : 2010 **Hezirgi Tatar Edebi Tili Morfolojyası**, Kazan
- HOCİYEV, A.: 1973 **Fel**, Özbekiston SSR Fanlar Akademiyası, Taşkent
- HÜSEYNZADE, M.: 1983 **Azerbaycan Dili-Morfolojiya**, Bakü, C. 3 Bakı
- DELİCE, İ. H.: 2007 "Çatı Eklerinin Bilinmeyen Bir İşlevi", **Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38)**, Ankara
- İLKER, A.: 1992 **Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil**, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara
- İLKGELEN, Z. Z.: 1983 **Fransızca Dilbilgisi**, Gözenevi Yay., İstanbul
- KARAMAN, H., TOPALOĞLU, B.: 1972 **Arapça Dilbilgisi II**, Kesit yay., İstanbul
- KORKMAZ, Z.: 2003 **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara (a)

- KORKMAZ, Z.: 2003 “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, TDK Yay., s. 159-165, Ankara (b)
- KORKMAZ, Z.: 2003 **Türkiye Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara (c)
- KORKMAZ, Z.: 2007 **Türk Dili ve Kompozisyon**, Ekin yayın evi, Ankara
- KORKMAZ, Z.: 2014 **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, TDK Yay., Ankara
- KÖKTEKİN, K.: 2008 **Eski Anadolu Türkçesi**, Kesit yay., Ankara
- LÜBİMOV, K.: 1963 “Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller”, **Türk Dili**, S. 147, C. XIII., s. 150-151, Ankara
- MAKSUDOĞLU, M.: 2010 **Arapça Dilbilgisi**, Ensar Yay., İstanbul
- MERHAN, A.: 2012 **Özbek Dilinin Grameri**, İstanbul
- MİRZEYEV, H.: 1986 **Azerbaycan Dilinde Fiil**, Bakü
- ÖKTEM, F.: 1994 **Uygulamalı Latin Dili**, Sosyal Yay., İstanbul
- ÖZTÜRK, R.: 1997 **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, Ankara
- ÖZTÜRK, M.: 2001 **Farsça Dilbilgisi**, Murat Kitapevi Yay., Ankara
- PAÇACIOĞLU, B.: 1995 **Orta Türkçe (Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi)**, Sivas
- PAMİR, A. D.: 2001 **Rusça-Türkçe Dil Bilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Ankara
- PEREK, F. Z.: 1947 **Latince Grameri, Bölüm I.**, İstanbul
- RADJABOV, A. A.: 1982 **Zalogi Glagola vı Yazıke Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov**, (Orhon-Yenisey Anıtlarında Fiil Çatısı) Bakü
- RAHMAN, A., EBEYDULLAH Y.: 2010 **Hezirgi Zaman Uyğur Tili**, Ürümçi
- ROSS, W. D.: 2002 **Aristoteles**, Çev. Prof. Dr. Ahmet Arslan, İhsan Oktay Anar, Özcan (Yalçın) Kavasoğlu, Zerrin Kurtoğlu, Kabalcı Yayınevi, s. 102, İstanbul

- SAYGI, B.: 2004
- SEBZECİOĞLU, T.: 2008
- SSSR Fenner Akademiyası.: 1965
- ŞERBAK, A. M.: 1977
- ŞIHLI, İ.: 1983
- TANÇ, M.: 2007
- TAŞKESENLİGİL, M.: 2013
- TAYLAN, E. E.: 2001
- TEKİN, T.: 2000
- TİMURTAŞ, F. K.: 2012
- TOGRULOVNA M. A.: 1987
- TOKATLI, S. S.: 1994
- TÖMÜR, H.: 2003
- TOPALOĞLU, A.: 1989
- TURAN, F.: 1996
- TURAN, F.: 2000
- ULUÇ, G., HÜSEYNOVA, T., MEHDİYEVA, D., HÜSEYNLİ, A.: 2015
- VELİULLİNA, Z. M., ZİNNETULLİNA, K. Z.,
- Nehcü’l Feradis’te Fiiller** (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri
- Türkçede Edilgenlik**, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniverstesi, İzmir
- Hezirgi Tatar Edebi Tili**, Kazan Til, Edebiyat hem Tarih İnstitutu, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan
- Oçerki Po Sravnitelnoy Morfologii Turskih yazıkov**, Nauka, Leningrad (Sankt Peterburg)
- Deli Kür**, Şerg-Gerb, Bakü
- “Türk Dilinde Edilgen Çatı Eki –l-’nin Tarihi Türk Lehçelerinde Kimi Fiil Kök ve Gövdelerine Gelişi ve Bunun Kazak, Kırgız Türkçelerindeki Durumu Üzerine”, **TDİD**, C. VII, S. 2., s. 187-195, İzmir
- Rusça ve Türkiye Türkçesi Gramerinde Hareket Fiilleri**, (Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi, Erzurum
- The Verb in Turkish**, Amsterdam
- Orhon Türkçesi Grameri**, Ankara
- Eski Türkiye Türkçesi**, Kapı Yay., İstanbul
- Ozbek Tilida Nisbat Kategoriyası**, Fan Neşri, Taşkent
- Başkurt Türkçesi Grameri**, (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri
- Modern Uyghur Grammar**, Yıldız, İstanbul
- Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken, İstanbul
- Old Anatolian Turkish: Syntactic Structure**, (Doktora Tezi), Harvard University, Massachusetts
- Adverbs Adverbial Constructions Old Anatolian Turkish**, Wiesbaden
- Dede Korkut Betiyi**, Kutlu Yayınevi, İstanbul, Bakü
- Hezirgi Tatar Edebi Tili Morfologiyasi**,

- SEGIYTOV, M. A.: 1972
Kazan
- YILMAZ, E.: 2007
“Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi İle İlgili Meseleler”, **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, TDK Yay., 856/II., s. 2068, Ankara
- YELTEN, M.: 2009
Eski Anadolu Türkçesi ve Örnek Metinler, İstanbul
- YILMAZ, Ö. D.: 2012
“Türkçe Kelime Çekimi Ulamları Dizgesi Üzerine: Fiil Çeki Ulamları”, **Dil Araştırmaları**, S. 11, s. 105-129, Ankara
- YILMAZ, S.: 2012
Türkiye Türkçesi Çatı Şekilleri ve İşlevleri, Marmara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul
- YILMAZ, S.: 2014
“Çatı Kavramı Üzerine”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, No: 26, p. 521-535.
- YILDIRIM, N.: 1997
Farsça Dilbilgisi, Erzurum (a)
- YILDIRIM, N.: 1997
Farsçada Fiiller, Kipler ve Zamanlar, Altınsoy Yay., Erzurum (b)
- YULDAŞEVA, A. A.: 1981
Grammatika Sovremennogo Başkirkogo Literaturnogo Yazıka (Çağdaş Başkurt Edebi Dili Grameri) Moskva
- YÜCEL, B.: 1999
“Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları”, **Türk Gramerinin Sorunları II., Türkçede Çatı Kavramı ve Çatı Ekleri** (14 Ekim 1995), TDK Yay., 178, s. 172-188, Ankara
- ZAKİYEVA, M. Z.: 1993
Tatarskaya Grammatika Morfologiya, (Tatar Dili Grameri), C. 2, Kazan
- ZEYNALOV, F.: 1993
Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, Ed: Yusuf Gedikli, Cem Yay., İstanbul
- ZEYNALOV, F.: 2002
Türk Dillerinin Mukayiseli Grameri, Bakü
- ZEYNALOV, F.: 2002
Türkologiyaya Giriş, Bakü
- ZİNNATULLİNA, K. Z.: 1969
Zalogi Glagola v Sovremennom Tatarskom Literaturnom Yazıke, (Modern Tatar Edebi Dilinde Fiil Çatısı), Kazan
- ZEYNULLİN, M. V.: 2005
Hezirgi Başkört Ezebi Tili, Morfologiya,

WALTON, G.: 1965

Kitap, Öfö

“Voice and Transitive and Intransitive Verbs”, **American Speech**, Duke University Press, s. 187, ABD

Определение термина
"Взаимный залог"

<http://www.textologia.ru/slovari>
(Çevrim içi)05.06.2016

Factitif

<https://fr.wikipedia.org/wiki/Factitif>
(Çevrim içi) 17.09.2016.

Бүyük Түркçe Сөзлүк

<http://www.tdk.gov.tr/>
(Çevrim içi) 07.11.2016.

Etken/Malum Fiil ve
Edilgen/Meçhul Fiil

<http://www.onlinearabic.net/>
(Çevrimiçi) 29 mart 2016.

ÖZGEÇMİŞ

Türkan Hüseynova 8 Ağustos, 1987 yılında Azerbaycan'ın Zengilan şehrinde doğdum. 1994 yılında Bakü'de ilkokula başladım, 2005'te liseden mezun oldum. 2005'te Bakı Devlet Üniversitesi'nin Filoloji Fakültesi'nin Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde lisans eğitimine başladım ve 2009'da üniversiteden mezun oldum. 2009 yılında Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim dalında Yüksek Lisans programında eğitime devam ettim ve 2011 yılında üniversiteden mezun oldum. 2011'de İstanbul Üniversitesi'nin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün Doktora programını kazandım ve 2017 yılında üniversiteden mezun oldum.

